

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

УДК 323.15 + 37.014 „192/193” (477.75)

Кондратюк Григорій Миколайович

**Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму
в 20 - 30 роках ХХ століття**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук,
професор М.А.Журба

Київ-2005

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Проблеми етнополітики та кримське шкільництво в історіографії. Джерельна база дослідження.....	12
1.1. Історіографія дослідження.....	12
1.2. Джерельна база дисертації.....	26
Розділ 2. Етнополітика компартійно-радянської влади та проблеми народної освіти в Кримській АРСР упродовж міжвоєнної доби.....	36
2.1. Національна політика в закладах освіти в Криму в 1920-х роках.....	36
2.2. Трансформація національної політики в освітній галузі в умовах зміцнення більшовицького режиму в 1930-х роках.....	57
Розділ 3. Організація педагогічного процесу в національних школах Криму в 20-30-х роках ХХ ст.....	70
3.1. Кримськотатарські школи в 1920-1930-х роках.....	70

3.2.Школи національних меншин Криму у міжвоєнну добу.....	97
3.3.Підготовка педагогічних кадрів для кримських шкіл у 1920-1930-х роках. Антирелігійна та ідеологічна пропаганда у школах.....	119
Розділ 4. Професійна освіта в Криму.....	144
4.1.Професійно-технічна освіта в Кримській АРСР в 1920-1930рр.....	144
4.2.Кримські робітфаки у 1920-1930-х роках.....	157
Висновки.....	168
Бібліографічні посилання.....	174
Список використаних джерел та літератури.....	197

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі творення незалежної, правової, демократичної держави та інтеграції України до загальноєвропейського товариства дедалі більшої гостроти набуває проблема державної та освітньої етнополітики. Формування правової держави можливе за наявності відкритого суспільства, складовою частиною якого є виховання високоосвічених, ініціативних, відповідальних громадян. Створення прогресивної системи освіти, яка б відповідала вимогам часу, є актуальним завданням української держави. Заклади освіти мають забезпечувати не тільки набуття знань кожним громадянином, підвищення його культурного і освітнього рівня, але і передачу від покоління до покоління досягнень загальної та етнокультури, духовних і матеріальних цінностей. На сьогодні існує потреба у такій системі освіти, яка функціонувала б на принципах демократизму, гуманізму, загального широкого доступу до освіти для всіх громадян з урахуванням національних особливостей всіх етносів, які проживають в Україні.

Сучасні умови диктують нові завдання щодо якісних змін у роботі закладів освіти. Тоталітарна педагогіка довела свою недієздатність і залишилася у минулому. Потребує оновлення зміст та організація навчально-виховного процесу, приведення їх у відповідність з цінностями демократичного суспільства. Культурно-гуманітарна політика нашої держави має на меті виведення вітчизняної освіти на якісно новий рівень. Допомогти в реформуванні системи освіти може осмислення історичного досвіду, аналіз становлення і розвитку національної української освіти. Звернення до досвіду розвитку національної школи в 20-30-х роках ХХ століття, практики вирішення проблем міжнаціональних відносин надзвичайно актуальне, оскільки глибокий науковий аналіз минулого, (його негативних рис і позитивних досягнень) потрібен для здійснення виваженої державної політики, освітньої реформи через врахування інтересів усіх його суб'єктів та задоволення вимог щодо освіти національних меншин.

Розуміння теорії та історії освіти з урахуванням національної специфіки, історичного досвіду, традицій етнопедагогіки, культурної національної розмаїтості допоможе уникнути помилок у здійсненні освітянських перетворень і побудові національних відносин в Україні.

Автономна Республіка Крим є тим регіоном України, який завжди вирізнявся багатонаціональним складом населення, сучасні національні проблеми якого своїм корінням сягають в добу більшовицького режиму. Сталінська національна політика завдала нищівного удару по освіті, культурі, традиціях народів, що мешкали в Кримській АРСР, логічним завершенням якої стала депортація з Криму кримських татар, німців, вірмен, болгар, греків. На сьогодні спостерігається зворотній процес повернення на Батьківщину депортованих народів, їх адаптації та облаштування, у тому числі і створення національних шкіл: кримськотатарських, грецьких, єврейських.

Мета дослідження полягає у всебічному комплексному вивченні сфери освіти в Кримській АРСР у контексті процесу реалізації національної політики більшовицьким режимом, здійснення курсу коренізації в умовах формування тоталітарного суспільства 20 - 30-х роках ХХ століття, на основі виявлення спільних закономірностей, провідних тенденцій та специфічних особливостей характерних для досліджуваних процесів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Кримського державного інженерно-педагогічного університету „Теоретичні, історичні та методологічні проблеми освіти як особливої сфери культури в поліетнічному світі”, а також пов'язано з науковою темою „Проблеми гуманітарних наук”, розробка якої проводиться на історичному факультеті Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Відповідно до поставленої мети було визначено основні наукові завдання:

- вивчити та проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження;
- проаналізувати принципи здійснення національної політики в Кримській АРСР у сфері освіти та виявити ступінь впливу коренізації на формування та розвиток системи освіти;
- провести порівняльний аналіз стану шкільної освіти у 20-30-х роках ХХ століття у різних народів Криму та введення обов'язкового навчання;
- відтворити та узагальнити досвід підготовки вчителів для шкіл національних меншин;
- окреслити та проаналізувати вплив комуністичної та антирелігійної ідеології на навчально-виховну роботу учбових закладів;
- методом системного аналізу вивчити процес підготовки кваліфікованих кадрів для реалізації політики коренізації закладами професійно-технічної освіти;
- дослідити діяльність кримськотатарських, німецьких, єврейських технікумів;
- узагальнити результати етнополітики в закладах освіти і розробити практичні рекомендації щодо можливості використання їх у практиці розвитку міжнаціональних стосунків в незалежній Україні.

Об'єктом дослідження є форми, напрямки, специфіка та наслідки діяльності партійних і державних структур по здійсненню національної політики в закладах освіти.

Предметом дисертаційного дослідження є етнополітика в народній освіті у міжвоєнну добу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 20-30-х років ХХ століття. Вибір даного періоду визначається наступними чинниками. Початковий рубіж дослідження пов'язаний із тим, що в 1921 році була створена Кримська АРСР, у якій проведення національної політики мало певну специфіку, обумовлену багатонаціональним складом населення. Нижній рубіж дослідження - кінець 1930-х років, коли спостерігалось фактичне згорання національної системи освіти, розформування і припинення діяльності німецьких, грецьких, болгарських шкіл; зменшення кількості кримськотатарських середніх шкіл; переведення на кирилицю кримськотатарської мови; репресії та фізичне знищення національної освітянської інтелігенції.

Отже, хронологічні рамки дисертації охоплюють період від створення Кримської АРСР у 1921 році до початку Великої Вітчизняної війни.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Кримської АРСР в 1920-1930-х роках.

Методологія і методика дослідження. Для досягнення зазначених вище цілей і розв'язання конкретних завдань автор дисертаційної роботи обрав сучасні методологічні орієнтири і відповідний дослідницький інструментарій для вивчення історії освіти Кримської АРСР 1920-1930-х років.

Теоретико-методологічну основу даної дисертації становлять принципи об'єктивності, історизму, гуманізму і світоглядного плюралізму, що у сукупності дозволяють з достатньою повнотою розкрити як загальні, так і специфічні риси історії освіти і культури Криму в 1920-1930-ті роки.

Об'єктивність є синонімом науковості, вона передбачає правдивий і безсторонній аналіз усього різноманіття фактів, що стосуються досліджуваного явища.

Принцип історизму, вимагав від автора розглядати всі явища і події минулого в русі на основі закономірних причинно-наслідкових зв'язків – від їх виникнення через усі періоди росту і розвитку до їх зникнення. Застосування принципу історизму в даній дисертації дало змогу знайти першопричини, з'ясувати генезис тих або інших явищ в освітянському житті Криму, простежити розвиток новацій, їх еволюцію під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів і, нарешті, їх зникнення або подальшу трансформацію, дослідити низку причинно-наслідкових відносин, закономірно обумовлених об'єктивними факторами.

Принцип гуманізму дав можливість пояснити й оцінити історичні події за допомогою високих моральних критеріїв. Він стверджує пріоритет загальнолюдських цінностей над усіма класовими, партійними, клановими, груповими та іншими інтересами. Разом з тим цей принцип визначає кінцеву мету всякого історичного пізнання – проникнення в таємниці минулого суспільного буття в ім'я кращого майбутнього, визволення людського духу. Тому, вивчаючи драматичні зміни в житті кримських вчителів і учнів 20-30-х років ХХ

століття, автор не міг байдуже пройти повз оцінні судження і характеристики, що обумовлені ціннісно-гуманістичною орієнтацією його наукової праці. Живі люди, їхні страждання, надії й ілюзії, а не мертві партійно-бюрократичні структури, стоять в центрі уваги автора дисертації.

При вирішенні поставлених у дисертації завдань автор використовував ряд загальнонаукових і соціально-історичних методів пізнання. У дослідженні були використані методи: індукції і дедукції, аналізу і синтезу. Причому індукція, як і аналіз, застосовувалася переважно на етапі емпіричного пізнання, а дедукція і синтез – у підсумковому теоретичному узагальненні, при написанні висновків до розділів дисертації та у загальному висновку до всієї роботи.

Як основний метод реконструкції історії освіти Криму 1920-1930-х років автор застосував метод емпіричного аналізу і порівняння конкретних фактів, узятих з значної кількості різноманітних джерел, документальних і статистичних. Використовувався також порівняльно-історичний метод, або метод аналогій. Суть якого полягає в пошуках схожості або розбіжності між двома подіями (явищами, процесами) і пояснення цього. Причому, щоб це порівняння було не випадковим, а науково обґрунтованим, автор визначав типове за головними, суттєвими рисами явища. Тільки за таких умов порівняльно-історичний метод може допомогти відкрити певну історичну закономірність або нові ланки в досліджуваній проблемі. Так, цей метод дав можливість більш рельєфно простежити процес відновлення і розвитку освіти в Криму.

У дисертації також використовувався метод актуалізації, який допоміг практично застосувати отримані в процесі дослідження висновки і узагальнення, розглядати системно досліджуване явище, як єдине ціле в більш широкому соціальному контексті. Метод актуалізації дав можливість не тільки бачити схоже в історії освітнього питання в 1920-1930-х роках і нині, але і докорінне розходження в історичних обставинах та результатах.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому що автор здійснив комплексне, синтетичне дослідження з історії реалізації етнополітики в освітній сфері Кримської АРСР в 20-30-х роках ХХ століття. Вивчена еволюція етнополітики в зазначений період, вплив соціально-економічних, політичних, культурних процесів на становлення і розвиток загальноосвітніх і професійно-технічних закладів у Кримській АРСР. В дисертації вироблена цілісна концепція зазначеної проблематики.

На основі використання нових методів інтерпретації архівних джерел, були вирішені такі наукові проблеми:

Проаналізована діяльність партійних і державних органів Кримської АРСР щодо реалізації етнополітики, курсу коренізації в системі освіти;

Проведен порівняльний аналіз стану шкільної справи в різних народів, що проживали у Криму в 1920-1930 роки; стан і характер підготовки педагогічних кадрів для закладів освіти;

Проаналізовано взаємозв'язок стану кримської промисловості, сільського господарства і підготовки кадрів професійно-технічними навчальними закладами; заходи щодо формування національного пролетаріату;

Вивчено стан і обсяги фінансування, матеріально-технічного забезпечення роботи навчальних закладів у процесі впровадження загальнообов'язкової семирічної освіти.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження реалізовані в доповідях на науково-практичних конференціях: „Эстафета поколений”. Материалы научно-практической конференции, посвящённой 130-летию со дня открытия Симферопольской татарской учительской школы. Симферополь. 21-22 ноября 2002г.; Актуальные вопросы истории крымских татар. II научные чтения. Алушта. 15-18 сентября 2003г.; Міжнародна наукова конференція „Історія німців Причорномор'я та українсько-німецькі культурні зв'язки”. Одеса. 4-6 жовтня 2003р.; Всеукраинская научно-практическая конференция «Памятники Крыма: историческое прошлое и современность». Ялта. 28-29 апреля 2004г.; Всеукраїнська науково-практична конференція „Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство”. Київ. 13-14 травня 2004р.; Третий международный семинар «Идентичность и толерантность в многоэтничном гражданском обществе». Алушта. 11-14 мая 2004г.; V Таврические научные чтения. Симферополь. 21 мая 2004г.; Международная научная конференция «История немецкой колонизации в Крыму и на юге Украины в XIX-XX вв.» Судак. 6-10 июня 2004г.; Международная научная конференция «Эстонцы Крыма (XIX-XXI вв.)» Симферополь. 9-10 сентября 2004г.; II Международная научная конференция «Актуальные проблемы германской истории, политики, экономики, культуры» Брест. 14-16 октября 2004г.; Научно-практическая конференция «Архивы и кримоведение» Симферополь. 22 октября 2004г.; Міжнародна науково-практична конференція „60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки другої світової війни” Київ. 27 жовтня 2004р.; Четвёртый международный семинар «Религия и гражданское общество: между национализмом и глобализмом» Ялта. 8-11 ноября 2004г.; Круглый стол научно-теоретического журнала «Педагогика» «Поликультурное образование и национальная школа» Белогорск. 18-19 ноября 2004г.; XVII научные чтения «Культура народов Причерноморья с древнейших времён до наших дней» Симферополь. 24-25 ноября 2004г.; Международная научная конференция «Деятельность «Агро-Джойнта» и страницы еврейской истории Крыма в 20-30-е годы XX века» Симферополь. 7-8 декабря 2004г.; Двенадцатая ежегодная международная междисциплинарная конференция по иудаике «Сэфер» Москва. 1-3 февраля 2005г.; IX Запорожские еврейские чтения Запорожье. 14-15 апреля 2005г.; XI научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов и студентов Крымского государственного инженерно-педагогического университета Симферополь. 18-22 апреля 2005г.; Міжнародна науково-практична конференція „Розвиток освіти в поліетнічних регіонах” Ялта. 20-23 квітня 2005р.; XVIII научные чтения «Культура народов причерноморья с древнейших времён до наших дней» Симферополь. 27-28 апреля 2005 г.; Четвёртый международный семинар „Проблеми управління многоетнічними сообществами в условиях глобализационных и цивилизационных вызовов” Алушта. 4-6 мая 2005г.;

Міжнародна науково-теоретична конференція „Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр.: сучасні проблеми історичної науки і освіти” Дніпропетровськ. 12-13 травня 2005р.; Международная научная конференция «Диалог культур в полиэтническом мире» Симферополь. 19-21 мая 2005г.; VI Таврические научные чтения Симферополь. 27 мая 2005г.

Статті у провідних фахових виданнях:

1. Финансирование школ Крымской АССР в 1920-х гг. // Культура народов Причерноморья. - 2001. - №21. - С.96-98.
2. Развитие национальных школ в Крымской АССР в 20-х годах XX века // Культура народов Причерноморья. - 2001. - №24. - С.101-104.
3. Крымский рабфак в 20-х годах XX века // Культура народов Причерноморья. - 2001. - №25. - С.59-64.
4. Антирелигиозная пропаганда в школах Крымской АССР в 1920-х годах // Культура народов Причерноморья. - 2002. - №28. - С.146-151.
5. Система образования крымских татар в 1921-1941 гг. // Культура народов Причерноморья. - 2002. - №31. - С.92-100.
6. Народное образование в немецких колониях Крымской АССР в 1921-1941гг. // Вопросы германской истории. Ежегодник. - 2002. - С.142-150.
7. Развитие высшей школы в Крыму в 1918-1941гг. // Фахова підготовка іноземних громадян в Україні і сучасний стан та перспективи розвитку. - Київ, 2002. - С.71-83.
8. Духовная и культурная жизнь в немецких колониях Крымской АССР в 1921-1941гг. // Вопросы германской истории. Ежегодник. - 2003. - С.124-129.
9. Діяльність кримськотатарських шкіл у Кримській АРСР у 1921-1941рр. // Історія української науки на межі тисячоліть. - Випуск 13, Київ. - 2003. - С.42-53.
10. Греческие школы Крыма в 1920-1930гг. // Культура народов Причерноморья. - 2004. - №51. (у співавторстві з М.А. Журбою. Дисертантом зібрані і оброблені в концепцію статті архівні матеріали ДААРК). - С.98-102.
11. Влияние голода на школьное образование немцев в 1921-1923гг. // Вопросы германской истории. Ежегодник. - 2004. - С.127-132.
12. Народное образование в немецких колониях Юга Украины (на примере Крымской АССР) в 1921-1941гг. // Одеський державний економічний університет . Науковий вісник. 2004. №3 (11). - С.123-127.
13. Школьное образование крымских татар: исторический опыт и современные перспективы // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Київ. - 2004. - С.383-394.
14. Еврейские школы Крымской АССР в 20-30-х годах XX века // Культура народов Причерноморья. - 2004. - №52. - С.34-40.
15. Сільськогосподарські навчальні заклади Криму в 1920-1930-х роках XX століття // Історія української науки на межі тисячоліть.- Випуск 16, Київ. - 2004.- С.66-79.

Публікації, які додатково відображають результати дисертації:

1. Подготовка педагогических кадров для крымскотатарских школ в Крымской АССР (1921-1941гг.) // Материалы научно-практической конференции

, посвящённой 130-летию со дня открытия Симферопольской татарской учительской школы. - Симферополь 21-22 ноября 2002 г. - Симферополь: Доля, 2003. - С. 32-40.

2. Организация педагогического процесса в крымскотатарских школах в 1930-х годах. // Материалы конференции II научные чтения «Актуальные вопросы истории крымских татар». - Алушта 15-18 сентября 2003г. - С. 57-62.

3. Этнополитика большевиков в Крыму в 1920-х годах // Материалы III международного семинара «Идентичность и толерантность в многоэтничном гражданском обществе» - Алушта 11-14 мая 2004 г. - С. 110-114.

4. Развитие крымскотатарских школ в первой половине 1920-х годов // Научный бюллетень. Орган Научно-исследовательского центра «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии Крымского государственного инженерно-педагогического университета. - 2004. - № 2(7). - С. 14-15.

5. Народное образование в Крымской АССР в 20-30-е годы XX века в свете архивных источников // Историческое наследие Крыма. - 2005. - № 9. - С.116-118.

Розділ 1. Проблеми етнополітики та кримське шкільництво в історіографії. Джерельна база дослідження.

1. 1. Історіографія дослідження.

Історіографія етнополітики та розвитку народного освіти, пройшла кілька етапів. Перший етап датується 1920 – 1930-ми роками. Другий етап – сорокові - початок шістдесятих років. Третій етап – з початку шістдесятих до вісімдесятих років XX століття. Заклучний етап почався з середини вісімдесятих і продовжується до цього часу. Дана періодизація значною мірою умовна. В її основу покладено внутрішньополітичні фактори, ступінь впливу тоталітарної системи і сучасних політичних реалій на розвиток історичних досліджень. На жаль, розвиток гуманітарних наук у країні залежав від політичного замовлення та ідеологічних настанов комуністичної партії. Принцип партійності, в історіографії, завдав істотних втрат історичним дослідженням.

Вивчення курсу коренізації, його втілення у сфері народної освіти почалося іще в 20-х роках XX століття. Роботи цього періоду не носили наукового характеру. Їх авторами були партфункціонери, працівники і керівники закладів освіти. Період двадцятих років, час непу, вирізнявся певною свободою думки, можливостями для дискусії. Видання цього періоду мали пропагандистське спрямування. Наркоми освіти, працівники шкіл прагнули розповісти своїм читачам про ті проблеми, які характеризували новостворену систему освіти. Слід виділити збірники статей і виступів наркома освіти РРФСР А.Луначарського [1], керівників народної освіти України Р.Ряппо, М.Скрипника, Р.Шумського [2]. Специфіку даних публікацій визначав їх концептуально-ідеологічний характер. Педагогіка 20-х років була багата на широкомасштабні експерименти щодо організації навчального процесу: нові плани і програми, роль учителя, підготовка і видання нових підручників [3]. У літературі того часу аналізувалась реалізація курсу коренізації в навчальних закладах, в діяльності створених національних районів. Авторами цих робіт були також керівники вищої ланки партійно-радянського керівництва А.Буценко, Г.Мансуров [4].

Узагальнюючий аналіз розвитку Кримської АРСР, національних процесів, розвитку навчальних закладів знаходимо в ювілейному збірнику, виданому Кримським ЦВК в 1925 році [5]. Варто згадати статтю Б.Вологдіна, розміщену в цьому збірнику з детальним аналізом демографічних процесів, які відбувалися в автономії і людських втратах від голоду 1921-1922рр. [6, с.38-51].

Слід зазначити, що статті наркомів освіти Кримської АРСР К.Хамзіна, Мухітдінова, У.Баліча „Октябрьская революция и народное просвещение», «Местный бюджет и народное образование», «Состояние народного просвещения в Крыму», «Анализ советских систем народного образования», «Народное образование в Крыму» вирізняються інформаційною насиченістю, значною кількістю статистичних зведень про заклади освіти, обсяги фінансування шкіл, професійно-технічних закладів [7]. Значний обсяг статистичного матеріалу про розвиток шкіл, національну освіту містить збірник «Десять лет советского Крыма», виданий до десятиліття встановлення радянської влади в Криму в 1930 році. Редактором збірника був керівник агітпропвідділу кримського обкому І. Козлов. Одна із статей збірника була підготовлена Кубаєвим, головою ЦВК автономії, котрий згодом очолив одне з “антипартійних угруповань” [8]. Кубаєв критикував зміни в національній політиці більшовиків на початку 1930-х років. Автор не залишив поза увагою і варварського процесу колективізації, здійснюваного в кримських селах, руйнування традиційного устрою кримських татар.

Література 1930-х років несе на собі відбиток сформованої тоталітарної системи. На протязі десятиліття спостерігається зниження рівня правдивості, інформаційної насиченості, об'єктивного аналізу в публікаціях. В той же час посилення заідеологізованості, політичних штампів набувають примітивного, брутального вираження. Як ніякі інші, публікації 30-х років вимагають до себе критичного й обережного підходу при вивченні, оскільки факти в них навмисно перекручувалися, фальсифікувалися історичні події [9]. У зв'язку з запровадженням у 1930-му році обов'язкового загального початкового навчання нарком освіти Криму А. Асанов публікує книгу в якій аналізує проблеми, пов'язані з запровадженням загального навчання. Нарком вказує на необхідну кількість матеріальних затрат, шкільних будинків, комплектів. Особливо підкреслюється потреба у вчителів, ставляться завдання підвищення рівня їхньої кваліфікації [10].

Статистичні дані про національні групи, що проживають на той час у Криму, публікуються в роботі Н.Дена [11]. Автор аналізує розподіл населення різних національностей по регіонах, вказує на віддаленість одне від одного сіл у степовому Криму, що дуже ускладнювало формування шкільної системи саме в цій частині автономії. Врахування місця проживання дітей різних національностей на території Криму, віковий контингент учнів, належність до мовного середовища, соціальний склад населення визначали специфіку втілення освітнього курсу Наркомосу Кримської АРСР.

Проблеми розвитку народної освіти в Криму в роботах двадцятих - початку тридцятих років аналізувалися досить об'єктивно. Існуючі проблеми не ховалися, був можливий певний плюралізм думок. На відміну від питань освіти,

погляди на національну політику радянської влади споконвічно уявлялися крізь призму класової боротьби, ролі комуністичної партії. Опоненти більшовизму однозначно піддавалися політичному остракізмові. У даному ключі представлена стаття В.Елагина "Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы" [12]. У здійсненні національної політики в сфері освіти більшовики мали опиратися на кримськотатарську інтелігенцію. Однак ця інтелігенція брала участь в національно-визвольній боротьбі в 1917-1920 роках. Через роботу освітніх закладів вчителі формували національну свідомість кримськотатарської молоді. Активність, виявлена кримськотатарською інтелігенцією у політичній боротьбі під час громадянської війни трансформувалась у просвітнянську роботу в 1920-х роках. Все це викликало підозру в середовищі РКП(б). Подібна нетерпимість до політичних опонентів, їхніх програм і самого існування наочно простежується в роботі А.Бочагова «Национальная контрреволюция в Крыму», присвяченій кримськотатарській партії Міллі-Фірка [13]. А.Бочагов у своїй роботі стверджував, що підпільна партія Міллі-Фірка найбільших успіхів досягла саме на ниві просвіти. Реалізація національної політики РКП(б) втілювалась у практичній роботі інтелігенцією закладів освіти, яка виявляла лояльність і прихильність до ідей Міллі-Фірка. Так формувався своєрідний симбіоз комунізму і націоналізму. Але для ідеологів і доктринерів РКП(б) цей симбіоз був абсолютно неприйнятний. Необхідно зазначити, що до сьогодення не має повноцінного історичного дослідження, яке б носило узагальнюючий характер про діяльність цієї кримськотатарської партії. Оpubліковані статті з цієї теми мають скоріше публіцистичний характер [14].

Значний обсяг інформації про підготовку кадрів для кримського сільського господарства і промисловості в умовах індустріалізації міститься в роботах А. Самедінова «Десять лет хозяйственного и культурного строительства Крыма», «О советском, хозяйственном и культурном строительстве Крымской АССР» [15]. У першій половині 1930-х років А.Самедінов був головою РНК Кримської АРСР. Раднарком визначав так звані "контрольні цифри" щодо підготовки робітників і техніків закладами професійно-технічної освіти. Перед педагогами технікумів чітко ставилося також завдання виховання "червоної технічної інтелігенції", яка мала прийти на зміну "буржуазним спецам". Заклади професійно-технічної освіти готували також кадри національного пролетаріату. Пролетарі - кримські татари, на думку партійних керівників, стали б базою, опорою у здійсненні курсу ВКП(б). Отже, професійно-технічні заклади освіти ставали важливою ланкою в реалізації національної політики. Кадри фахівців для здійснення коренізації радянських органів, установ Наркомосу, Наркомздоров'я, промислових трестів готувались професійними школами, технікумами й інститутами.

У першій половині 30-х років у школах, ФЗУ і технікумах істотно збільшується кількість комсомольських осередків. Ідеологічний компонент, антирелігійна пропаганда займають усе більше місця в навчальному процесі. Роботи Б.Бикова «Крымский комсомол в борьбе за индустриализацию», А. Камільова «Культпоход комсомола Крыма», П.Тихомирова «Безбожие победит»,

мали суто практичний характер. Їх призначення полягало в тому, щоб сформулювати завдання і мету низових комсомольських організацій щодо здійснення пропагандистських заходів в учнівському середовищі. Особлива увага приділялась ідеологічному вихованню кримськотатарській молоді і представників національних меншин, бо саме воно мало стати „привідним пасом” в реалізації національної політики в основному в селянському середовищі [16].

Роботи другої половини тридцятих років несуть на собі відбиток зміцнілої тоталітарної системи і характеризуються типовим набором ідеологічних штампів, схвалених агітаційно-пропагандистським відділом обкому, на адресу оголошених зверху політичних “злочинців” і славослів'я “мудрої сталінської політики”. Саме така брошура наркома освіти Кримської АРСР С.Поляковської «Культурное строительство в Крыму» [17], книга С.Рагацького і М.Щербакова «Крымская АССР» [18]. В роботі С.Поляковської вказуються загальні цифри зростання кількості шкіл, заснування медичного і сільськогосподарського інститутів, однак в ній відсутній аналіз процесу русифікації якій охарактеризувався переведенням середніх шкіл з кримськотатарської на російську мову навчання. Нічого не згадується також про хронічний брак коштів на відбудову нових приміщень і придбання підручників, це свідчить про те, що національна політика в шкільній справі набула зовсім інших форм.

Обмеженість проблематики, вузькість аналізу простежуються й у збірниках статей про роботу шкіл, виданих Інститутом удосконалення вчителів Наркомосу Криму [18]. Проблеми національної школи, за винятком суто філологічних, у вивченні кримськотатарської мови, взагалі не порушуються.

Література 1940-1950-х років характеризується одноманітністю в оцінках, ідеологічними штампами, обвинувачувальною критикою буржуазної немарксистської педагогіки [19]. Її зміст цілком відповідає партійним настановам того часу, що шкодить історичній об'єктивності. Багато державних і партійних діячів, які брали участь в освітніх процесах, піддавалися незаслуженій критиці. У зв'язку з депортацією з Криму в травні 1944 року кримськотатарського народу на дослідження національної освіти було накладено табу. У літературі навіть не зустрічається згадок про культуру депортованих із Криму народів, а якщо і згадувалося, то лише в негативному забарвленні з незаслуженим тавром колабораціонізму.

У публікаціях періоду 60-80-х років прослідковуються інші тенденції. Це пов'язано зі зміною внутрішньополітичного клімату у країні, осудом культу особи Сталіна. Для літератури цього періоду характерне також домінування класових позицій, використання марксистської методологічної бази, ленінських концепцій про освіту і виховання [20]. У публікаціях 1970-х років збільшується кількість використаних у дослідженні архівних документів, які стають доступніші для дослідників, однак висновки все ще носили стереотипний характер, прикладом чого може бути збірник статей про розвиток народної освіти і науки в СРСР. В наукових працях того часу немає критичного аналізу причин недоліків, які були в діяльності освітянських закладів, не дається цілісна оцінка тих процесів, що відбувались в ході здійснення національної політики в галузі освіти. Здійснювався тенденційно добір фактів, який укладався у традиційні

схеми викладу подій схвалених партійно-пропагандистськими органами.

У роботах 70-х років завжди підкреслюється роль комуністичної партії в організації системи освіти. Дослідники широко цитували роботи В.Леніна, розглядаючи ленінську концепцію культурної революції в контексті непу в 20-х роках. Типовим дослідженням для цього періоду є робота В.Куманьова «Революция и просвещение масс» [21]. Варто також розглянути роботу П. Кабанова «История культурной революции в СССР», підготовлену як виклад спецкурсу для студентів педагогічних вузів. Згадану монографію вирізняє детальне викладення теоретичних основ концепції культурної революції [22]. Розглядові аспектів культурної революції присвячена монографія Т.Грабар «Культурная революция в СССР – составная часть ленинского плана построения социализма» [23]. У монографії С.Бреева «Развитие теории и практики образования без отрыва от производства в РСФСР» вивчено такий компонент системи освіти, як робітнича освіта. Підготовка кваліфікованих робітників без відриву від виробництва, діяльність різних професійних курсів займали значне місце в курсі індустріалізації [24]. Кримська АРСР була часткою єдиної країни, тому всі процеси які відбувалися в СРСР, реалізовувалися і в Криму. Так, різні форми робочої освіти здійснювались на заводах у Севастополі, Керчі, Сімферополі в процесі індустріалізації. Специфіка полягала в тому, що робоча освіта мала сприяти не тільки підготовці кваліфікованих робітників, а й вихованню національного пролетаріату.

Ці роботи носили узагальнюючий характер і були сконцентровані на вивченні загальних питань культурної революції, проблемах ліквідації неписьменності, шкільного будівництва. Оцінки в них були загальноприйнятими і характерними для всієї радянської історичної науки. Позитивна оцінка завдання ліквідації неписьменності навряд чи може викликати в кого-небудь заперечення, однак радянські історики не вказували, що ліквідація неписьменності, за задумом більшовицьких лідерів, мала сприяти ідеологічній обробці населення. Навчання проводилось з цією метою, аби робітники і селяни, самі могли читати друковані партійні видання. Оскільки друковане слово в 1920-х роках займало дуже мало місця в житті села, особливо національного, в зазначених монографіях так і не були розкриті недоліки процесу ліквідації неписьменності, у тому числі, хронічний брак коштів, кампанійський характер діяльності товариства „Геть неписьменність”. В Криму процес ліквідації неписьменності ускладнювався багатонаціональним складом населення, відсутністю поліграфічної бази, браком вчителів для національних меншин, реформою алфавітів ряду народів, що мешкали в Кримській АРСР. Втім ступінь інтенсивності ліквідації неписьменності у різних народів Криму суттєво відрізнявся.

Дослідження 80-х років в основних оцінках продовжують раніше сформовані концепції. Така, наприклад, монографія В.Плясовських «Политика КПСС в области народного образования» [25]. У роботі аналізується комплекс заходів ВКП(б) щодо регулювання системи освіти.

Специфікою відзначається дослідження проблем освіти, культури в тридцятих роках. Робота „Советская культура в реконструктивный период” підготовлена колективом авторів за редакцією М.Кіма [26]. Були видані також

збірки документів [27].

Підбиваючи підсумок огляду історичних досліджень в комуністичну добу про діяльність системи освіти, реалізацію національної політики, необхідно вказати, що значна їхня частина не витримала перевірки часом. Вказуючи на причини, слід відзначити, що гуманітарні науки зазнали величезних збитків від панування тоталітарної системи. Дослідники зобов'язані були вмішувати свої роботи в прокрустове ложе ідеологічних штампів. Аналізувався не увесь комплекс архівних документів, використовувалися лише ті, що підходили під задалегідь визначені заідеологізовані схеми. Зокрема, не знайшли повного висвітлення: реалізація національної політики більшовиків у сфері освіти, характер і якість роботи шкіл національних меншин, підготовка підручників і навчальних програм, які б враховували особливості різних народів Криму. Поза увагою наукових домагань залишилось вивчення розвитку, стану кримськотатарської освіти і культури, так і не були проаналізовані причини та хід переселенської кампанії євреїв у Північний Крим. А ця кампанія спричинила великі проблеми як для самих переселенців, так і для мешканців півострова. Таким чином, етнополітика більшовицького режиму у сфері освіти в Кримській АРСР не знайшла належного відображення в історичній літературі досліджуваного періоду.

На межі 80-х і 90-х років ХХ століття починається якісно новий етап розвитку історичних досліджень, який був пов'язаний з політичним курсом перебудови. Це стало можливим завдяки політиці гласності. Десятиліттями заборонені і замовчувані проблеми стали предметом історичних досліджень. Констатувався своєрідний ренесанс історичної науки, чому сприяло те, що в суспільстві буквально „вибухнув” інтерес до історичного минулого, і передусім до історії радянського суспільства, оскільки цей історичний період був найбільш сфальсифікованим. Процес національного відродження в Україні потребував вивчення, дослідження, аналізу історичного минулого. Національна самосвідомість неможлива без знання власної історії. В Криму в січні 1991 року була відроджена Кримська АРСР, яка існувала у 1920-1930 рр. Почалося масове повернення депортованих сталінським режимом народів, почали вивчатись та досліджуватись різні аспекти історії цих народів у найважчий для них період. Історичні дослідження стимулювались і суто політичними чинниками, як такими, що визначали і спадкоємність Кримської АРСР і сучасної автономії. В політичних колах цього часу активно дискутувалось питання, якою була автономія за своїм характером: територіальною чи національною. Усі зазначені чинники зумовили інтерес до історичних досліджень, чому сприяв більш широкий доступ дослідників до архівних матеріалів та відхід від методів марксистської методології.

Однією з перших робіт кримських дослідників став збірник “Кримська АРСР (1921 – 1945)” виданий в 1990 році за редакцією Ю.Горбунова [28]. Збірник вміщує статті, підготовлені з нових методологічних позицій. У статтях аналізуються питання національної політики, історії етнічних меншин, діяльності національних шкіл і технікумів.

Необхідно відзначити роботу “Кримська АРСР: 20-30-ті роки. Історичний нарис” за редакцією І. Хворостяного, що вирізняється глибоким аналізом національних процесів, які відбувалися в Криму, проведення земельної реформи в середині 20-х років, яка істотно впливала на внутрішньополітичний клімат автономії [29]. В праці також аналізуються питання національної політики у сфері освіти і підготовки освітянськими закладами кадрів для здійснення коренізації.

Науковий інтерес у роботі В.Брошевана і О.Форманчука “Кримська Республіка: рік 1921” викликають історичні портрети керівників Кримської республіки, з іменами яких пов’язані конкретні заходи щодо перебудови на більшовицьких засадах закладів освіти, практична діяльність з коренізації, діяльності керівних органів новоствореної автономії [30].

Використання нових архівних документів, методологія досліджень істотно розширили коло знань стосовно історії етнополітики і культури Кримської АРСР.

У зазначений період активізувалися дослідження, присвячені різним народам Криму, які носять, як правило, комплексний характер, і спрямовали на вивчення як матеріальної, так і духовної культури. Монографія І.Ачкіназі включає розділ з історії кримчаків у 20-30-х роках. Істотна увага приділена розвитку національних кримчацьких шкіл, культосвітньої діяльності, роботі клубів і бібліотек, запровадженню латиниці [31].

Робота “Німці в Криму”, за редакцією Ю.Лаптева, яка вийшла у 2000 році являє собою збірник статей, присвячених різним етапам історії німецьких колоністів у Криму, в тому числі вивченню питання духовної культури, релігії й освіти в німецьких селах Кримської АРСР [32].

Привертає увагу монографія Д.Урсу “Нариси історії кримськотатарської культури (1921-1944рр.)” [33]. В першому розділі монографії дається глибокий аналіз соціально-культурної ситуації в автономії в 20-30-х роках, досліджено розвиток кримськотатарських шкіл, особливості підготовки педагогічних кадрів, впровадження курсу коренізації органів управління, а також зміни, які відбулися в політиці ВКП(б) у національному питанні у 30-х роках. Наступні розділи монографії представлені біографіями видатних кримськотатарських просвітителів, поетів і письменників: О.Акчокракли, А.Айвазова, Б.Чобан-Заде, А.Лятіф-Заде. Автор послідовно характеризує діяльність кожного з них. Так аналізуючи життєвий шлях Б. Чобан-Заде автор, зазначає, що він працював на початку 1920-х років керівником Татарського відділу Наркомосу Кримської АРСР, і зробив великий внесок в розбудову шкільної освіти кримських татар, працював викладачем Тотайкойського педагогічного технікуму і Кримського університету. Б.Чобан-Заде деякий час очолював ЦК партії Міллі-Фірка. О. Акчокракли, А.Айвазов, А.Лятіф-Заде працювали викладачами в Кримському педагогічному інституті і приділяли велику увагу підготовці вчителів для середніх кримськотатарських шкіл.

Д.Урсу є одним із співавторів і редактором бібліографічного довідника “Діячі кримськотатарської культури (1921-1944)” [34], в якому подаються біографічні дані про наркомів освіти Кримської АРСР 20-30-х років, письменників, поетів, журналістів, учених, багато з яких були вчителями

кримськотатарських шкіл, технікумів, викладачами Кримського педагогічного інституту.

Ряд статей Д.Урсу, присвячено вивченню життя і творчості видатного кримськотатарського вченого-філолога, поета, просвітителя Б.Чобан-Заде [35].

У цілому комплексі нових історичних досліджень вивчається діяльність тюркських націонал-більшовиків, які принципово змінюють бачення і розуміння діяльності таких яскравих представників націонал-більшовизму, як М.Султан-Галієв, І.Фірдевс, О.Дерен-Айерли.

Серед монографій заслуговує на увагу, робота Р.Ланда “Іслам в історії Росії”, в якій розглядається один з перших великих судових процесів, ініційованих Сталіним у 1928 році, жертвою якого став голова ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмов [36]. У зв'язку з цією справою була репресована велика група кримськотатарської інтелігенції, у тому числі і нарком освіти Кримської АРСР Усеїн Баліч. Монографію вигідно вирізняє широкий аналіз процесів, що відбувалися в тюркських республіках СРСР. Дано іншу оцінку справі В.Ібраїмова, на відміну від домінуючих раніше. Так, у роботі Д.Голінкова Ібраїмову почеплено ярлик “контрреволюціонера” [37, 331-339]. По-іншому в монографії Р. Ланда висвітлюється і діяльність М.Султан-Галієва. Тривалий час згадування про М.Султан-Галієва було вилучено з історичних досліджень. Наприклад, у роботі Г.Макарової про діяльність Наркомнацу РРФСР М.Султан-Галієв не згадується взагалі, хоча він займав у наркоматі одну із ключових посад [38]. Сутність цих процесів багато в чому схожа. Фактично вони стали провісником згортання політики коренізації й у першу чергу в сфері освіти.

Інтерес історичної науки до практики вирішення національних питань у 20-30-х роках був породжений суто об'єктивними причинами. Розпад СРСР, створення нових незалежних держав, зростання національної самосвідомості, відродження національних культур активізували науковий пошук в історичній науці. Необхідно відзначити дослідження А.Салміна, А.Удовина, В.Євтуха, В. Тишкова [39]. Ці роботи вирізняє високий аналітичний рівень, нові методичні підходи, використання широкої джерельної бази у розкритті теоретичної концепції більшовиків у вирішенні національного питання. Питання етнополітики аналізуються в роботі М.Губогло, яка представляє збірник з 17 статей [40] і дає уявлення про значущість розвитку національної освіти для кожного народу, необхідність збереження рідної мови.

Необхідно відзначити, що національний ренесанс початку 1990-х років мав і негативний аспект у вигляді посилення націоналізму, появи ксенофобії, ісламського радикалізму. Коріння даних негативних явищ сягає у сталінську національну політику 30-х років. Тому вивчення практики вирішення національних проблем у поліетнічних і полікультурних Україні і Криму має велике значення для сучасного українського соціуму. У зв'язку з цим необхідно відзначити дослідження В.Даниленко, Г.Касьянова, роботи С.Кульчицького. Ці роботи на сьогодні є фундаментальними, містять зовсім новий підхід до розуміння періоду 20-30-х років [41]. В монографії С.Кульчицького „Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919-1928)” аналізується явище націонал-комунізму. Найбільших здобутків у реалізації політики коренізації українські націонал-

більшовики досягли в розбудові системи освіти, що дало змогу більшій частині українських дітей навчатися рідною мовою, сприяло створенню розгалуженої системи підготовки педагогічних кадрів.

Державотворення в Україні в 1991 році стало початком якісно нового етапу у вітчизняних історичних дослідженнях. Відсутність заборонених тем для вивчення, доступ до архівних матеріалів, науковий плюралізм, знайомство з західною методологією й історіографією сприяли появі багатьох праць, присвячених курсові ВКП(б) в Україні і Криму, проблемам коренізації в системі освіти. В монографії Г.Єфименко „Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні (1932-1938рр. освіта та наука)” проаналізовані зміни, які відбулися в реалізації курсу коренізації в Україні в умовах зміцнення тоталітарного режиму [42].

В Україні було захищено ряд кандидатських дисертацій, автори яких досліджували стан і культурно-освітню політику відносно національних меншин. Це дисертаційні дослідження Л.Наседкіної «Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины. 20-е – начало 30-х годов», О.Калакури „Українська полонія в 1917-1939 роках”, Н.Мельник „Національно-культурний розвиток болгарської меншини в Україні в 20-30-х роках”, И.Балуби „Польська національна меншина України в 20-30-ті рр. ХХ ст.”, В.Орлик „Молдовани в Україні (1920-1929)”, А.Черкаського „Національно-культурне будівництво на Півдні України в 20-ті роки”, О.Обидьоновой „Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ ст.” [43] в яких розкривається специфіка полікультурної України, наслідки сталінської національної політики проблеми повернення депортованих народів.

Дослідженню різних аспектів міжнаціональних відносин, стану національних меншин у 20-30-х роках в УРСР присвячені роботи Б.Чирко [44]. У монографії автор значну увагу приділив аналізу формування національної освіти, роботі просвітницьких закладів, процесові ліквідації неписьменності, проведенню етнографічних досліджень.

Регіональні аспекти курсу коренізації в південних областях України аналізуються в публікаціях С.Гусєвої і М.Цобенко „З досвіду розв’язання національного питання на півдні України (1920-30 рр)”, О.Гонтар „Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки”, О.Данильченко „Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст.” [45]. Предметом вивчення згаданих авторів стала також історія окремих етнографічних груп. Ними також проаналізовано соціально-економічний стан німецьких колоній півдня України, функціонування в німецьких селах шкіл і технікумів, участь німецької молоді в громадських організаціях. Дослідники єдині у думці, що схожі процеси відбувалися в німецьких колоніях Кримської АРСР. На їх думку в Україні, і в Кримській АРСР німецькі школи стали місцем боротьби між комуністичною ідеологією і релігією, змінилась номенклатура дисциплін, кількість навчальних годин, появились нові підручники. Наркомоси УРСР і Кримської АРСР прагнули замінити склад вчителів. Німецька молодь опинилась в складному становищі. Німецькі школи постійно відчували брак коштів. Фактично використовувались ті матеріальні ресурси (наприклад, будівлі)

які були сформовані попередніми поколіннями німецьких колоністів. Це дослідження В.Евтуха, Б.Чирко, І.Кулінича, Н.Кривець, В.Ченцова [46].

У монографії В.Орлянського „Євреї в Україні в 1920-1930 роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект” з нових методологічних позицій розглядається процес переселення євреїв у південні регіони України. У широкому контексті в роботі, розглядається стан єврейських шкіл, використання рідної мови, розвиток національного друкарства, робота культосвітніх закладів [47]. Активна переселенська кампанія проводилася і у Криму. Різним сторонам єврейської сільськогосподарської колонізації присвячені статті С.Горбачова «Проекты освоения Крыма (из истории еврейских поселений в Крыму)», А. Глубочанського й Е.Рівкіної «Крымская Калифорния». В 1999 році був виданий збірник за редакцією Ю.Могарічева «Євреї в Криму» [48]. У ряді статей збірника висвітлюються проблеми шкіл в єврейських колоніях. Однак, загальним недоліком цього видання є незначне використання архівних джерел. Слід відзначити також дослідження Г.Костирченко, присвячені проблемам антисемітизму і реалізації національної політики ВКП (б) відносно євреїв [49].

Предметом уваги дослідників стали не тільки соціально-економічні процеси, етнополітика більшовицької партії, але й один з аспектів курсу коренізації – розвиток національної школи. В Україні було захищено ряд дисертацій, присвячених питанням національної освіти. Це дисертаційні дослідження О.Войналович „Становлення і розвиток загальноосвітньої школи національних меншин в Україні (1917-1938 рр)”, Ю.Чирви „Розвиток народної освіти України (1917-1932рр.). Історіографія проблеми”, Л.Потапової „Розвиток національної школи в Україні (1917-1933)”, О.Бистрицької „Розвиток системи освіти національних меншин в Україні (1917-1939)” [50]. У зазначених дисертаційних дослідженнях аналізується розвиток національної освіти в УРСР у період 20-30-х років, втім кримська проблематика в них не висвітлюється.

Питання освіти, етнополітики в шкільній сфері аналізуються в монографіях В.Кравець „Історія української школи і педагогіки”, П.Дроб'язко „Українська національна школа: витоки і сучасність”, Г.Васьковича „Шкільництво в Україні (1905-1920)”, в роботі „Нариси історії українського шкільництва (1905-1933)” за редакцією О.Сухомлинської [51]. Характер розвитку шкільної освіти, роль національної школи у вихованні розглядається в монографіях В.Живодьора „З історії національного шкільництва”, О.Пилипчука „Історія науки та освіти в Україні”, Б.Ступарика „Національна школа: витоки, становлення” [52]. Робота Б.Ступарика, вигідно виділяється своїм глибоким змістом, детальністю аналізу становлення національної української школи. Аналіз системи освіти, що склалася в Українській РСР на початку 1920-х років, її позитивні сторони, відмінність від системи РРФСР міститься і в монографії В.Липинського [53]. Роботу вирізняє широке коло використаних джерел.

Отже, зроблений історіографічний огляд літератури, що стосується теми дисертаційного дослідження, підтверджує, що необхідні подальші дослідження у сфері освітньої етнополітики. Насамперед дослідження реалізації національної політики в Кримській АРСР у 20-30-х роках, статусу автономії (національна чи територіальна), переселення до Криму євреїв, становище національних шкіл,

вивчення стану українських шкіл у Криму. Подальшого дослідження вимагає і історичний період 1930-х років, який залишився за рамками раніше згаданих дисертаційних досліджень істориків.

1.2. Джерельна база дисертації.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за походженням, видовими ознаками та змістом опубліковані та неопубліковані джерела. Джерела використані при підготовці дисертації можна поділити на декілька груп.

Першу групу джерел становлять збірники документів, які видавались протягом 1920-1990 рр. Це збірники законів, виданих партійними і державними органами, що регулювали роботу закладів освіти. Зокрема, це “Збірники узаконень і розпоряджень Робітничого і Селянського уряду Кримської Соціалістичної Радянської республіки”, “КПРС у рішеннях з’їздів, резолюціях, розпорядженнях”, збірники законів і постанов Колегії Наркомоса РРФСР, які регулювали організацію навчального процесу в 1930-х роках, виплату зарплати вчителям, внутрішкільний режим.

Окрему групу джерел становлять опубліковані стенограми засідань, рішення і резолюції партійних конференціях, звіти про діяльності органів влади різних рівнів, у тому числі звіти Кримського ЦВК, Кримської РНК, галузевих наркоматів. У цих звітах міститься значний матеріал про діяльність органів влади у керівництві школами, технікумами, відомості про кількість закладів освіти та їх фінансування. Зокрема важливу інформацію містять стенограми конференцій кримської обласної організації РКП(б) - ВКП(б), які відбувалися в досліджуваній період. Питання національної політики в роботі закладів освіти обговорювались на конференціях у період 1921-1928 років. Вони підтверджують, що в кримській партійній організації існувала міжфракційна боротьба груп кримськотатарських комуністів. В умовах відносного плюралізму в РКП(б), в кримській організації сформувалися дві групи націонал-комуністів, які по-різному підходили до реалізації національної політики партії, в тому числі і у сфері освіти.

Третю, важливу групу джерел складають бюлетені, які видавались Кримським обкомом РКП(б) - ВКП(б), ЦВК Радою робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів і Радою Народних Комісарів Кримської АРСР; бюлетені Кримського обкому Російської Комуністичної Спілки Молоді; Народного Комісаріату Освіти; Кримського Центрального Статистичного Управління. Бюлетені ЦВК і РНК Кримської АРСР містили основні нормативні документи, які регламентували роботу закладів освіти; створення національних районів, програмні статті керівників республіки. Дана група джерел дає змогу простежити зміни в офіційному курсі, що відбувалися в реалізації національної політики, характеру роботи закладів освіти.

Четверту групу джерел становлять опубліковані тексти доповідей і виступів, а також статті керівників органів народної освіти: А.Луначарського, А. Бубнова, Н.Крупської, Я.Ряппо, М.Скрипника. У цих джерелах містяться ідеологічні принципи, концептуальні положення про організацію діяльності органів освіти, побудови навчального процесу, підкреслюється значення

антирелігійної пропаганди.

Сюди також можна віднести виступи і звіти керівників Кримської АРСР. Великий фактичний матеріал про розвиток кримської промисловості, підготовку кадрів для підприємств, хід коренізації, формування національного пролетаріату, діяльність системи робітничої освіти міститься у виступах голови РНК Криму А. Самедінова. Особливу цінність для нашого дослідження мають дві праці наркома освіти Кримської АРСР у 1930-1934рр «Народное образование в Бахчисарайском районе» і «О всеобщем начальном обязательном обучении в Крыму» Алі Асанова про введення обов'язкового початкового навчання в Криму. Відбиток епохи несуть на собі опубліковані виступи і статті секретаря кримського обкому ВКП(б) у першій половині 30-х років Б.Семенова. В них легко простежуються зміни курсу національної політики, пріоритетів у роботі закладів освіти, спрямування ідеологічних чисток. У організації освітнього процесу важлива роль відводилась комсомольській організації Криму. У цьому плані характерною є книга секретаря кримського обкому ВЛКСМ А.Камілева “Культпоход комсомола Крыма”, в якій добре окреслена участь комсомолу у ліквідації неписьменності, молодіжному комуністичному русі, ідеологічному впливі на учнів, формуванні в молоді світогляду відповідного потребам епохи.

П'яту групу джерел становлять звіти і матеріали про діяльність профспілкових органів, зокрема Кримської Ради Професійних Спілок (КРПС). У цих матеріалах добре висвітлена робота культвідділів, що займалися ліквідацією неписьменності серед членів профспілок. Також збереглося чимало документів, які свідчать, з 1930 щороку профспілки зобов'язані були брати участь у фінансуванні програми введення обов'язкового загального початкового навчання. Учителів шкіл Кримської АРСР поєднував Кримський відділ Всеросійського союзу працівників освіти (Всеробітпрос), публікації якого також використано у нашому дослідженні.

Окрему групу джерел становлять опубліковані статистичні матеріали. Однак при їхньому аналізі необхідно виявляти критичний підхід. Статистичні матеріали початку 1920-х років характеризуються неповнотою даних, а збірникам другої половини 30-х років притаманна фальсифікація даних про стан народної освіти. Важливе місце в даній групі джерел відводиться переписам населення Криму, у матеріалах яких вказувалася національність і рідна мова населення.

Органічною частиною корпусу джерел є періодичні видання: газети і журнали в яких міститься інформація з досліджуваної проблеми, і видавалися у Кримській АРСР, зокрема, “Педагогическая жизнь Крыма” і “Пути коммунистического просвещения”. В умовах відносної свободи в період непу була можлива дискусія з питань організації освіти, педагогічного процесу, розвитку національних шкіл. На сторінках журналу “Педагогическая жизнь Крыма” у 1925 році проводилась конструктивна дискусія, звучали різні думки освітян, не приховувалися і недоліки, що мали місце в роботі шкіл. Там же публікувалися статті наркома освіти націонал-комуніста Усеїна Баліча, голови Ради з освіти національних меншин Семена Гамалова та інших керівників освіти. Журнал видавався НКО Кримської АРСР. У журналі “Пути коммунистического

просвещения”, що видавався Наркомосом у 1926-1928 роках уже разом з Агітпропом ОК ВКП(б) спостерігалась тенденція до помітного зростання кількості статей підкреслено пропагандистсько-ідеологічного характеру.

Цінними для нашого дослідження є публікації журналу “Экономика и культура Крыма”, що видавався в 1930-1935 роках Держпланом Кримської АРСР, а в 1935-1936 роках журнал виходив за назвою “Социалистическая экономика и культура Крыма”. В опублікованих статтях керівників господарських і планових органів, аналізувалася потреба в кваліфікованих кадрах для кримської промисловості і сільського господарства, оцінювався стан роботи технікумів, професійних навчальних закладів, багато уваги приділялось системі додаткової робітничої освіти на підприємствах у зв'язку з індустріалізацією.

Чимало статей, які характеризували і аналізували національну політику і стан освіти, знайшли місце на сторінках журналу “Крым”, зокрема це стаття голови ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмова, наркома А.Асанова про стан освіти в Бахчисарайському районі.

Багатий матеріал містять не тільки регіональні журнали, а й центральні. Так, на сторінках журналу „Революция и национальности” приділяється увага національному будівництву в автономіях РРФСР, стану освіти національних меншин. Специфіка розвитку освіти в тюркських республіках та результати сходознавчих досліджень публікувались у журналі “Новый Восток”. Зокрема, там висвітлювався хід дискусії на першому тюркологічному з'їзді, що відбувся у Баку в 1926 році, де було прийняте рішення про використання латиниці для тюркських мов, у тому числі кримськотатарської. У роботі з'їзду брала участь делегація з Кримської АРСР.

У роботі широко використовувалась інформація з газет, як центральних (“Правда”, “Известия”), так і регіональних «Красный Крым», «Маяк Коммуны», «Красная Керчь», в яких якнайкраще відображалось типове в оцінюванні ставлення, реагування на проблеми шкільництва нацменшин, що видно з прикладу органу обкому РКП(б) ВКП(б), ЦВК і РНК Кримської АРСР газети “Красный Крым”. У газеті представлено багато цінної для нашого дослідження інформації. Інтерес представляє спеціальна рубрика “Жизнь национальностей”, у якій публікувалися відомості щодо освіти в різних районах Криму, про хід ліквідації неписьменності, практичні заходи щодо реалізації національної політики, докладно обговорювався хід латинізації в Криму, перепідготовки кримськотатарських учителів з середини 20-х рр.

Використання спеціальної педагогічної преси зокрема, газети “За коммунистическое просвещение”, дає можливість ознайомитись з програмними статтями відносно розвитку певних напрямків освіти, проведення кампаній в освіті.

Основу джерельної бази дисертації становлять неопубліковані архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) і Державного архіву Автономної Республіки Крим (ДААРК). Дисертантом вивчено і використано при підготовці дисертації 31 архівний фонд.

Найбільшу кількість інформації було отримано при роботі з фондом Кримського обласного комітету РКП(б)-ВКП(б), використано протоколи засідань бюро обкому, секретаріату, малого і великого пленумів. Ці структурні органи обкому розглядали найважливіші питання освітньої і гуманітарної політики, приймали концептуальні рішення, що регулювали всі сторони господарського і культурного життя автономії. Неоціненне значення мають документи національних секцій: німецької, вірменської, єврейської агітаційно-пропагандистського відділу Кримського обкому. У дослідженні найповніше представлено документи німецької секції, зокрема протоколи щотижневих засідань інструкторів секції. На засіданнях національних секцій обговорювалися практично всі сфери життя того чи іншого народу, що проживав у Кримській АРСР, у тому числі діяльність національних шкіл і технікумів.

Використання документів Джанкойського, Керченського, Севастопольського, Феодосійського, Ялтинського окружкомів за 1921-1924 роки дало змогу дослідити національні процеси в Криму в період формування курсу коренізації в автономії, дослідити зміни у підходах щодо питання освітньої політики. Матеріали Кримського обкому в основному носять загальнокримський характер. Документи окружкомів допомагають простежити специфіку в здійсненні національної політики в освітній сфері в різних регіонах Криму.

Одним з важливих елементів реалізації національної політики, курсу коренізації було створення національних сільрад і національних районів. У процесі районування в 1930 році було створено німецький, єврейський, український і шість кримськотатарських районів. Тому документи райкомів ВКП(б) національних районів Бахчисарайського, Біюк-Онларського дають змогу проаналізувати курс коренізації відносно кримськотатарського і німецького населення. У 1935 році в процесі нового районування кількість національних районів збільшилася. Матеріали Лариндорфського і Тельманського райкомів допомагають дослідити зміни курсу, національної політики в умовах зміцнення тоталітарного режиму.

Документи фонду Кримської обласної контрольної комісії характеризують діяльність “правих” і “лівих” кримськотатарських комуністів, представляють матеріали із судового процесу голови ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмова. У цьому фонді зберігаються інформаційно-аналітичні звіти про політичний стан Криму, підготовлені ДПУ. У звітах детально аналізується діяльність національної інтелігенції, реакція населення на реалізацію програм національної політики. Розглянуті матеріали є досить об'єктивними, оскільки інформаційні звіти ДПУ готувались без масових ідеологічних гасел.

Матеріали фонду Кримського обласного комітету ВЛКСМ дають змогу проаналізувати національну політику стосовно молоді, вплив ідеології на учнів, що навчаються в школах і технікумів. У складі агітпропу обкому ВЛКСМ працювали національні секції, які брали участь у ліквідації неписьменності, навчанні НТА, культпоході в села.

У вивченні особливостей втілення національної політики в Кримській АРСР, науковий інтерес представляють документи обласного Істпарту. Фонд Істпарту містить рукописи статей, спогадів головних дійових осіб автономії, що

брали участь у її створенні, наприклад І.Фірдевса. Для оцінки ролі національної кримськотатарської інтелігенції, роботи націонал-комуністів важливі аналітичні довідки, матеріали і матеріали про становлення і діяльність кримськотатарської партії “Міллі-Фірка”.

Фонди вищих органів державної влади ЦВК і РНК Кримської АРСР поряд з фондом обкому партії, дають можливість дослідити особливості процесу коренізації в системі освіти, практичні проблеми що виникали під час реалізації національної політики. Матеріали РНК Криму відображають дійсний стан фінансування і будівництва шкіл, підготовки підручників. У фонді ЦВК представлені документи безпартійних селянських конференцій, що проводилися в Криму в другій половині 20-х років, на яких піднімалися проблеми національних шкіл, задоволення гуманітарних і культурних потреб національних меншин.

Документи фонду Народного Комісаріату Робітничо-селянської інспекції представлені звітами про проведені ревізії і перевірки в закладах освіти. Акти ревізій досить об’єктивні і правдиві, у них немає перекручування дійсності складної ситуації, у якій знаходилися школи і технікуми в двадцятих роках.

Матеріали фондів Статистичного управління Кримської АРСР, Державної планової комісії при РНК Криму містять докладну статистичну інформацію про динаміку розвитку культурного процесу, аналіз перспектив розвитку шкіл, виділення необхідних коштів на будівництво шкільних приміщень, видання підручників, обсяг роботи, яка передувала введенню загального навчання .

Фонд Кримської Ради Професійних Спілок (КРПС) дає змогу отримати уявлення про проведену роботу профспілок у кампанії щодо ліквідації неписьменності, фінансування та забезпечення дітей бідняків одягом, взуттям, продуктами харчування, з тим аби вони могли продовжувати навчання у школі. Обширна інформація щодо участі профспілок у доборі висуванців на роботу і керівництво навчальними закладами дає можливість зробити висновок про те, що висуванство було на початку 30-х років елементом політики коренізації.

Використання документів фонду Народного комісаріату фінансів Кримської АРСР, кварталних і річних звітів Наркомфіну ілюструє рівень фінансування навчальних закладів, обсяг виділених матеріальних ресурсів, частку витрат на потреби освіти в загальнокримському бюджеті.

Аналіз документів фонду Центральної ради Народного Господарства Криму свідчить про специфіку розвитку професійно-технічної освіти. Організація ЦРНГ курсової підготовки робітничих масових професій було обумовлено збільшенням потреби в робітниках що пояснювалось партійною політикою індустріалізації.

Документи фонду Народного комісаріату освіти Кримської АРСР всебічно відображають розвиток культурного процесу в Криму. В першу чергу, це листування з відділами народної освіти, звіти навчальних закладів, протоколи засідань Колегії Наркомосу, стенограми нарад із працівниками шкіл, документи Академічної Народи, Ради з питань освіти національних меншин, управлінь Соцвиху і Головпрофосвіти.

Розгляд фондів Алуштинського, Бахчисарайського, Євпаторійського, Керченського районних відділів народної освіти став добрим підґрунтям у вивченні стану шкіл, введення загального навчання в різних регіонах Криму. Національна специфіка районів обумовила розвиток і формування національної системи освіти. Так, Алуштинський і Бахчисарайський райони були національними кримськотатарськими районами, Євпаторійській район став одним з основних щодо переселення й облаштуваності євреїв, Керч на початку 1930-х років стала центром індустріалізації. Фонди даних райвно дали змогу провести порівняльний аналіз регіональних особливостей і потреб навчальних закладів. Вивчення фондів Сімферопольського робітничого факультету й Євпаторійського педагогічного робітничого факультету показали, що робітфаки сприяли коренізації кримських вузів і надавали можливість національній молоді здобувати вищу освіту. З метою отримання об'єктивних даних про стан професійно-технічної освіти в Кримській АРСР було використано фонди Ялтинського промислового економічного технікуму, Ялтинського (Тотайкойського) татарського педагогічного технікуму, ФЗУ будівельної спеціальності при Народному комісаріаті комунального господарства, ФЗУ при Кримському республіканському управлінні зв'язку, протоколи засідань педагогічних колективів, звіти про роботу, аналіз набору учнів, листування з вищими органами допомогли всебічно вивчити підготовку кадрів для різних галузей кримського народного господарства. Використання фондів Наркомосу, районних відділів народної освіти, робітфаків, технікумів, ФЗУ і шкіл дало змогу проаналізувати різні рівні системи освіти Кримської АРСР.

Таким чином, можна зробити висновок, що незважаючи на збільшення в останній час кількості нової історичної літератури, цілий ряд проблем історії освіти УСРР і Кримської АРСР в міжвоєнну добу не знайшли належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Ця обставина робить актуальним завдання пошуку і об'єктивної інтерпретації архівних документів. Утруднює завдання вивчення історії освіти в Кримській АРСР втрата в роки Великої Вітчизняної війни значної кількості архівних фондів. Через провали в архівному матеріалі не завжди вдається відтворити цілісну картину діяльності окремих навчальних закладів. Так, зокрема повністю втрачено фонд Кримського педагогічного інституту. Тому потребують вивчення документи фондів які не мають прямого відношення до теми дослідження. В цих фондах дисертанту вдалось виявити значну кількість важливих документальних свідчень. Так, документи що характеризують діяльність єврейських шкіл знаходяться в фондах Р.-515 Кримського представництва Комітету по землевлаштуванню трудящих євреїв (КОМЗЕТ), фонді Р.-1684 Кримської (республіканської) контори американської єврейської об'єднаної корпорації „Агроджойнт”, фонді Р.-3936 Євпаторійського і Фрайдорфського Представництва КОМЗЕТу. Серед матеріалів фондів, зокрема сберігаються протоколи засідань правління ТЗЕТу. Ця організація повинна була займатись питаннями освіти і культури серед переселенців.

Об'єктивний аналіз матеріалів ЦДАВО України, ЦДАГО України, ДААРК дозволяє переглянути ряд стереотипів щодо процесів в системі освіти Кримської

АРСР в міжвоєнну добу. Необхідно зазначити, що в умовах відсутності комплексних досліджень розвитку освіти Кримської АРСР, подолання традиційних стереотипних поглядів радянської історіографії про розвиток освіти можливе при умові систематичного вивчення масових джерел з багатьох фондів і обробки декількох масивів історичних свідотств із фондів ЦДАВО України, ЦДАГО України, Державного Архіву Автономної Республіки Крим.

Використання розлогого комплексу джерел створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у дисертаційному дослідженні завдань.

Розділ 2. Етнополітика компартійно-радянської влади та проблеми народної освіти в Кримській АРСР упродовж міжвоєнної доби.

2.1 Національна політика в закладах освіти в Криму в 1920-х роках.

На початку 20-х років ХХ століття національне питання для більшовиків було одним з основних, що було обумовлено багатьма факторами. В першу чергу, багатонаціональністю колишньої Російської імперії, у якій Крим вирізнявся іще більшою національною своєрідністю, оскільки цей регіон був одним з найбільш багатонаціональних в РРФСР. Згідно результатів перепису, проведеного в квітні 1921 року, в Криму проживали 720373 особи, з них у містах – 327086 осіб, у сільській місцевості – 393287. Таким чином, дані перепису підтверджують, що Крим також був одним із найбільш урбанізованих регіонів РРФСР. За національною ознакою у Криму в 1921 році проживали 371017 росіян, 186715 кримських татар, 49404 євреїв, 42350 німців, 23868 греків, 12051 вірмен, 10572 болгар, 5734 поляків, 5564 караїмів, 3076 циган, 2371 естонець, 1413 чехів, 1002 латиші і 4200 представників інших національностей [1, с.10-11].

При цьому відсоток окремих національностей у загальній кількості жителів становив: росіян – 51,5% населення, кримських татар – 25,9%, євреїв – 6,8%, німців – 5,8%, греків – 3,3%, вірмен – 1,6%, болгар – 1,4%, поляків – 0,8%, караїмів – 0,7% [2, с.5]. У колишній Російській імперії існувало національне питання. Проблему створювала національна дискримінація, так званих „іногородців”, неможливість для останніх вільно розвивати рідну мову, культуру, освіту. Тому вже під час першої російської революції з'являються національні партії і спілки. Так, зокрема в Карасубазарі – виникла спілка під проводом Абдурешіда Медієва, яка друкувала газету „Ветан Хадімі”, в Алупці створюється гурток під керівництвом вчителя Асана Сабрі Айвазова. Слід зазначити, що саме просвітянська інтелігенція склала ядро активних політичних діячів. Діяльність інтелігенції сприяла пробудженню і формуванню національної свідомості. Важливу роль у цьому відіграв Ісмаїл Гаспринський, видавець газети „Терджіман”. Освіта розцінювалась як одна з головних умов модернізації традиційного суспільства і відстоювання національних прав тюркських народів в Російській імперії.

Тому створення національних партій і їх боротьба за національне становлення, після Лютневої революції мали серйозне підґрунтя. В умовах громадянської війни у багатьох національних окраїнах були створені уряди чи навіть держави. У Криму це була кримськотатарська Директорія, створена Курултаєм. Національна інтелігенція об'єдналась у партію Міллі-Фірка. Чи не найголовнішим у роботі партії була освітянська діяльність національної інтелігенції, яка мала сприяти пробудженню національної свідомості. Про що свідчить той факт, що вже через кілька днів після зайняття Криму військами Фрунзе, 25 листопада 1920 року, керівництво Міллі-Фірка звернулося до Кримського ревкому з проханням про легалізацію. У зверненні, зокрема, вказувалось на досягнення партії у сфері освіти. Це створення художньо-промислової школи в Бахчисараї, закладів для підготовки вчителів, відкриття у кожному повіті декілька початкових шкіл для кримськотатарських дітей.

Втім, у легалізації партії було відмовлено, це пояснювалось тим, що більшовики монополію на владу ні з ким поділяти не бажали. Однак відразу придушити цей волевияв кримськотатарського народу, національного руху РКП(б) не могла, оскільки більшовики проголосили себе визволителями народів від національного гноблення колишньої „тюрми народів”. Отже вирішення національного питання було тісно пов'язане зі змінами в галузі освіти в колишній Російській імперії. Можливість навчати дітей рідною мовою, видавати підручники, посібники та іншу навчальну літературу було прагненням національної інтелігенції. Інтелігенція становила кістяк партії Міллі-Фірка. Своєю діяльністю партія здобула широку популярність серед кримськотатарського селянства і ігнорувати її вплив більшовики не могли. Партійні працівники кримського обкому погано уявляли специфіку кримських проблем. Досвід радянського будівництва, напрацьований у центральних губерніях, механічно переносився та реалізовувався в Криму. Тому зрештою, кримські більшовики змушені були піти на співробітництво з колишніми мілліфірковцями: „Маючи у всіх куточках Криму своїх людей і користуючись кількісною та якісною слабкістю таткомуністів, вона (Міллі Фірка-авт.) зуміла визначити себе, як єдину представницю кримського татарського населення...Брак більшовицьких кадрів серед татар в Криму призвів до того, що майже кожен, хто вступав до лав ВКП(б), одразу отримував посаду в радянських, кооперативних та інших органах. Мілліфірковці, ефективно використовували це становище і призначали своїх людей на ключові посади (у районних виконкомах, кооперативах, національних середніх навчальних закладах)” [3, с.15]. Окреслена ситуація була типовою не тільки для Криму. Аналогічні тенденції в 1921-1922 роках можна простежити на теренах усієї України. Колишні члени українських національних партій, зокрема боротьбисти займали посади в радянських органах влади. РКП(б) була ще занадто слабка, аби своїми кадрами і впливом охопити національно-культурні процеси і шкільне будівництво.

У 1921-1922 роках в Криму склався дивний феномен співробітництва в національно-культурному будівництві вчорашніх мілліфірковців і націонал-комуністів, де перші відігравали провідну роль. Це пояснюється тим, що кількість кримських татар-більшовиків у кримській організації була надзвичайно

малою. Більшовицька доктрина для кримських татар була чужорідним явищем. Програма та ідеологія Міллі-Фірка у культурному будівництві органічно відображали інтереси кримськотатарського селянства у культурному питанні (створенні національних шкіл, навчанні дітей рідною мовою, вихованні у національному дусі).

Кримськотатарська інтелігенція була впливовою політичною силою. У своїй політичній частині, питання культурного будівництва, програма дій кримськотатарської інтелігенції сформувалася під впливом ідей младотурецької революції 1908 року. Турецька революція 1908 року значно більше вплинула на національний рух кримських татар, аніж російська революція 1905 року. Це пов'язано з тим, що багато кримських татар навчалася в Туреччині і були безпосередніми свідками революційних подій та поділяли ідеї младотурків. Вплив цих ідей у порівнянні з концепцією більшовизму на формування програми та ідеології національної інтелігенції кримських татар був незрівнянно більшим. Кримськотатарська інтелігенція генерувала завдання національного визволення, культурного будівництва, відображала потреби селянства у створенні шкіл, середніх і професійних навчальних закладів. Вплив інтелігенції на освітні процеси змушені були визнати керівники кримського обкому в аналітичній записці: „Найсильнішою в політичному відношенні соціальною групою є татарська національна інтелігенція – вказувалось в ній. Вона сильна тим, що зосереджує у своїх руках освіченість турецькою і татарською мовами й історичні національні тенденції та традиції кримських татар. Уся народна освіта всіх галузей знаходиться в її руках. Вона являє собою технічні кадри татарської державності” [4, арк.4].

Відзначаючи умовність всякої історичної аналогії, можна виокремити схожі риси у процесі формування українською інтелігенцією Галичини національних програм українських партій у Російській імперії. Однак, українська інтелігенція Австро-Угорщини мала більшу свободу і володіла досвідом політичного життя.

Одним із найважливіших компонентів національної концепції більшовиків були освітянські реформи. Втім, відразу опанувати і контролювати діяльність освітніх закладів більшовики не могли, тому був створений своєрідний симбіоз у вигляді націонал-комунізму.

Реформи в освітній сфері були зумовлені і зовнішніми чинниками. Більшовики розраховували на всесвітню революцію, яка мала початися в країнах Західної Європи, де європейський пролетаріат мав підтримати російських робітників. З цією метою освітні заклади мали прищепити населенню нову комуністичну ідеологію, складовою частиною якої була ідея всесвітньої революції. Але надія на революцію у Європі більшовиків, не реалізувалася. Радянська Росія, по суті, опинилася в умовах міжнародної ізоляції, тому погляди партії звернулися на Схід. Східна національна інтелігенція виявилася вкрай потрібною, оскільки саме вона мала через освітні заклади виховати нове покоління з комуністичними поглядами, поширити більшовицькі ідеї у селянське середовище. Отже, освітяни силою історичних обставин перетворилися на політичну силу і стали сполучною ланкою між владою і національними

меншинами. Більшовицькі лідери намагалися пристосувати запити національної інтелігенції до власних потреб, де національний чинник становив своєрідну оболонку для комуністичних цілей.

Даним фактором і пояснюється тісне співробітництво РКП(б) з кемалістською Туреччиною, аж до надання останній військової допомоги. В цій взаємодії кримськотатарська інтелігенція дуже знадобилася. Вона мала допомогти в установленні зв'язків з національно-визвольними рухами Сходу, у формуванні привабливого образу комуністичної Росії. Ця привабливість збільшувалась би через державне будівництво для тюркських народів і належний розвиток освіти і культури. Таким чином створення, в Криму автономної республіки було зумовлене як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Кримська автономія мала всіляко сприяти розвитку освіти і культури кримських татар. Розвиток національної освіти мав стати зразком і зацікавити інші східні народи, які потерпали від неписьменності.

З приводу створення автономії в кримській парторганізації РКП(б) розгорнулася дискусія. Досить показовою є заява до обласного комітету РКП(б) члена партії Г.Шидарєва від 16 липня 1921 року, який для обговорення в кримській організації запропонував тези доповіді з характерною назвою: „Методи підходу до устрою Кримської ССР, як смолоскипа Російської соціалістичної революції на Близькому Сході”. У цій роботі Г.Шидарєв пише: „Крим є всеросійським вікном у Туреччину, значно більшою мірою, а ніж кавказькі республіки, через те що немає народу більш тісно пов'язаного з турками, аніж кримські татари...Крим повинен стати притягуючим для мусульман центром, доступним для споглядання всього Сходу і Крим може стати таким лише за умови використання наданої йому автономії” [5, арк.325].

Отже, з перших днів встановлення в Криму радянської влади національне питання набуло особливої гостроти, і аспекти культурно-освітнього будівництва зайняли центральне місце. Це підтверджують висновки, зроблені Мірсаїдом Султан-Галієвим, заступником Сталіна в Народному комісаріаті у справах національностей. М.Султан-Галієва було послано в Крим для здійснення обстеження ситуації, яка склалася на півострові, Наркомнацем РРФСР. В Криму М.Султан-Галієв пробув майже півтора місяця, у лютому-березні 1921 року. За підсумками поїздки він підготував доповідь наркомун національностей І.Сталіну. У розділі доповіді, присвяченій національному питанню в Криму відзначалося: „Національне питання в Криму в основному зводиться до правильного вирішення ...культурно-просвітніх потреб основного населення Криму – татар, зумовлених цілим рядом історичних причин...Питанням, що цікавить татарське населення, є народна освіта. На перший погляд для цього начебто зроблене усе: завідування Наросвітою доручене татариніві, для татар створений спеціальний орган – татарський підвідділ з органічними відділами. Але насправді майже нічого не зроблено, тому що в Наросвіті забрано всяку можливість інтенсивної й організовано-планомірної роботи в цій галузі. 90% приміщень Наросвіти зайнято під військові установи, казарми і лазарети” [6, с.90]. В реалізації національної політики питання освіти зайняли провідне місце. Декларована більшовиками рівноправність народів передбачала широкий процес дерусифікації, створення

національних шкіл, більший доступ молоді до освіти, підготовку фахівців. Перебудову і створення закладів освіти очолила місцева інтелігенція. Об'єктивно вона сприяла зростанню національної самосвідомості, що не могло не турбувати більшовицьких керівників. Тому функціонери кримського обкому РКП(б) поставили за мету очолити культосвітнє будівництво заручившись допомогою членів партії-кримських татар. Виникла нагальна потреба налагодити роботу татарського бюро обкому РКП(б).

Під час півторамісячного перебування в Криму М.Султан-Галієв допоміг у налагодженні роботи татарського бюро обкому партії. Становлення бюро проходило важко через брак досвідчених працівників і зневажливо-підозрілого ставлення з боку керівництва обкому. Так, М.Султан-Галієв взяв участь у засіданні обласного татарського бюро 23 березня 1921 року. На засіданні бюро з доповіддю про стан справ на місцях виступив Ізмаїл Фірдевс. І.Фірдевс вказав на необхідність прийняти термінові заходи для залучення місцевих татар у радянські органи [7, арк.20]. З І.Фірдевсом М.Султан-Галієва поєднувала спільність поглядів у національному питанні, а також особиста дружба.

Мірсаїд Султан-Галієв у 26 років став головою Центрального мусульманського комісаріату Наркомнацу. Він був одним з найбільших теоретиків у національному питанні. М.Султан-Галієв прагнув знайти спільне для ісламу і комуністичної концепції (колективізм, пріоритет суспільних інтересів, прагнення до рівності і соціальної справедливості, обов'язок допомагати бідним). М. Султан-Галієв розумів, що необхідна була максимальна гнучкість і терпимість у формуванні національної політики щодо тюркських народів. Території тюркських народів (Крим, Казань) на думку М.Султан-Галієва мали стати вогнищами революції, іскри з яких запалють революцією Схід і зруйнують колоніальну систему, однак для цього потрібно було вирішити національне питання в самій РРФСР, передусім піднести культурно-освітній рівень раніше пригноблених народів і дати свободу для творчості національно-культурного руху.

Водночас М.Султан-Галієв вважав, що визвольний рух у колоніях недооцінювався більшовиками. Основна увага приділялась очікуванню революції на Заході. Ця недооцінка, на його думку, полягала у тому, що більшовики розглядали цей рух, як винятково дрібнобуржуазний, обмежений завданнями туземної буржуазії колоній, напівколоній, що народжується або відроджується, і не приділяли йому належної уваги, тим часом інтереси міжнародної соціальної революції вимагали від нас підтримки цього руху. І не тільки підтримки цього руху, але і керівництва ним [8, с.446].

Його погляди розділяв і один з перших кримськотатарських більшовиків С. Меметов. У доповіді „До питання про державну форму Криму”, автор у своєму виступі на засіданні обкому в середині 1921 року підкреслив, що в Криму необхідно створити автономну республіку з огляду на міжнародні, революційні, національні фактори. При цьому задоволення національно-культурних і освітніх потреб кримських татар мало посідати центральне місце в діяльності автономії на півострові. Зокрема С.Меметов писав, що в Криму потрібно створити такий зразковий радянський куточок, який послужив би агітацією для усього Сходу і

притягував би орієнтацію Сходу до себе, створити республіку і всіляко проводити в життя більшовицьку цілеспрямовану програму з національного питання в Криму. Автор був переконаний у тому, що цього вимагали інтереси революції [9, арк.73].

У листопаді 1921 року була проголошена Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка. На I Всекримському установчому з'їзді рад була прийнята конституція автономії. У її тексті було дуже важливе положення: "Кримська Радянська Соціалістична Республіка, утверджуючи рівність і право на розвиток усіх національностей Криму, скасовує всі існуючі раніше національні і національно-релігійні привілеї й обмеження. Державними мовами КСРС є російська і татарська" [10, арк.12]. Проголошення кримськотатарської мови державною стало важливим позитивним кроком у політиці більшовиків, оскільки відразу підняло статус мови. Кримськотатарська мова стала не тільки мовою селян, але і мовою діловодства, текстів законодавчих актів, роботи державних установ. Підвищення статусу мови дало потужний імпульс роботі закладів освіти, врахуванню потреб освіти.

Відомий кримськотатарський письменник і педагог Абібулла Одабаш порівнював автономію з своєрідною торбою. На його думку те, чим буде заповнений цей мішок, залежало уже від самих кримських татар. Основними напрямками діяльності націонал-комуністів та інтелігенції стала участь кримських татар у радянському державному будівництві, через роботу в державних установах, створенні національних сільських рад, розвитку видавництва, створення хат-читалень, клубів та інших культосвітніх установ. Найважливішим напрямком роботи щодо реалізації заходів етнополітики стала діяльність шкіл і технікумів. Адже значна частина національної інтелігенції була представлена працівниками освіти. Просвітницька діяльність інтелігенції мала глибокі корені. Наприкінці XIX століття в середовищі мусульман Росії сформувався джадидистський рух, під керівництвом І.Гаспринського. Просвітницька діяльність Ісмаїла Гаспринського мала великий вплив на формування суспільного світогляду кримських татар. Метою джадидизму стала модернізація відсталого ісламського суспільства, шляхом розвитку освіти, набуття знань молоддю, сприйняття кращого європейського досвіду. Зі створенням автономії модернізація набула зримих обрисів, тільки вже в інших соціалістичних рамках.

Заходи щодо реалізації більшовицької етнополітики дістали назву татаризації або коренізації. Одним з центральних напрямків татаризації стало вирішення кадрової проблеми. Вже на засіданні обласного татарського бюро обкому РКП(б) 3 грудня 1921 року обговорювалось питання про татаризацію апарату радянської влади і про реалізацію кримськотатарської мови як державної, про що вказувалося в постанові бюро [11, арк.49].

У грудні 1921 року була видана постанова РНК і ЦВК Кримської АРСР „Про татаризацію радянських державних апаратів і про застосування татарської мови в установах Республіки”. Згідно з даною постановою при Кримському ЦВК була створена постійна Комісія з татаризації апаратів і використання татарської мови у державних установах. До комісії входили Ю.Гавен, А.Поляков, І.Фірдевс,

С.Меметов. Завдання комісії полягало у виробленні комплексу заходів щодо практичної реалізації постанови [12, арк.18].

РКП(б) власних підготовлених працівників не мала, а тому більшовики змушені були піти на компроміс, широко залучаючи до співробітництва національну інтелігенцію. В постанові бюро Кримського обкому зазначалось: „ Політика партії і Радянської влади відносно татарської національної інтелігенції мала полягати в технічній і моральній советизації шляхом її залучення до радянського будівництва...” [13, арк.5].

Фактично процес коренізації почався в Криму на два роки раніше, до оголошення програми коренізації XII з'їздом РКП(б) у березні 1923 року. При цьому в Кримській автономії коренізація набула форми татаризації. Даний термін, без якогось негативного змісту, вживався в багатьох документах державних установ аналізованого періоду. У своєму звіті за червень 1922 року секретар татарського бюро обкому РКП(б) І.Фірдевс зазначав: „...Від правильно проведеної національної політики РКП(б) в Криму залежало завоювання симпатій кримських татар до радянської влади; з одного боку, зміцнення політичного значення Криму в революційному русі Близького Сходу, а з іншого – оголошення Криму республікою і дебатування національного питання в Криму, що мало місце до оголошення Криму республікою, головною політичною й історичною основою служили, безумовно, кримські татари” [14, арк.9]. В кінці доповіді були визначені перспективи освіти, підготовки фахівців і ліквідації неписьменності [15, арк.10].

Коренізація в Криму не випадково набула форми татаризації і реалізовувалось рішення про використання у діловодстві кримськотатарської мови. Можна виділити кілька причин для формування такого курсу.

По-перше, чисельність кримських татар в 1921 році становила близько 25% від загальної кількості жителів півострова, інші національні групи були або нечисленими як кримчаки, караїми, греки, або політично пасивними як вірмени, або влада ставилась до них вороже чи з недовірою як до німців. Політичну активність виявляло тільки єврейське населення Криму. Євреї мали досвід участі в політичному житті, починаючи з часів першої російської революції 1905 року. Це підтверджує багатопартійна система, яка діяла на той час. На півострові деякий час функціонували осередки ряду єврейських партій: Бунд, Поалей-Ціон, Соціалістична єврейська робітничка партія, Цеіри-Ціон, а також розгалужений сіоністський рух.

По-друге, Лютнева революція в Росії стимулювала активність багатьох тюркських народів колишньої імперії, а кримські татари були органічною частиною тюркського світу. Питання розвитку освіти, виховання молоді, ліквідації неписьменності займали одне з центральних місць в громадському русі кримських татар. Інерція цього активного зацікавлення до розвитку освіти зберігалась і в 1921-1922 роках.

Реалізація курсу коренізації у шкільному будівництві була загальмована голодом, пік якого припав на 1922 рік. Від голоду в Криму загинуло близько 100 тисяч людей. При цьому так сталося, що найбільше потерпіло кримськотатарське населення. Кримські татари були жителями передгірних сіл, куди допомога

приходила з запізненням. Допомога голодуючим була надана і Туреччиною, куди виїхала делегація з Криму, в тому числі поет А.С.Айвазов, майбутній нарком освіти М.Недім. Голод був дійсно гуманітарною катастрофою для кримськотатарського народу. Величезна кількість щойно заснованих початкових татарських шкіл була закрита, загинула частина школярів і вчителів, зникло будь-яке матеріальне підґрунтя для розвитку шкільництва.

Урожай 1923 року був значно кращий, наслідки голоду поступово долалися. В квітні 1923 року XII з'їзд РКП(б) визначив основні напрямки курсу коренізації. Починала набирати оберти нова економічна політика. Усі зазначені фактори стабілізували економічний і соціальний стан в Криму. Деяке поліпшення матеріальних умов дозволило більше коштів виділяти на розвиток освіти. У питанні реалізації прав, наданих автономним статусом, політичні цілі націонал-комуністів і національної інтелігенції збігалися. Кримськотатарські комуністи прагнули одержати якнайбільше прав і важелів реального впливу на просвітянські процеси. Відбувався процес взаємодії національної інтелігенції і комуністів. Більшовицька верхівка прагнула підкорити і контролювати освітні процеси, наповнити навчання ідеологією. Школи мали виховувати молодь в дусі нової комуністичної ідеології.

У березні 1923 року в Сімферополі відбувалась нарада татарських партійних працівників Криму. З доповіддю про роботу татарського бюро обкому РКП(б) виступив секретар бюро Осман Дерен-Айєрлі, у якій він вимушений був констатувати факт: „ Нам потрібно використовувати націоналістів як фахівців.” В обговоренні доповіді нарком Ногаєв погодився з цим: „ Вони (націоналісти-авт.) в якісному відношенні сильніші від нас” [16, арк.6]. У заключному слові І. Фірдевс підсумував: „ Комуністичний рух не має серед татар своєї традиції... Нам потрібно докласти усіх зусиль, аби мати комуністичний вплив” [17, арк.7]. Це висловлювання має особливе значення оскільки І.Фірдевс був єдиним комуністом - кримським татариним з дореволюційним партійним стажем. Комуністична ідеологія мала набути національного присмаку. Націонал-комуністи прагнули до опанування всіх процесів в освітньому будівництві. Передусім увага приділялась роботі з вчителями шкіл, які мали стати провідниками комуністичних ідей в селянському середовищі і вихованні молоді. Нарада прийняла резолюцію, у якій вказувалося: „ Особливою турботою РКП має бути забезпечення постановки в татарських навчальних закладах другого ступеня комуністичної освіти і розвитку. Необхідне для розшарування вчителів проведення у період літніх канікул курсів з політграмоти і політосвіти” [18, арк. 10]. Ідеологічний вплив на вчителів розглядався як важлива складова участі РКП(б) у вихованні молоді. Таким чином здійснювалось впровадження в середовище вчителів ідеології в дусі вульгаризованого марксизму.

Але в першій половині 1920-х років зміни в шкільному будівництві мали ще один вектор. Метою діяльності як національної інтелігенції, так і націонал-комуністів було виведення з застою традиційного ісламського суспільства, активізація різних сторін його життя. Радянські реформи в освіті були варіантом модернізації в комуністичному вимірі. У даному випадку, можливо визначити паралель з модернізацією, яка здійснювалась у 1920-х роках у Туреччині

Мустафою Кемаль-пашою Ататюрком. В обох країнах спостерігалось творче піднесення тюркських народів, кристалізувалася національна самосвідомість. В газеті „Жизнь национальностей”, органі Наркомнацу РРФСР, з цього приводу зазначалось: „Вирує нова думка, що звільнилась від кайданів...Формується нова, цивільна школа, яка замінила архаїчні „старометодні” духовні медресе і мектебе ...Лейтмотивом усієї суспільно-політичної думки цієї епохи стала ідея національного відродження татар” [19, с.2]. Модернізаційні процеси спрямовувалися і координувалися державою, чітко реалізовувався принцип світськості. Звужувалось призначення традиціоналістської інтелігенції (мулл), однак ніде простежується критика релігії. У 1920-х роках більшовики були дуже обережні відносно ісламу. І в Криму й у Туреччині відбувалася соціалізація жінок, зокрема, незважаючи на заборони муллів, кількість дівчаток у школах зростає. Отже, можна зробити висновок, що націонал-комуністи на Сході під керівництвом М. Султан-Галієва і реформи Ататюрка в Туреччині – це лише різні шляхи до єдиної мети модернізації тюркського світу, прагнення ліквідувати його відставання від європейських країн, при цьому границя між цими двома групами була досить умовною. У звіті кримського обкому в 1924 році вказувалося: „... Може настати момент, коли ми не зможемо відрізнити, де кінчається комуніст і де починається буржуазний націоналіст” [20, арк.145].

У липні 1923 року була проведена чергова загальнокримська нарада відповідальних татарських працівників. З доповіддю про практичні заходи реалізації національної політики в Криму виступив голова РНК Кримської АРСР С.Саїд-Галієв. У постанові наради ставилося завдання збільшити кількість працівників кримських татар в окружних комітетах РКП(б) і РКСМ, завершити татаризацію сільрад і райвиконкомів, ввести діловодство татарською мовою в районах з переважно татарським населенням. В документі було приділено увагу і освітянським закладам, ставилась мета збільшити кількість шкіл другого ступеня, тобто середніх, оскільки сформувалась тенденція розширення початкових шкіл, а розвиток середніх навчальних закладів відставав.

Нарада у своїй постанові істотно розширила рамки татаризації і визнала за необхідне повернення в Крим корінного татарського населення, що емігрувало з Криму під час голоду, і переселення з південного берега у степову частину Криму [21, арк.24]. Ідея повернення в Крим тих кримських татар, які раніше емігрували до Румунії, Болгарії, Туреччини набула значного поширення, і підтримки як серед населення, так і кримськотатарської інтелігенції. У звіті обкому зазначалось: „У зв’язку зі звісткою про майбутнє переселення в Крим реемігрантів татар, у масах татарського населення панує піднесення духу” [22, арк.110]. Ініціювання повернення татар-емігрантів освітянською інтелігенцією свідчить про її активну громадську позицію, прагнення скористатися відносним лібералізмом радянської системи. В жовтні 1925 року до Кримського ЦВК звернулася група національної кримськотатарської інтелігенції з проханням про затвердження статуту Товариства по рееміграції і розселенню кримських татар „Орк” (Коч-Ярдим). Серед тих, хто підписав звернення, були заступник наркома фінансів Кримської АРСР Амет Озенбашли, заступник завідуючого Кримпрофосвіти Наркомосу Абдулла Куркчі, інспектор шкіл соцвиху Наркомосу

Омер Азіз. У статуті Товариства закріплювалося одне з головних завдань діяльності: „Усіляко допомагати татарам-емігрантам і їхнім нащадкам, що назад переселяються в Крим як при самому поверненні їх на батьківщину, так і при подальшому устрої на місцях, сприяти розселенню малоземельних і безземельних татар” [23, арк.96]. ДПУ Криму відреагувало негайно. Голова ДПУ Кримської АРСР А.Торопкін у своєму листі на ім'я секретаря обкому Петропавлівського відзначав: „...Допустивши створення організації цим особам згаданого Товариства, виникла б можливість націоналістам створити собі організацію, яка служила б їм прикриттям для оформлення діяльності національних угруповань, не кажучи вже про невиконаність передачі таким ініціативи піклування про реемігрантів” [24, арк.92]. Ці факти свідчать про прагнення РКП(б) контролювати хід національних процесів, спрямовувати їх у вигідне для себе русло. Одне з центральних місць в реалізації етнополітики займали питання розбудови освітніх закладів, створення культурних установ (хат-читалень, клубів, пунктів лікнепу).

Ініціатива, висунута ЦВК і РНК Криму, не мала в житті реальних наслідків. Рееміграцію з-за кордону визнали з ідеологічної точки зору занадто небезпечною. Але сама концепція рееміграції мала глибокі корені. В результаті русифікаторської політики Російської імперії, з колишнього Кримського ханства в Туреччину відслідковувалось кілька хвиль еміграції, які пояснювались витісненням кримських татар і експропріацією їхніх земель. Тому в середовищі національної інтелігенції наприкінці XIX століття сформувалася думка про Крим як національне вогнище для всіх кримських татар. Ідея підтримувалася і тими кримськими татарами, що навчалися в Туреччині. Культурні зв'язки між Кримом і Туреччиною ніколи не переривалися. І здавалося що перші роки непу відкривають можливості для повернення, однак дана концепція національного відродження не була чимось принципово новим. Так, наприклад, Палестина була обрана для повернення і збирання єврейського народу. Однією з фундаментальних умов створення національного відродження був пріоритет рідної мови і національного шкільництва. Тому проблеми розвитку освіти знаходились в центрі уваги освітянської інтелігенції.

Існував і інший фактор, що підштовхував кримськотатарську інтелігенцію до спроби реалізувати повернення співвітчизників. Цим фактором став початок переселення в північний Крим євреїв з містечок Білорусії й України. Переселення євреїв здійснювалося в південні регіони України і Крим в цьому контексті розглядався як основна база. Перші переселенці-євреї облаштувалися в Джанкойському і Євпаторійському округах у 1923 році, тоді ж була визначена і приблизна кількість переселенців, яка становила майже 100 тисяч осіб. Настільки значний приплив населення ззовні у Крим принципово змінив би демографічну ситуацію.

Переселення євреїв до Криму ускладнило і загострило міжнаціональні відносини і викликало створення угруповань „правих” і „лівих” кримськотатарських комуністів, стало причиною боротьби між російською частиною обкому РКП(б) і кримськотатарськими комуністами. Кримські татари розглядали Крим, як свою історичну батьківщину і поділяти її ні з ким не бажали. Націонал-комуністи прагнули сформувати автономію як національну, наповнити

її реальним змістом, цілком реалізувати статус кримськотатарського народу як корінного. Для потенційних реемігрантів кримських татар необхідна була земля, а переселення євреїв блокувало цю рееміграцію, оскільки згодом виникли би домагання на єврейську автономну республіку в Криму.

У 1923-1927 роках в кримській партійній організації існувала гостра дискусія з національного питання, і порядку реалізації практичних заходів курсу коренізації. Дискусія супроводжувалася міжфракційною боротьбою, яка досягла апогею в 1926 році. Ця дискусія в кримській парторганізації проходила на тлі загальнопартійної боротьби з “ухилами й опозиціями”. Після смерті В.Леніна в 1924 році в РКП (б) тривала боротьба за лідерство, ця боротьба і спонукала до життя опозиційні течії. У кримській організації найбільш гострою була дискусія з національного питання, обумовлена характером проведення практичних заходів коренізації.

Згідно з більшовицькою концепцією коренізація полягала у тому, що практичні заходи мали сприяти усуненню відставання у розвитку між різними народами СРСР. Згідно з теоретичною концепцією В.Леніна і Й.Сталіна російський народ ніс відповідальність за відставання у культурному розвитку окремих народів колишньої Російської імперії. І тому росіяни, як колишня пригноблююча нація, зобов’язувались компенсувати колишнім пригнобленим народам цю нерівноправність. Ця думка Й.Сталіним формулювалась так: ”Суть національного питання в РРСФР в тім, аби скасувати ту фактичну відсталість... націй, котру вони успадкували від минулого, щоб дати можливість відсталім народам наздогнати центральну Росію і в державному, і в культурному, і в господарському відношенні” [25, с.39].

Безумовно, це дуже спрощене пояснення міжнаціональних відносин не могло знайти підтримки серед російських функціонерів кримського обкому РКП(б). Необхідно враховувати також, що всі перші секретарі обкому партії Кримської АРСР на початку 1920-х були троцькістами. Це А.Ізраїлович, І.Носов, С.Петропавлівський. Така зорієнтованість лідерів кримської організації мала вплив на підбір низової ланки кадрів. Наявність кадрів забезпечувала швидкість і якість реалізації державної національної політики в культосвітній сфері.

І якщо партійці кримські татари щиро прагли реалізувати в життя заходи коренізації в установах Наркомосу Кримської АРСР, то серед російських функціонерів такої згоди не було, так як вони у реалізації курсу коренізації вбачали тимчасовий захід, можливість взяти під контроль національну просвітянську інтелігенцію. М. Султан-Галієв у травні 1923 року відзначав: „У нас в партії існували і продовжують існувати два типи працівників: ті, що заражені великодержавністю, а іноді і чисто великоросійським шовінізмом. Ця група працівників зазвичай завжди бореться з національними утвореннями, намагаючись не допускати їх формування, і бореться за владу в цих національних утвореннях у випадку їх виникнення, опираючись на кожному кроці зростанню впливу в них туземних працівників” [26, с.451]. Прискорення програми татаризації в закладах освіти стримувалось також тим, що загальна кількість кримських татар в партії була невеликою. А РКП(б) була основним чинником в визначенні пріоритетів розвитку освіти. Так, у жовтні 1925 року з 6130

комуністів кримської парторганізації кримських татар було 440 чоловік, що становило 7,2% від загальної кількості. В етнічному відношенні РКП(б) в Криму була російсько-єврейською партією – 76,1% загальної чисельності організації. Тому концепція татаризації в галузі освіти не могла бути близькою цим партфункціонерам і викликала їхній спротив.

У кримській парторганізації склалися дві групи кримськотатарських комуністів: „праві” і „ліві”. Такий розподіл існував серед татарських працівників і в загальноросійському масштабі, зокрема в Казані [27, арк.25].

„Праві” і „ліві” кримськотатарські комуністи і національна інтелігенція були основною рушійною силою коренізації в закладах освіти, однак ставили різні цілі поширення освіти серед кримських татар. Націонал-комуністи прагли в першу чергу розширити підготовку кваліфікованих кадрів з кримськотатарської молоді і вирішити у найближчому майбутньому кадрову проблему. Здійснення коренізації утруднювалось в першу чергу браком кваліфікованих спеціалістів. Так, постійно не вистачало вчителів для шкіл другого ступеня з цілого ряду дисциплін. Виховання молоді в комуністичному дусі мало другорядний, підпорядкований характер. У концепції націонал-комуністів невизначена класова диференціація у середовищі кримських татар, з їхньої точки зору кримські татари об’єднані метою національного відродження й участі в будівництві автономії. Чітко простежувався пріоритет національних інтересів перед класовими. З огляду націонал-комуністів наявність класової боротьби: “...затримала б культурний розвиток татар, послабила б загальний фронт татар проти великодержавного шовінізму” [28, арк.193].

Зовсім інша точка зору на хід коренізації закладів освіти була у керівництва обкому. При Кримському обкомі РКП(б) у 1924 році працювала спеціальна комісія з національного питання. До її складу входили такі керівники республіки, як А.Іванов, О.Дерен-Айєрли, А.Мустафа, Г.Шварц, Р.Ногаєв, М.Бекіров, нарком освіти У. Баліч. Аналізуючи виконану роботу, члени комісії констатували: “Увесь час спостерігалось формальне ставлення російських товаришів до національного питання, що часто виявлялося у звинуваченні на відсутності роботи в організаціях, керованих татарами, на нечисленність татарських комуністів, на татсекцію, що гальмувало практичну постановку питання” [29, с.7].

Основними компонентами курсу коренізації були татаризація управлінських апаратів наркоматів і культосвітня діяльність. При цьому в галузі освіти було досягнуто найзначніших результатів. Окрім націонал-комуністів, іншою рушійною силою коренізації в освіті була національна інтелігенція. На VII обласній конференції секретар обласного комітету А.Ізраїлович звернув увагу на те, що серед цих мас татар є сильна група татарської інтелігенції, яка відчуває за собою велике право на керівництво серед татар [30, арк.21]. Національна інтелігенція прагнула у певних дозволенних партією рамках реалізувати освітні інтереси власного народу, однак їхні дії часом кваліфікувалися як „націоналістичні” і „націонал-ухильницькі”. Свою увагу представники цієї групи концентрували на вивченні молоддю рідної мови і підготовці вчительських кадрів. Більшість вчительського корпусу 1920-х років здобула свою освіту в конфесійних медресе і мектебе або в середніх навчальних закладах Туреччини.

Значна кількість вчителів була вихована у нерадянські часи і національні традиції не були для них порожнім звуком, це була інтелігенція у першому поколінні. Кримськотатарські вчителі були вихідцями з сіл і зберегли тісні зв'язки с селянським середовищем. Селяни були основними носіями традиційної культури, мови і націоналізму. В питанні ставлення до поширення у закладах освіти російської мови і культури погляди „правих” націонал-комуністів і національної інтелігенції співпадали. Пролетарська концепція культури сприймалась ними однаково, як і російська і чужорідна. У листі, адресованому в ЦКК ВКП(б) Осман Дерен-Айерли зазначав: „Вважалось, що заміна змісту російської культури (література, мистецтво) не змінює її національного характеру, її асиміляторського значення” [31, арк.125]. Таким чином, національна школа виконувала функцію формування національної самоідентифікації, самозбереження і одночасно виступала засобом протистояння русифікації. Тому розвитку національної школи, підготовці кадрів вчителів, поширенню рідної мови в процесі коренізації приділялась особлива увага.

Щодо проведення заходів коренізації Наркомос Криму зайняв лідируючу позицію серед інших кримських наркоматів. Слід відзначити, що Наркомос Кримської АРСР проводив курси з підготовки працівників низової ланки управління. Державні службовці в обов'язковому порядку мали оволодіти кримськотатарською мовою. Отже, Наркомос Криму здійснював практичні заходи щодо запровадження в діловодство кримськотатарської мови і підготовки державних службовців-кримських татар.

Татаризація радянських органів (сільрад і райвиконкомів) здійснювалася складніше, у першу чергу через брак підготовлених працівників. Низові радянські органи мали виконати своєрідну роль “привідного паса” відносно практичної реалізації заходів курсу коренізації. У звітній доповіді на дев'ятій обласній партконференції, в травні 1924 року, секретар обкому РКП(б) Уфимцев підкреслював, що „радянський апарат, центральний апарат за нашим глибоким переконанням, по можливості і потребах буде татаризований. У районах з переважно татарським населенням апарат також піддався татаризації, однак в деяких районах справи незадовільні, загалом у виконавчих комітетах Криму й у сільрадах ми маємо 39,3% кримських татар” [32, арк.69]. Службовці виконкомів і сільрад сприяли розвитку освітніх закладів в районах з переважно кримськотатарським населенням. Надзвичайно показово, як секретар обкому Уфимцев оцінював характер, зміст автономії, підкресливши, що саме: “за ознакою меншості була створена національна автономна республіка” [33, арк.68]. Цією меншістю, на його погляд, були кримські татари.

Втім, настільки буквальне сприйняття курсу коренізації в плани компартійної верхівки ВКП(б) не входило. Процес коренізації більшовицькими лідерами розглядався лише як тимчасова кампанія, що ставила за мету утримання і концентрацію політичної влади. Для ВКП(б) питання національного життя народів, „культурний ренесанс” і національна творча енергія мали бути підпорядковані питанням класової боротьби. Таке неоднозначне тлумачення завдань коренізації призводило до конфлікту. Дискусії з проблем коренізації відбувалися, як правило, на періодичних обласних конференціях і на засіданнях

пленумів і бюро Кримського обкому. Про гостроту полеміки можна судити зі змісту заяви, надісланої групою делегатів дев'ятої кримської обласної партконференції в ЦК ВКП (б) в 1926 році де наголошувалось: “Принциповою помилкою є також неправильне регулювання взаємин між окремими національностями Криму. Обласний комітет і його керівник т.Петропавловський робить спроби затушувати роль татарського питання, як основного питання у Кримській республіці, і спотворює мету створення й існування республіки в Криму, що викликає природне здивування серед рядових туземних працівників, ускладнює й утруднює можливість проведення всіх заходів партії і радянської влади...” [34, арк.26]. У лютому 1926 року з заявою в секретаріат Кримського обкому ВКП(б) звернулися В. Ібраїмов і О. Дерен-Айерли, непогоджуючись з практичними заходами в галузі національної політики проведеної обкомом на чолі із секретарем С.Петропавловським. Розгляд заяви відбувся 9 лютого 1926 року на закритому засіданні бюро Кримського обкому разом із Президією Кримської Обласної Контрольної Комісії. Осман Дерен-Айерли під час обговорення так формулював причини, що спонукали його до написання заяви: “Забуття татарського питання відчувається у всіх промовах т.Петропавловського. У всіх сферах... культурного піднесення питання щодо татар відходять на задній план, татаризація установ проводиться недостатньо...” [35, арк.282].

У січні-лютому 1927 року відбулася XII обласна конференція ВКП (б). Доповідачем з національного питання виступив нарком освіти Криму Усеїн Баліч, який таким чином прокоментував умови національно-державного будівництва: “...Правильне розуміння національного питання в умовах радянського будівництва полягає в тому, щоб усі питання нашої політики і державного життя, як побудова партії, скажімо, як побудова народного господарства, питання освіти...мають вирішуватися при неодмінній умові врахування того факту, що ми живемо і діємо в багатонаціональній країні і що всі питання нашої загальної політики...мають вирішуватись при одночасному розв'язанні і питань нашої національної політики ” [36, арк.157зв]. Таке розуміння національної політики, як довгострокової перспективи спрямованої на досягнення миру, добросусідства між різними народами, що проживали в Криму, дало б свої результати. Але керівництво ВКП (б) розглядало національні проблеми з точки зору кон'юнктурності поточного моменту і реалізації партійно-більшовицьких цілей. До вирішення національного питання все більше ставились як до другорядної проблеми, що підтверджує резолюція XII обласної партконференції “Підсумки і задачі національної роботи”. В документі чітко сформульовано, що національне питання, без правильного вирішення якого, зовсім неможлива перемога пролетарської революції, усе-таки є залежним від основного питання революції – питання про диктатуру пролетаріату [37, с.9].

Таким чином, можна зробити висновок, що націонал-комуністи були виразниками глибинних інтересів кримськотатарського народу у прагненні реалізувати культурно-освітні завдання, через модернізацію ісламського суспільства. У колишніх міліфірковців були усі підстави, аби піти на співробітництво з Радянською владою, чому сприяв багатообіцяючий курс коренізації. Про такі перспективи розвитку порівняно з часами Російської імперії

та діяльністю А.Денікіна та П.Врангеля, кримськотатарська інтелігенція могла тільки мріяти. В першу чергу, це стосується можливостей розвитку національної мови, освіти і культури. Здавалося, що часи гонінь на „тубільців і іногородців” відійшли у минуле. І ті, з колишніх мілліфірковців, хто не емігрував, як Джафер Сейдамет, одержали можливість реалізувати свої задуми, але вже в умовах нової влади. Національна політика РКП(б) у цей період мала значні успіхи, особливо в галузі культури та освіти. Соціокультурний розвиток кримських татар в 1920-х роках забезпечила освіта. І можливо, цей симбіоз націоналізму і комунізму, який існував в Криму в 1923-1927 роках, міг стати багатобічним. Однак сталінські репресії перервали шлях модернізації мусульманського суспільства.

2.2. Трансформація національної політики в освітній галузі в умовах зміцнення більшовицького режиму в 1930-х роках ХХ століття.

Кінець 1927 року - початок 1928 року в реалізації національної політики в Кримській АРСР можна розглядати як новий важливий рубіж в етнополітиці в системі освіти. Хлібозаготівельна криза 1927-28 років призвела до зміни поглядів на концепцію реалізації внутрішньої політики, зокрема в культурно-освітній сфері. НЕП, кооперація, можливості для приватної ініціативи в сільському господарстві і дрібній промисловості залишаються у минулому. Зниження об'єму хлібозаготівель розцінювалось як саботаж “куркулів”. У зв'язку з чим, у сільську місцевість для реалізації кампанії із заготівлі зерна були направлені члени партії з повноваженнями по вилученню зерна. Здавалося, що знову повернулися часи продрозверстки періоду громадянської війни.

Суттєвих змін зазнала і внутріпартійна ситуація. Мета Й.Сталіна полягала в усуненні, або залякуванні претендентів на лідерство у партії. У внутріпартійному житті на початку 1928 року набирала сили політична боротьба з „правою опозицією”. Опозиціонери вже не тільки виключалися з партії, а і піддавалися репресіям і фізично знищувалися. Відбулися перші показові процеси. 1928 рік ознаменувався “шахтинським процесом”. Групу фахівців, інженерів, що працювали на шахтах у тресті “Донвугілля”, було звинувачено в економічному саботажі. Цей показовий процес мав згуртувати комуністів у боротьбі проти опозиціонерів і „націонал-ухильників” і в той же час зміцнити міф про “саботажників та куркульську загрозу”.

У Кримській АРСР було репресовано значну групу кримськотатарської інтелігенції, яка працювала в закладах освіти і апараті Наркомосу. Відбувся показовий судовий процес над головою ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмовим. У справі В.Ібраїмова була репресована значна група кримськотатарської інтелігенції, у тому числі нарком освіти Криму Усеїн Баліч, працівник Наркомосу Абібулла Одабаш. Цей процес був сталінською провокацією спрямованою проти керівників тюркських республік, звинувачених у “націонал-ухильництві”.

18 січня 1928 року ЦК ВКП (б) повідомив Кримський обком про затримку в Москві Велі Ібраїмова, 20 січня надійшло повідомлення про арешт Ібраїмова [38, арк.669]. У квітні 1928 року відбувся суд над головою ЦВК Кримської АРСР.

Цей суд став своєрідною репетицією наступних публічних судових процесів. Судові засідання проходили в будинку театру в Сімферополі. Зал був розрахований на 300 місць. Обкомом разом з каральними органами були підбрані склади делегацій з різних регіонів Криму. За задумом керівників процесу, члени делегацій після їхнього повернення в регіони, мали стати своєрідними агітаторами і нести в маси нові політичні установки. Була забезпечена і відповідна кампанія в пресі. Процес над В.Ібраїмовим призвів до цілого ряду змін у роботі освітян, фактично змінив вектор коренізації в закладах Наркомосу Криму.

1 серпня 1928 року відбулося засідання оргбюро ЦК ВКП(б), на якому розглядалась справа В. Ібраїмова і підсумкам перевірки кримської парторганізації. Перевірка проводилась інструктором ЦК Філатовим і помічником завідуючого оргросподілвідділом ЦК Золотовим. У своєму виступі на засіданні оргбюро Філатов виказав характерну для компартійця того часу думку про те, що „в ході революції, як і в інших національних окраїнах, на чолі революційного руху в Криму стояли націоналісти „...Це старі, знані і впливові курултайці, ...усі вони займали при радянській владі відомі урядові посади. Мілліфірківський вплив до самого останнього часу був величезний, тому що вся ця група тісно пов'язана з партійними працівниками, а через них широко використовувала радянський апарат” [39, арк.2]. Аналізуючи внутрішньокримську політику коренізації, Філатов приділив увагу стану освітньої галузі: “Питання культурного будівництва також не ставилися на обговорення обласного комітету, тим часом, на цьому фронті найбільше позначається вплив буржуазно-націоналістичної інтелігенції. Баліч, явно пов'язаний з Ібраїмовим і мілліфірковцями, був до останнього часу керівником Наркомосу в Криму. Засміченість у Наркомосі велика” [40, арк.3].

Фактично це висловлення стало закликком до суттєвих змін у роботі закладів освіти, зміни курсу коренізації і розгрому кримського комісаріату освіти. Освітян націонал-комуністів оголосили „уклоністами” і „буржуазними націоналістами”, головуєчий на засіданні оргбюро ЦК ВКП(б) В.Молотов продовжив цю думку: “За спиною Ібраїмова, безсумнівно, стояли люди культурніші, аніж Ібраїмов, однак вони і більш досвідчені політичні вороги радянської влади. Немає сумніву, що ці вороги групувалися в особливу антирадянську організацію кримських буржуазних націоналістів...” [41, арк.7]. Хвилею репресій була знищена в культурно-освітньої сфері національна інтелігенція, яка брала участь у подіях 1917-1920 років. Найбільш дошкульного удару зазнав саме Наркомос Криму, як орган, який згуртував національних працівників і досяг значних успіхів у втіленні коренізації. Місце національно-свідомих працівників освіти зайняли висуванці, які прийшли в органи Наркомосу Криму в результаті “чищення” наркомату від небажаних для більшовицького режиму кадрів.

Необхідно відзначити, що ці процеси розглядалися крізь призму класової боротьби, як спротив замаскованих ворогів в освітянських закладах. В листопаді 1929 року відбулася обласна партійна нарада з питань національної політики у Кримській АРСР. У доповіді про культурне будівництво представник агітаційно-

пропагандистського відділу обкому Рамазан Александрович відмітив, що культурне будівництво проходило в запеклій класовій боротьбі. Так звана буржуазно-націоналістична частина татарської інтелігенції, яка на його думку відображала інтереси куркульства і непманських елементів, намагалася очолити культурне будівництво і спрямувати його проти інтересів пролетаріату. Насамперед, вони намагалися зайняти командні висоти і цього досягли, у період ібраїмовщини [42, арк.51].

Хоча формально курс коренізації в закладах освіти ніхто не відміняв, і він продовжував своє існування як офіційна доктрина, тоді як його зміст і спрямування змінилися. Насамперед це стосувалося, боротьби з „буржуазним націоналізмом” що позначилось на кадрових перестановках. Кадрові зміни спостерігались на всіх освітянських щаблях: від наркома до сільських вчителів. Більшовицьким лідерам потрібні були слухняні виконавці партійних програм у закладах освіти. Партійні керівники розуміли, що у покоління кримськотатарської інтелігенції, що навчалась у Туреччині і релігійних навчальних закладах і мало ґрунтовну освіту, партійна пропаганда і жорсткість курсу підтримки і стимулювання до взаємодії викликати не можуть. Під час „чисток” Наркомосу Криму в 1928 році було замінено 70% працівників наркомату. Було знято з посади наркома освіти Усеїна Баліча. Цей відданий справі націонал-комуніст багато зробив для того, щоб курс коренізації в освіті наповнити реальним змістом. На роботу в органи освіти прийшли висуванці, їхнім головним достоїнством була відданість ВКП(б), а не професіоналізм, культура і знання проблем шкіл. „Чистка” зачепила навіть вчителів початкових шкіл. Подібні процеси можна відзначити і у роботі Наркомосу УРСР. Це кампанія боротьби з „шумскізмом”, а згодом і жорстка критика роботи наркома освіти М.Скрипника. Варто згадати той факт, що не набула схвалення ідея М. Скрипника запросити з Галичини вчителів шкіл. Керівництво ВКП(б) боялось, що ці вчителі внесуть елементи національного духу у виховний процес. Так само була відкинута аналогічна ідея про запрошення вчителів у Крим з кемалістської Туреччини.

За задумом компартійної верхівки нова генерація кримськотатарської інтелігенції мала стати також слухняним провідником комуністичних ідей у селянські маси, оскільки „національна інтелігенція вийшла з буржуазних і дрібнобуржуазних елементів, а розвиток господарського і культурного будівництва в національних республіках і областях неминуче веде до підвищення ролі національної інтелігенції у держапараті...” [43, арк.22]. Ті, хто не підпав під репресії у 1928 році в справі В.Ібраїмова, потрапляють під підозру. Наркоміві освіти Кримської АРСР Мамуту Недіму комісія Кримського ЦВК після перевірки роботи Наркомосу в жовтні 1929 року дала таку характеристику: „Дуже культурна людина. Для практичної роботи в НКО не підготовлений. Увагу свою концентрував головним чином, на видавництві, за допомогою якої і проводилася національна політика. Ставлення до націоналістичної інтелігенції заступницьке. Перед Мамутом Недімом неодноразово ставилося питання про заміну націоналістів, але він їх не замінював” [44, арк.2]. Безумовно, партійні керівники прагнули досягти повного контролю над освітянами, але ж здійснити це в рамках

однієї кампанії було неможливо. Для підготовки нових кадрів вчителів, а тим більше вчителів для національних шкіл, потрібен був певний час, тому компартійне керівництво було змушене на деякий час примиритися з існуванням у закладах освіти вчителів з дореволюційним педагогічним досвідом роботи. У дискусіях партійних керівників ставилося завдання поступової заміни складу працівників освіти і культури: „Ряд товаришів висловлювалися про 100% чистку цих інтелігентів. Якщо зможемо – це добре, але в нас немає ще кадрів для заміни їх, тому все-таки треба буде кращу частину виховувати, а поки що використовувати” [45, арк.70].

З початку 1930-х років значно збільшилось ідеологічне навантаження на загальноосвітні школи. На перше місце в виховному процесі було поставлене завдання сформувати у молоді комуністичну свідомість. Значно посилилась робота у школах піонерських і комсомольських осередках. На нових засадах викладалися гуманітарні дисципліни. Посади викладачів історії, суспільствознавства займали тільки вчителі з партійними квитками, рекомендовані райкомаами ВКП(б). Правляча партія користувалася усіма важелями впливу на культурно-освітній процес і освіта знаходилася під могутнім ідеологічним тиском ВКП(б). Так, як освітні процеси були підпорядковані потребам ідеології, то ліквідація неписьменності мала сприяти поширенню комуністичної ідеології через друковане слово серед селянства. Програма ліквідації неписьменності була розгорнута в автономії у формі громадської кампанії, але через брак фінансування своєї мети в повному обсязі не досягла.

Вплив партії та її ідеологічних пріоритетів відчувався і в такому культурно-освітньому процесі, як використання латиниці для кримськотатарської мови. У травні 1928 року було прийнято рішення про переведення кримськотатарської мови на латиницю. Це рішення також укладалося в програму модернізації традиційного ісламського суспільства. Філологічні питання, напрямки розвитку літератури, характер викладання кримськотатарської мови у школах було розглянуто на трьох конференціях, проведених у Криму. Латинізація тюркських мов стала важливим елементом більшовицької етнополітики, яка дозволяла розірвати культурний зв'язок поколінь. Шкільна молодь більше не була обізнана з мовою Корана, для них став недоступним великий культурний пласт арабомовної літератури як релігійної, так і світської. Партія контролювала характер літературних творів, прагнучи збільшити кількість „ідеологічно витриманих”. Секретар кримського обкому ВКП(б) Живов ремствував з приводу: “новотюркського алфавіту, якій має набути широких розмірів. Для його введення витрачено багато грошей, особливо для видання татарської літератури. Правда, серед цієї літератури, є багато нездорової, як наприклад вірші Чобан-Заде. Націоналістичні елементи намагаються використати це досягнення... Забувається роль Радянської Влади, забувається напрямок, що даний компартією в цьому питанні. Роль компартії зовсім нівелюється і про неї говориться значно менше, ніж про Кемаль-Пашу”[46, арк.55].

У доповіді обкому ВКП(б) на XV обласній партконференції в 1930 році констатовувалася зміна курсу національної політики: “У минулий період у розгортанні культурної революції в умовах Кримської АССР розкрилося

серйозне відставання культурного будівництва від загальних темпів розвитку народного господарства. Не вирішеним, зокрема, залишався ряд основних питань народної освіти, у проведенні національної політики в цій галузі було допущено ряд грубих перекручень класової лінії” [47, арк.7].

У резолюції з питань національної політики, прийнятій 1930 році, визначалися нові пріоритети в реалізації національного будівництва, які зводились до здійснення швидкого темпу індустріалізації, проведення земельної реформи, перебудови в сільському господарстві і посилення соціалістичного наступу на непмана і куркуля. Ці напрями діяльності, на думку керівників обкому, мали становити основний зміст роботи кримської парторганізації в національному будівництві Кримської АССР [48, арк.13]. Пріоритети в національному курсі диктувалися зміною концепції ВКП (б), посиленою тоталітарним устроєм. Для Кримського Наркомосу були визначені нові пріоритети, які полягали у тому, що завдання культурного будівництва мають зайняти одне з перших місць у загальній роботі, причому парторганізація повинна вести найрішучішу боротьбу проти недооцінки важливості цих завдань у практичній роботі [49, арк.18].

Характер і зміст реформ в автономії протягом 20-х – 30-х років еволюціонував. Але партійними працівниками, навіть початку 30-х років, Кримська АРСР сприймалася усе ще як національна автономія. Це підтверджує виступ на VI об'єднаному пленумі обкому і обласної контрольної комісії 1931 року, представника агітаційно-пропагандистського відділу обкому І. Козлова на думку якого не викликає ніяких розбіжностей у парторганізації, те положення, що національне будівництво в Криму – це в основному питання, пов'язане з татарським населенням, як з корінною національністю Криму. Це пояснюється не тільки тим, що татарське населення як найбільш пригноблене царатом виявилось найвідсталішим у культурному, господарському і політичному відношенні порівняно з іншими національностями. Це впливає з того становища, що татари займали і займають в Криму. У той же час не можна не враховувати тієї обставини, що Крим межує з Туреччиною, буржуазно-кемалістською Туреччиною. Наші успіхи в національному будівництві не можуть не мати революціонізуючого впливу на трудящі маси Туреччини. Досить показовим є те, як цей партійний ідеолог трактує характер автономії в Криму, яка на його погляд має свої особливості, які необхідно враховувати. Але, з огляду на особливості Криму, як краю багатонаціонального, не можна допускати, аби формувалась думка, яка б зводилась до ліквідації Криму, як національної республіки [50, с.10-47].

У доповіді на XVII партконференції, що відбулася 16-20 січня 1934 року, секретар обкому Б. Семенов наголошував: “Ми зобов'язані рішучим чином посилити вогонь по великодержавному шовінізму, піднявши на нову висоту справу соціалістичного розвитку нашої національної республіки, справу розвитку національної за формою і соціалістичної за змістом культури” [51, арк.40]. Оголошена боротьба з великодержавним шовінізмом мала скоріше декларативний характер, русифікаторські тенденції в СРСР дедалі більше посилювалися.

Вже на початку 1930-х років появились ознаки змін щодо оцінки ролі російського народу. Процес переоцінки доктрини етнополітики тривав до 1935 року, що підтверджують висновки Й.Сталіна у грудні 1935 року, котрий наголосив на тому що минулому недовір'ю між народами СРСР давно вже настав кінець, а нерівність в економічному і культурному розвитку, яка існувала раніше, фактично подолана [52, с.1].

В 1935-1936 роках у радянській пресі появилася ідеологічний штамп про Росію як „старшого брата” і „першого серед рівних”, а коли так, то невдовзі з'явилася теза про боротьбу з „місцевим націоналізмом”.

Виступаючи на пленумі Кримського обкому 15 жовтня 1934 року, секретар обкому Б. Семенов констатував, що рішення ЦК КП(б) України в національному питанні значною мірою стосується і Криму. У своєму виступі Б. Семенов визначив два завдання – боротьбу з великоросійським шовінізмом і місцевим націоналізмом. 1933 і 1934 роки відзначені репресіями проти інтелігенції і вчителів як в Українській РСР, так і в Криму. При цьому наголошувалось саме на боротьбі з місцевим націоналізмом [53, с.27].

Всесоюзного значення набувало посилення боротьби з обома ухилами, про що зазначалося на XVII партконференції, яка висунула одним із бойових завдань необхідність боротьби з правим опортунізмом як головною небезпекою на даному етапі, і “лівими” загибами [54, с.74]. У результаті оголошеної кампанії боротьби з місцевим націоналізмом у 1934 році була ліквідована викладацька еліта Кримського педінституту. Та частина професорсько-викладацького складу, котра мала дореволюційний стаж роботи, була звинувачена в націоналізмі і звільнена. На цей раз жертвами цькування стали А. Айвазов, О. Акчокракли.

Під впливом партійних органів процесові коренізації, після розгрому Наркомосу Криму в 1928 році, прагнули надати нового характеру. Коренізацію розглядали крізь призму висуванської кампанії, адже належало коренізувати державні установи надійними, з погляду більшовиків, “націоналами”. Резолюція бюро обкому ВКП (б) від 22 серпня 1929 року визначила ряд пріоритетів, серед яких висування в усі ланки радянського, кооперативного і профспілкового апарату як на керівну, так і на технічну роботу робітників, батраків і селян бідняків та середняків татар і нацмен, аж до заміни осіб, що не володіють місцевою мовою, в організаціях безпосередньо зв'язаних з національною масою; розширення і перебудова роботи вищих і середніх навчальних закладів відповідно до завдань підготовки національних кадрів; переведення діловодства низових рад на національні мови [55, с.7].

Для реалізації поставлених завдань при президії Кримського ЦВК була створена у вересні 1929 року Комісія з коренізації (татаризації) державного, кооперативного і профспілкового апарату та громадських організацій Криму. До завдання Комісії входило контролювати, виконання державними установами процентних норм щодо коренізації, сприяння організації на великих підприємствах фабрично-заводського учнівства з кримськотатарської молоді, спостереження за порядком переведення діловодства на кримськотатарську мову [56, с.2].

У першій половині 1930-х років змінився характер коренізації радянського адміністративного апарату. Коренізація набула планового характеру і реалізовувалася лише через висуванську кампанію. Висуванці не мали необхідного досвіду роботи і знань, але повинні були відповідати характеристиці “ідеологічної витриманості” і мати відповідне соціальне походження. У січні 1931 року в Сімферополі відбулася обласна нарада з питань коренізації апарату і національного будівництва. Зі співдоповідями виступили керівники республіки Е. Вегер і Кешишьянц. Останній був змушений визнати що якщо порівняти коренізацію, проведену в кримських умовах з іншими національними республіками, то коренізація в Криму займає останнє місце. На протязі 10 років відсоток коренізації апарату становив лише 10,8%, тоді як мінімум, що за цей час планувався досягти становив 25% [57, арк.4]. Існувало декілька причин такого скромного результату. По-перше, будь-який суспільний процес вимагає часу для свого розвитку, через те що суспільні явища мають певну інерцію. По-друге, коренізація здійснювалась або за рахунок технічних працівників, або партійних функціонерів і керівників нижньої і середньої ланки, формування якої було найбільш зримим досягненням коренізації. По-третє, підготовка фахівців із представників корінної національності вимагала часу. Саме, в установах Наркомосу Криму було досягнуто найзначніших успіхів коренізації. У січні 1932 року зі 145 співробітників Наркомосу кримських татар було 44 особи, що становило 30,3%. Протягом 1932 року передбачалося відсоток коренізації довести до 49,6% [58, арк.77]. Так програма коренізації першої половини 30-х років мала також реалізувати два найважливіших завдання: підготувати нову “червону” інтелігенцію і створити національний пролетаріат із кримських татар. На нараді представників агітпропу кримського обкому це завдання визначили у такий спосіб: “...На завод корінне населення потрапляє із середовища селянства, зараженого старими національними традиціями...і того специфічного підходу, який до корінного населення для того, щоб допомогти йому переродитися в корінного пролетаря, - такого підходу ми не мали” [59, арк.15].

Пріоритет у національній політиці віддається класовій боротьбі. У 1934 році, після завершення XVII з'їзду ВКП(б), офіційна доктрина набула такого формулювання: “Наша марксистська настанова в тім, що національний момент є підпорядкованим класовому моментові, з усією виразністю виявляється в наш час на прикладі тієї класової боротьби, яка відбувається серед окремих національностей... У період, що передував XVII з'їздові партії, ми спостерігали посилення проявів місцевого націоналізму головним чином у створенні ряду контрреволюційних організацій і розгортанні місцевих національних ухилів у деяких великих партійних національних організацій” [60, с.5].

Трансформується і розуміння щодо призначення в суспільстві національної культури. В 1929 році набула популярності сталінська теза про „розквіт національної культури” [61, с.345]. Згідно з нею в умовах радянської влади національна культура набуває пролетарського й інтернаціонального змісту, який і визначає її форму і подальший розвиток. Виходячи з твердження Й.Сталіна що зміст національної культури змінюється з буржуазного на соціалістичний, а форма залишається національною, пролетарський зміст набував неабиякого

значення, формуванню якого підпорядковувались заходи в освітянській галузі.

Таким чином, на основі вивчення широкого кола джерел можна зробити наступні висновки. 1923-1927 роки в Кримській АРСР можуть бути охарактеризовані як короткий період розквіту національних культур і розвитку освіти в умовах відносного політичного плюралізму. З посиленням тоталітарної системи національна культура мала виконувати роль одного з елементів комуністичної ідеології, призначенням якої був контроль „за тим, аби національна культура народів СРСР була пролетарською за своїм змістом. Слід визнати, що на цьому фронті було немало недоліків, використаних національною інтелігенцією. Працівники національних районів добре засвоїли необхідність розвитку нацкультури, проте мало піклувались про її інтернаціональний зміст. Кожного націоналіста потрібно виховати інтернаціоналістом, аби на перше місце він ставив класові інтереси пролетарської революції і не замикався у вузько національному колі інтересів” [62, с.75]. Слід відмітити, що за своїм соціальним складом переважну частину кримськотатарського народу склали селяни. Селянство можна визначити як фундамент етнокультури, мови, релігії і традицій. Народна культура аж ніяк не могла бути пролетарською чи класовою. Створення національного пролетаріату мало призвести до формування відповідної ідеології, одним з елементів якої мав бути пропагований фальшивий інтернаціоналізм. Виступаючи на VIII Всесоюзному з'їзді працівників освіти, нарком освіти А. Бубнов так визначив нове призначення культури: “В основі всіх культурних заходів, намічених на друге п'ятиріччя, має бути покладено рішення 17-й партконференції про побудову безкласового соціалістичного суспільства, про перетворення всіх трудящих на свідомих будівельників цього безкласового суспільства” [63, с.1].

Дослідження доводить, що на різних етапах існування Кримської АРСР політичний курс в системі національних відносин і етнополітики в освітньо-культурній галузі був досить складним і неоднозначним, а у 1921-1922 роках вплив РКП(б) на національно-освітні процеси був досить обмеженим. Члени компартії були „маленькою краплею у великому селянському морі”. Етнополітика більшовиків стосовно ісламу, національних меншин була гнучкою і обережною, вона дала свої результати у 1923-1927 роках, які можуть бути охарактеризовані як плідний період у реалізації здійснюваної більшовиками етнополітики коренізації. Збільшилася кількість початкових шкіл. РКП(б) прагнула залучити до культурного процесу широкі маси національної інтелігенції і селянства. У Наркомосі Криму, інших державних установах працювала значна група інтелігенції, яка входила раніше до складу партії Міллі-Фірка. Активно працювали кримськотатарські націонал-комуністи. У шкільній освіті найбільш повно відбилися задуми націонал-комуністів, які прагнули аби діти могли здобувати освіту рідною мовою. Всюди, де кримські татари проживали компактно, освіта здійснювалась рідною кримськотатарською мовою. Кількість двомовних шкіл збільшилась лише в другій половині 1930-х років. Симбіоз комунізму і націоналізму здавався багатообіцяючим. Тим більше, що кримськотатарському селянству також були близькими національні ідеї. Ефективність довела активно здійснювана татаризація низового радянського

апарату. Кримськотатарські комуністи очолювали ЦВК і РНК автономії, цілий ряд наркоматів і серед них Наркомос Кримської АРСР. Основна робота проводилась в 1920-х – першій половині 1930-х років через національні райони і сільради. В Кримській АРСР було створено 6 кримськотатарських районів, 2 - німецьких, 2 - єврейських, 1 - український національний район. Міською владою надавався пріоритет розвитку шкільної освіти на території відповідних районів. У районах переважно з кримськотатарським населенням або представниками інших національних меншин, діловодство велось мовою населення, яке проживало у даному національному районі. Цей процес був надзвичайно важливим і тому мова набувала зовсім іншого статусу. Вона ставала не мовою відсталого селянства, а перетворювалась на мову функціонування державних установ та масової інформації. Складність реалізації курсу коренізації полягала в тому, що не вистачало кваліфікованих кадрів: інженерів, вчителів, агрономів, лікарів, таких фахівців мали підготувати навчальні заклади Наркомосу Криму, що підтверджує, визначальну роль освіти у курсі коренізації. Після процесу В. Ібраїмова чинники коренізації суттєво змінились. Якщо у 1930 – 1936 роках існував один вектор у національній політиці в галузі культури й освіти, то з часом центр став формувати інший, ліквідовуючи негативні для себе наслідки “татарського культурного ренесансу”. Цей ренесанс став можливий тому, що в Криму і на Україні комунізм у період непу характеризувався певною долею лібералізму. Наявність певних державних прерогатив, насамперед у сфері культури, забезпечила швидке національне відродження, чому сприяв політичний курс на коренізацію. Коренізація стала курсом націленим процесом на зміцнення радянської влади серед населення національних республік. В Україні коренізація набула форми українізації, в Криму, в основному - татаризації.

Уже 1937 – 1938 роки дістали характеристику “розстріляного відродження” як в Україні, так і в Криму. У квітні 1938 року була знищена велика група кримськотатарської інтелігенції. Це колишні наркоми освіти М.Мамут Недим, Р. Александрович, Б.Чагар, а також письменники, поети. Серед них були як діячі періоду національної боротьби 1917 – 1920 років А.Айвазов, Д.Хаттатов, так і радянські висуванці брати Ф.Мусаніф і Я.Мусаніф. У 1938 році було прийняте рішення про переведення кримськотатарської мови на кирилицю. Курс русифікації реалізувався також у прийнятій ЦК ВКП(б) постанові про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних меншин. Таким чином, усі позитивні досягнення в галузі освіти і культури, як результат курсу коренізації, були перекреслені сталіністською політикою репресій.

Розділ 3. Організація педагогічного процесу в національних школах Криму у 20-30-х роках ХХ століття.

3.1 Кримськотатарські школи в 20-30-х роках ХХ століття.

Установлення радянської влади в Криму в листопаді 1920 року зумовило докорінну реорганізацію системи шкільної освіти, що позначилось не тільки у змінах назв шкіл, навчальних планах і програмах, термінів навчання, а й у самому складі викладачів, методологічній і світоглядній концепції педагогіки, розумінні і тлумаченні значимості школи в житті суспільства.

На той час Крим був одним з полінаціональних регіонів РРФСР, тому зміни у шкільній освіті диктувалися реалізацією національної політики РКП(б). Організація і розвиток шкільної освіти залежали від кількості представників певної національності, їхнього соціального статусу, проживання в сільській чи міській місцевості. У 1921 році створення нової шкільної системи ускладнювалося полікультурним і багатонаціональним складом населення Криму, різним рівнем грамотності серед національностей, віддаленістю одне від одного кримських сіл.

Зазначені зміни у шкільній освіті проходили в умовах колосальних соціальних катаклізмів у тогочасному суспільстві. У ситуації воєнних дій Першої світової і громадянської воєн, занепаду суспільної моралі, спостерігалась девальвація цінностей освіти і виховання.

Економічна розруха, **продрозкладка** в 1921 році в Криму не залишили для шкіл практично ніяких коштів. У грудні 1921 року інструктор повітової **наросвіти** Євпаторії П. **Стоєв**, у звіті за підсумками обстеження шкіл, писав: "Після дій **продзагонів** у подальшій допомозі вчителям було відмовлено через брак хліба у населення. Учителі, що не отримують допомоги від населення, приречені на голодування" [1, арк.38]. Викачування продовольчих ресурсів із Криму, призвело в 1921 році до голоду. У доповідній записці, **адресованій до Кримревкому** і обласного комітету РКП(б) **заступник завідувача Кримнаросвіти Л. Паперний** правдиво змальовував життєві реалії: "Юрбами приходять голодуючі діти до колоній і притулків. У кімнатах **Соцвиху** щодня юрмляться виснажені голодом матері-вдови, батьки-інваліди котрі у повному розпачі і муках благають прийняти дітей на піклування Держави. ...Армія голодних дітей зростає з кожним днем і заповонила своїм потоком усі дитячі установи. У зв'язку з цим нещастям, що насувається, перед Кримським відділом народної освіти у всій величезній повноті повстає питання про збереження дітей" [2, арк.2].

На VI обласній конференції РКП(б), що відбулася у Сімферополі 13-16 березня 1922 року, в доповіді, присвяченій боротьбі з голодом, секретар обкому Ю. **Гавен** підкреслив той факт, що, "голод проявився в дуже різких формах, він не поступається перед голодом на Поволжі. Але він не так впадає у вічі, як у Поволжі. Це сталося завдяки деяким специфічним кримським умовам, головним чином, завдяки національно-побутовим особливостям. Кримські татари так пов'язані зі своїм селом, що навіть голод не може вигнати їх відтіля, і вони тихо вмирають у своїх селах. ...Голод най**тяжче** позначився на татарському населенні, близько 70% усіх голодуючих - татари" [3, с.33].

Голод 1921-1922 років у Криму став справжньою гуманітарною катастрофою. Найбільше від голоду потерпала соціальна сфера, навчальні заклади. Голод став причиною загибелі багатьох тисяч дітей. Встановити точну цифру кількості

загиблих дітей навряд чи можливо через недосконалість статистичних даних. Так, у статті за 1923 рік “Голод у Криму” Г.Кущенко відзначав: “У Криму серед сільського населення вимерло від голоду 51612 людей, серед яких 21296 дітей... Серед голодуючих більше половини повсюдно припадає на частку дітей до 16-річного віку” [4, с.36]. Вважаємо, що найточніші дані наведено Б.П.Вологдіним у ювілейному збірнику “Весь Крим”, де автор підкреслює, що кількість померлих від голоду в Криму в 1922 році становила 100-110 тисяч осіб, з них 50-55 тисяч міських жителів, приблизно стільки жителів сіл і 50 тисяч людей, що виїхали за межі Криму . Скорочення чисельності населення в 1922 році в містах становило 24,6%, у селах - 18% [5, с.38].

Не можна сказати, що влада залишилася байдужою до дитячої смертності, робилися спроби залучити ресурси як з інших регіонів країни, так і міжнародну допомогу. Так, НКО Кримської АРСР для дитячих закладів одержував продукти харчування в Сімферополі з трьох установ: Наркомпроду, Післяголу й АРА (представництва американської благодійної організації). Наркомос у Криму для дитячих установ одержував 9400 пайків. Місячний пайок Наркомпроду складався з 225 фунтів житнього борошна; 7,5 фунтів перлової крупи; 5 фунтів м'яса чи риби; 1, 5 фунта соняшникової олії. Голодний пайок Післяголу включав: 12 фунтів борошна; 2 фунти крупи; 2 фунти оселедців. Додатковий пайок АРА складався з 4,5 фунтів борошна; 72 золотників цукру, 39 золотників жирів; 2,5 фунтів крупи, 1 фунта 61 золотника молока і 19 золотників какао [6, с.2].

Голод у край негативно позначився на якості шкільної освіти, а також став причиною смерті як учнів, так і вчителів та призвів до закриття шкіл. Якщо 1921 рік характеризувався стихійним відкриттям багатьох кримськотатарських шкіл, то у 1922 році значну їх частину було закрито. Так, у 1921 році нараховувалося 1232 школи першого і другого ступенів навчання. У 1922 році їх кількість складала – 638 , у 1923 – 834, 1924 – 846, 1925 – 875 [7, с.422]. У січні 1922 року в Сімферопольському повіті кримськотатарських шкіл першого ступеня нараховувалося 88 із 170 викладачами і 3892 учнями; у Севастопольському - 60 шкіл (97 вчителів і 3600 учнів); у Ялтинському повіті 54 школи (126 учителів, 5400 учнів); Феодосійському - 66 шкіл (122 учителі, 5000 учнів); у Керченському - 64 школи (120 учителів, 2500 учнів); в Євпаторійському - 75 шкіл (100 учителів, 3500 учнів); в Джанкойському повіті працювало 56 шкіл (67 учителів, що навчали 3000 учнів) [8, арк.52].

Голод і економічна розруха позбавили кримські школи матеріальної бази. У звіті Кримській Раді праці й оборони констатовалося: “З виснаженням продовольчих ресурсів, з посиленням голодування населення – навчальна справа швидко почала гаснути: голодуючі діти перестали відвідувати школи, голодуючі батьки, що з огляду на закон 16 вересня 1921 року мали забезпечувати продуктами сільських учителів, не в змозі були виконати своїх зобов'язань. Серед учителів почалася повальна втеча із шкіл. Останні залишалися здебільшого на призволяще разом зі шкільним майном, бібліотеками і шкільними посібниками. Майно деяких шкіл розкрадалося, усе дерев'яне йшло на паливо, розбирали навіть будинки., [9, с. 181].

За таких умов національні школи опинились в недвuzначній кризовій ситуації, вихід з якої пояснювався місцем представників певної національності в соціальній структурі суспільства, матеріальним достатком та іншими чинниками: “Якщо де і відбуваються заняття, то ці заняття вкрай нерегулярні, проводяться з великими перервами. Найстійкіші німецькі школи, відсоток закритих шкіл невеликий; далі йдуть школи російські, що ж до татарських шкіл, то останні закрилися майже повсюдно” [10, с.183]. Причина закриття шкіл полягала у тому, що держава зняла з себе зобов'язання фінансувати навчальні заклади, переклавши це на жителів сіл, так зване самооподаткування. Але села були розорені громадянською війною, **реквізиціями** продовольства та голодом і виділити нічого не могли.

Понад 60% працівників освіти було переведено з державного продовольчого постачання на **продпайок** з фондів самооподаткування сільського населення з огляду на постанову РНК РРФСР від 15/ІХ-21р про оподаткування сільського населення на потреби народної освіти, що для Криму в його обстановці жахливого голоду на селі стало постановою нежиттєздатною і нездійсненою [11, **арк.34**].

У звіті про діяльність **Наркомосу** Криму за листопад 1920 - січень 1922 року стан шкільної освіти характеризувався як катастрофічний: “Брак палива, припинення харчування школярів, виснаження вчителів, що не отримують ні грошей ні пайків, - призвело до того, що багато шкіл перестали функціонувати зовсім. Особливо важке становище шкіл у сільській місцевості, там, де населення голодує нестерпно. Як виявилось самооподаткування сільського населення втілити неможливо. Закриття шкіл (припинення занять) у сільській місцевості дуже значне. Сотні голодуючих, іноді умираючих дітей доставляються в **КримНКО**” [12, **арк.282**].

Аби хоч якось підтримати школи, **Наркомос** реалізував програму розподілу шкіл на “тверду мережу” і “м'яку мережу”. Відповідно до такого розподілу, школи “твердої мережі” мали отримувати певний мінімум державної матеріальної допомоги. А інші школи мали фінансуватися на кошти сільського населення. У 1922 році, до твердої мережі входила 581 школа I ступеню і 57 шкіл II ступеню [13, с.69]. Через те, що значна кількість кримськотатарських шкіл не увійшла до “твердої мережі”, їх було закрито у 1922 році. У доповідній записці до обкому **РКП(б)**, поданій у грудні 1921 року, нарком освіти автономії **Керім Хамзін** виказав занепокоєння з приводу стану кримськотатарських шкіл: “Школи туляться в приміщеннях, що скоріше нагадують курники, аніж шкільні будинки, не обладнані меблями, не забезпечені ні підручниками, ні навчальними посібниками. Зазвичай діти сидять на земляній підлозі, підіславши під себе халат, пишуть на низеньких лавочках, іноді пюпітром для листка є коліно” [14, **арк.82зв.**]. У той же час нарком підкреслив, що в період з листопада 1920 по листопад 1921 року було створено понад 500 кримськотатарських шкіл, які на його думку мали бути закриті. Причина полягала в тому, що ці школи були конфесійними, а викладачами в них були мулли чи муедзини, **Наркомос** не міг контролювати цих шкіл, а тому “...така школа, на наше глибоке переконання, шкідлива, через те що вона дискредитує в очах населення радянську владу своєю злиденністю й антипедагогічною спрямованістю і не може бути провідником комуністичних ідей у народних масах” [15, **арк.82зв.**].

Важливою організаційною формою роботи **Наркомосу** Криму щодо активізації зусиль у боротьбі з голодом, реорганізації шкільної мережі було проведення

безпартійних кримськотатарських конференцій. На конференціях обговорювалися найактуальніші питання, які хвилювали кримськотатарське селянство, розроблявся план заходів щодо реформування шкіл, і давало можливість владі з'ясувати настрої інтелігенції. Так, у резолюції, прийнятій Сімферопольською окружною робітничо-селянською безпартійною татарською конференцією на доповідь наркома **К.Хамзіна**, вказувалося: "...Необхідно вживати всіх заходів для підтримки і збереження шкіл, у міру сил, шляхом самооподаткування, шляхом обробітку і засіву окремих земельних, садових та городніх ділянок, про відведення яких належить просити **Кримнаркомзем**, - з колишніх **вакуфних** земель, якщо вони є, а де немає таких, то із суспільної землі, - для **експлуатації** на утримання шкіл. Беручи до уваги голод в татарських районах, де кількість голодуючих дітей перевищує 50%,... конференція просить **Кримнаркомос** звернути особливу увагу на створення таких закладів для татарських дітей, як у місті, так і в селі" [16, арк.288].

Пошук шляхів подолання голоду, здійснювався і на конференції, що відбувалася 25-26 лютого 1922 року у Феодосії. З доповіддю про стан кримськотатарських шкіл виступив працівник окружному **С.Давид-бек**. У резолюції на доповідь було намічено комплекс невідкладних заходів у боротьбі з голодом, серед яких потрібно було почати збір у населення пожертвувань на шкільні потреби. Конференція також порушила перед земвідділом клопотання про надання земельних ділянок на шкільні потреби. Ділянки ці мали оброблятися і засіватися місцевими зусиллями всіх трудящих. Беручи до уваги, зростання кількості голодуючих дітей, конференція просила відділ народної освіти порушити клопотання перед **Наркомосом** про відкриття дитячих будинків, особливо в **Судацькому** районі, де відсоток голодуючих дітей доходив до 90% [17, арк.12].

В умовах виняткових обставин голоду представники кримськотатарської інтелігенції виявляли приклади величезної мужності. У 1917 році в Бахчисараї була створена художньо-промислова школа, метою якої була підтримка і розвиток національних кримськотатарських ремесел. При школі працювали килимово-ткацька і вишивальна майстерні, майстерня з обробки шкіри і сап'яну, різьблення по дереву. Школа також мала друкарню з російським і арабським шрифтами. Складальником у друкарні при школі працював Мустафа **Бекіров**, майбутній директор Кримського педінституту в середині 1930-х років. У 1921-1922 навчальному році в школі навчалось 53 учні, робота з якими здійснювалася, в основному, в майстернях. Викладалися і загальноосвітні предмети: російська і кримськотатарська мови, математика, географія, іноземні мови, малювання і креслення. У художньо-промисловій школі учні знайомилися із секретами національних ремесел. У такий спосіб реалізовувався принцип політехнічної школи, поєднання праці і навчання. Завідувачем школи в 1921-22 навчальному році працював чудовий художник, етнограф, мистецтвознавець - **Усеїн Боданінський**. Він працював у школі також викладачем малювання. Викладачем креслення і прикладної механіки був відомий учений, педагог Осман **Акчокракли**. У 1922 році **У.Боданінський** звертається до Колегії **Наркомосу** Криму з проханням виділити два мільярди рублів на підтримку художньо-промислової школи. У дуже складний час, в умовах голоду **У.Боданінський** прагнув не тільки підтримати і розвивати національні ремесла, але і зберегти, врятувати життя дітей [18, арк.441-441зв.].

У 1923 році голод відступив. Врожай того року був значно кращий за попередні роки. Початок реалізації курсу нової економічної політики пов'язаний з розвитком шкільної освіти кримських татар. На початку 1923 року відбувся I Всекримський з'їзд працівників освіти, який став важливою подією в розвитку національної освіти. З пленарною доповіддю виступив нарком освіти автономії М. **Гарютін**, який особливу увагу зосередив на роботі наркомату щодо масової початкової школи. На засіданнях з'їзду також було обговорено проблеми національної школи, де особливо підкреслювалось, що ідеологічний контроль ні в якому разі не буде послаблено. У резолюції на доповідь про роботу серед татарського населення і національних меншин вказувалося: “У зв'язку з важким економічним становищем татарського і нацмен населення, що найбільше потерпіло від голоду і його наслідків, а також беручи до уваги, і всіяко підкреслюючи ту обставину, що передача шкіл повністю на утримання сільських общин і так званих національних громад у містах, призводить, за умови недостатнього контролю з боку держорганів народної освіти, до відродження і зростання буржуазно-націоналістичних і релігійно-клерикальних впливів. Необхідно по можливості зберегти фактичну наявність шкіл нацмен у твердій мережі і на постачанні **ОкрВНО**” [19, арк.13].

Виникло певне протиріччя між прагненням **РКП(б)** всебічно контролювати процес навчання і неможливістю виділити необхідну кількість матеріальних ресурсів для навчальних закладів. У жовтні 1923 року в Кримській АРСР нараховувалося 785 шкіл I ступеня і 49 шкіл II ступеня. Національні школи першого ступеня були з п'ятирічним терміном навчання, а другого – семирічним. Протягом 1923 року було поновлено роботу 204 початкових шкіл [20, с.69]. Із загальної кількості в 785 шкіл – 329 були кримськотатарськими, що становило 41,9% від загальної кількості шкіл, однак з 49 шкіл II ступеня, кримськотатарських було лише 4, або 8,5% [21, с.165]. У кримськотатарських школах на початку 1923 року навчалося 12617 учнів. Роботу проводили 410 учителів [22, арк.79]. Наведені дані свідчать про дисбаланс між початковими школами і школами II ступеня, доступність лише початкової освіти для корінного населення. Причина крилась у тому, що кримські татари були переважно сільськими жителями, а школи вищого рівня (колишні гімназії) знаходились у містах. Це підтверджують дані міського перепису 1923 року, згідно яких в містах Криму проживало 146285 росіян, 39189 - євреїв і лише 28225 - кримських татар [23, с.8].

Після подолання наслідків голоду активізувалась методична робота в кримськотатарських школах. Труднощі у діяльності шкіл пояснювались, перш за все неготовністю колишніх конфесійних мусульманських шкіл використовувати радянської методики навчання, що ґрунтувалась на комуністичній ідеології. Новаціям у сфері навчання і викладання заважала фінансова бідність освітніх закладів, що підтверджує звіт Бахчисарайського **РайВНО** за 1923 рік, де підкреслювалось що „методи викладання застосовуються старі, постачання навчальними посібниками – злиденне. Відверто кажучи, за умови браку матеріально-організаційних передумов і за відсутності підготовлених вчителів та посібників, особливо татар і татарською мовою, в поточному році несвоєчасним було докорінно і різко ламати навчальний план школи” [24, арк.47].

Незважаючи на те, Бахчисарайський район був національним кримськотатарським районом, його мережа шкіл переживала проблеми типові для кримського регіону. У 1926 році з 54 шкіл району - 43 були кримськотатарськими, 3 школи російсько-татарськими і 5- російськими. Школи національних меншин були також представлені двома грецькими школами і однією німецькою. На 54 школи першого ступеня припадало 4 школи другого ступеня. Фактично, для кримських татар розвивалася тільки система початкової освіти [25, арк.15зв].

Безумовно, зазначеної кількості навіть початкових шкіл було недостатньо і значна частина дітей залишалася поза школою, неохопленою навчанням. У доповіді наркомату освіти Криму за січень-червень 1923 року констатовалося складне становище: “Існуюча шкільна мережа шкіл I ступеня обслуговує **всього** 45960 дітей, тоді як у Криму дітей шкільного віку (від 8 – 12 років) – 95370. Отже, школи I ступеня обслуговують **всього** 48% дітей шкільного віку. Додаючи сюди і школи 2-го ступеня, тобто вважаючи шкільний вік від 8 до 16 років, по всьому Криму 168868, одержуємо, що вся шкільна система Криму обслуговує **всього** 32,1% загальної кількості дітей” [26, арк.66].

З подоланням наслідків голоду і розрухи стабілізується кількість шкіл. У 1924 році з 846 шкіл першого ступеня кримськотатарських - 351. Із загальної кількості вчителів 2385 - кримських татар 503. Учні у 1924 році нараховувалося 39385, з них кримських татар - 15000, або 38,1% [27, арк.49]. Якщо мережа початкових шкіл розвивалася досить динамічно, то значно гіршою була ситуація зі школами другого ступеня. У 1924 році їх нараховувалося 4. У Сімферопольській дослідно-показовій школі навчалася близько 200 дітей, у Феодосійській школі - 93 учні, у **Ялтинській** - 180 учнів і в Керченській - 181 [28, с.14].

По районах школи першого ступеня розподілялися в такий спосіб. У Бахчисарайському районі в 1924 році нараховувалося 44 школи з 68 викладачами і 2429 учнями. У **Джанкойському** районі - 34 школи, 36 викладачів і 852 учні. У **Карасубазарському** районі - 28 шкіл, 45 учителів, навчалось 1016 учнів. У Севастопольському районі - 20 шкіл, 37 викладачів і 1191 учень. У Сімферопольському районі функціонувало 46 шкіл, 79 викладачів і 2487 учнів [29, арк.59].

Проблеми освіти обговорювалися на Всекримській нараді татарських працівників-комуністів, що **проходила** 25-27 жовтня 1924 року. З доповіддю про роботу **НКО** Кримської АРСР виступив заступник наркома **У.Баліч**. Він звернув увагу на прагнення до створення населенням шкіл у кримськотатарських селах. У. **Баліч** висловив занепокоєння з приводу їх відкриття, через те що вчителями в цих школах найчастіше були мулли. В обговоренні доповіді наркома освіти взяв участь представник Кримського обкому РКП(б) **І.Фірдевс** який виказав також занепокоєння з цього приводу, оскільки: „ це ставить **РайВНО** в безвихідне становище. Тут вийде розшарування і конфесійні школи...Питання про викладання російської мови в татарських школах також всюди **порушується**. Для школи другого ступеня необхідна література. Ми не можемо будувати винятково татарську школу другого ступеня. Нам потрібно певним чином російську мову поставити на почесне місце, інакше татарин надалі буде відставати” [30, арк.40зв.].

Динаміка розвитку **кримськотатарських** шкіл першого ступеня була такою. У 1924 році нараховувалося 348 шкіл, що становило 43,9% від загальної кількості початкових шкіл [31, с.122]. У 1925 році у 343 державних кримськотатарських школах I ступеня навчалося 18140 учнів [32, с.425]. У 1925/26 навчальному році - 359 і в 1926/27 навчальному році - 360. Шкіл другого ступеня було значно менше. У 1924/25 навчальному році **всього** - 11, у 1925/26 році - 14 і в 1926/27 році - 17 [33, **арк.28-29**]. Існувала явна диспропорція між школами першого і другого ступенів, так як школи більш високого рівня вимагали значно більших матеріальних затрат, а плату за таке навчання могли вносити далеко не всі родини.

Мережу кримськотатарських шкіл, яка дедалі розросталась, необхідно було забезпечити підручниками, літературою, програмами. З тим, аби хоча б частково вирішити дану проблему, у вересні 1923 року голова РНК автономії С.**Саїд-Галієв** і нарком освіти **Мухітдінов** звернулися по допомогу в **Наркомос РРФСР**: “Питання про видання татарських підручників для татарських шкіл з 30000-50000 учнів є питанням життя і смерті **Кримнаркомосу...Наркомос, -говорилося у зверненні, -** намітив на найближчий час до видання лише ті з елементарних посібників, без яких татарська школа перетворюється на порожнє місце” [34, **арк.349**]. Кримським комісаріатом освіти була виконана велика робота щодо підготовки підручників, створення авторських колективів, налагодження поліграфічної бази. Розпочалося видання світської літератури, оскільки раніше домінувала література релігійного характеру. “Протягом шести років **Кримнаркомосом** видані майже всі підручники для татарських шкіл I ступеня: підручники з рідної мови, математики, географії, природознавства, отже, школи I ступеня забезпечені на 80% і школи II ступеня деякими підручниками із зоології, геології, фізики...Якщо в 1923 році, було видано усього по Криму 52 друкованих аркуші, то в 1926 році - 287 друкованих аркушів” [35, **арк.32**].

Одним з найважливіших завдань у сфері національної кримськотатарської освіти було створення шкіл другого ступеня і професійних навчальних закладів, формування матеріальної бази яких залежало від стабілізації економіки. У 1926 році функціонувало 14 кримськотатарських шкіл другого ступеня, у яких навчався 2291 учень. З них за соціальним складом переважали діти селян - 1509 учнів, тобто 65, 8%; дітей робітників було 253, або 11,1% [36, **арк.57**].

Школи другого ступеня готували абітурієнтів у технікуми і вищі навчальні заклади. Кримська економіка за часів **непу** вимагала більш кваліфікованих фахівців. Беручи участь у культурному будівництві, представники старшого покоління кримськотатарської інтелігенції чітко розуміли поставлені перед ними завдання. Один із лідерів партії Міллі-Фірка так сформулював ці завдання: “Для налагодження своєї державної економіки кримським татарам знадобиться також багато людей як для культурно-національної творчості, так і просвітницької роботи серед мас татарського населення. Кримським татарам загрожує не тільки виродження, але й остаточне зникнення, якщо в момент, подібний теперішньому, вони відставатимуть від інших народів і не зможуть докласти зусиль для формування у своїй сфері кадрів культурних працівників і борців за світле майбутнє народу” [37, **арк.17**].

Освіта стала найважливішим напрямком модернізації мусульманського суспільства і кримськотатарську інтелігенцію представляли, насамперед учителі

шкіл, для якої властивим був дух патріотизму, глибока національна самосвідомість. **Абібулла Одабаш** писав: „Я вважаю своїм обов'язком працювати за свій народ, що відстав від усіх інших у всіх відношеннях, я це вважаю своїм священним обов'язком” [38, арк.4].

У цілому динаміка системи освіти кримських татар до 1928 року складалася таким чином, як відображено в таблиці, що пропонується [39, арк.12].

Динаміка системи освіти кримських татар з 1925 по 1928 рік:

Таблиця 3.1.

Найменування закладу	1925/26 навч.рік		1926/27 навч.рік		1927/28 навч.рік	
	Кількість закладів	Кількість учнів	Кількість закладів	Кількість Учнів	Кількість Закладів	Кількість учнів
Школи першого ступеня	359	19406	360	19751	372	18799
Школи другого ступеня	13	2279	14	2323	14	2551
Школи селянської молоді	1	46	3	134	3	152
Технікуми	3	465	3	420	3	445
Профшколи	2	251	2	206	2	246
Клуби	5	-	6	-	6	-
Робітфак	1	171	1	173	1	182
Педінститут	1	32	1	33	1	38

Суттєвим чинником, що визначав розвиток шкіл кримських татар, був матеріальний. Створення нових закладів освіти, ремонт шкіл, підготовка педагогів, видання підручників вимагало фінансових ресурсів. Воєнні дії, розруха, голод катастрофічно позначилися на матеріальному становищі шкіл. У звіті **Наркомосу РРФСР** за 1923/24 навчальний рік зазначається, що: “у 40% шкіл вчителі отримували 17-18% зарплати довоєнного часу (5-6 руб); 30-40% шкіл, які працювали за договорами, виявилися у вкрай важкому стані, через те що у переважній більшості випадків, населення цих договорів не виконувало і вчителі жили на “самопасі”; шкільні будинки або потребували капітального ремонту, бо у величезному відсотку були **непристосовані** до шкільної роботи; нові підручники, посібники, якщо навіть і видавалися в центрі, до низової школи не доходили...” [40, с.57].

Перед **Наркомосом** Кримської АРСР стояв цілий комплекс фінансових проблем, не вистачало коштів на утримання шкіл. Вихід із складного економічного становища було знайдено за допомогою введення часткової плати за навчання і розподілу шкіл, що входили до “твердої” мережі. “Тверда” мережа мала стати тим мінімумом освітньої системи, який мав бути збережений і не підлягав скороченню. Ця мережа мала фінансуватися державою. Особливо державні органи прагнули зберегти кількість національних шкіл. Так, з метою підтримки національних

навчальних закладів у державний кошторис на фінансування з держбюджету в 1924/25 навчальному році за пропозицією Наркома освіти Кримської АРСР **Ногаєва** були включені **Тотайкойський** педагогічний технікум, Бахчисарайська художньо-промислова школа, **Карасубазарський** сільськогосподарський технікум, **Каратобейська** сільськогосподарська школа, **Дерекойський** технікум спеціальних культур, Сімферопольська татарська фельдшерсько-акушерська школа [41, арк.211].

Питання фінансування шкіл, фінансового стану **Наркомосу** обговорювалося на спільному засіданні колегії **НКО** і Президії **Кримвідділу** Спілки **Робітосвіти** 29 березня 1923 року. Голова, РНК Кримської АРСР **С.Саїд-Галієв**, виступивши у **дискусії**, констатував: “Безумовно, слід визнати, що **Наркомосу** мало б виділятися 35% кошторисних надходжень. Це побажання, оскільки Крим дотепер перебуває у вкрай важкому стані. Його видатковий кошторис занадто великий і мало скорочується, а доходів дуже і дуже мало. Тому важко заздальгідь ручатися, що призначені **Наркомосу** 35% дійсно зможуть бути відпущені” [42, арк.14зв.].

Якщо бюджет освіти в 1914 році становив 2438115 рублів, то на 1924/25 навчальний рік було виділено 2741138 рублів. З тим аби не допустити впливу гіперінфляції, гроші потрібно перерахувати за курсом золотого карбованця. У цьому випадку бюджет освіти 1924/25 навчального року складав тільки 56,2% довоєнного бюджету [199, с.18]. У попередньому навчальному році кошторис кримської освіти становив 2316700 рублів. На перший погляд, відбулося збільшення коштів на 424438 рублів, або на 18%. Але збільшилися тільки абсолютні цифри, інфляційний процес дуже швидко знецінив номінальне збільшення грошей, через що зменшилась процентна частка коштів **Наркомосу** у кримському бюджеті з 28,3% у 1923 році до 24,9% у 1924 році.

Кошти, які виділялись **НКО** Криму, розподілялися за такими статтями витрат: 1% від загальної суми йшов на утримання управлінського апарату; 8,5% - на професійно-технічну освіту; 14% - на розвиток закладів **політосвіти** і 76,5% надходило школам **соцвиху**.

Отже, 3/4 бюджету **Наркомосу** йшло на підтримку шкільної освіти. Зі шкільних грошей 42,3% виділялося на утримання шкіл I ступеня, оскільки X Всеросійським З'їздом Рад було поставлене завдання домогтися первинної грамотності дітей шкільного віку. Школи вищого рівня – семирічки і дев'ятирічки отримували тільки 5% від усього обсягу шкільного фінансування, що безумовно було недостатньо. Порівняно з дореволюційним періодом відбулася докорінна зміна напрямку потоків фінансування. Якщо раніше основним адресатом державних грошей була елітна гімназична освіта, то за радянських часів зазначеного періоду пріоритетним правом користувалась масова початкова школа. Брак фінансування шкіл другого ступеня призвів до негативних наслідків. **Наркомос** Криму був змушений ввести плату за навчання в цих школах, і воно стало доступним тільки дітям заможних батьків, які вигравали в умовах **непу**. Брак фінансування призвів до розладу у навчальному процесі і погіршення якості підготовки випускників, що одразу відчули вищі навчальні заклади.

46,3% з обсягу грошей для шкіл у 1923-1925 роках було витрачено на утримання дитячих будинків. Значне асигнування широкої мережі дитбудинків було викликане таким соціальним явищем як безпритульність. У Крим, регіон з м'яким

кліматом, з центральних губерній Росії хлинула хвиля дітей-безпритульників.

Школи першого ступеня з бюджету 1924/25 року отримала 888306 рублів. За структурою витрат ці гроші розподілялися на зарплату вчителям - 719233 рублі, або 80,9%; господарські витрати – 62636 рублів, або 7%; на нові підручники - 6,5%. Цих грошей вистачало на зарплату вчителям, тоді як на матеріально-технічний розвиток шкіл коштів практично не виділялося. Гроші на підручники навіть не компенсували їхнього природного збитку у результаті зношування. Але особливо погано було з коштами на будівництво і капітальний ремонт будинків, що підтверджує той факт, це 90% шкільного фонду були дореволюційні будівлі.

Цілком природно, що в тих умовах **Наркомос** Криму прагнув знайти джерела додаткового фінансування. Як вихід із складного фінансового становища в селах школи почали наділяти ділянками землі, що передбачався пунктом 25 Положення про єдину трудову школу. На кожного шкільного працівника виділялося 8-10 десятин землі, які давали при середньому врожаї 350-400 пудів зерна, 60% з яких виділялося на зарплату вчителів [44, с.4]. У сільській місцевості існувала і категорія так званих договірних шкіл. На основі договору земельна спілка мала утримувати школу і вчителя. Однак сувора економічна дійсність призвела до того, що договори найчастіше не виконувалися. Так, у 1924 році в звіті **Алуштинського районного відділу народної освіти (райвно)** вказувалося: “Через брак грошей і малий збут сировини селянське населення договори виконує досить туго. Не виключена можливість, що улітку вони можуть зовсім відмовитися від фінансування, так що в літню пору доведеться залишити вчителів тільки на державному забезпеченні, якщо будуть кошти у виконкомі” [45, арк.28].

Питання фінансування кримських шкіл обговорювалися і на Першому Всекримському з'їзді з освіти, який відбувся 16 лютого 1923 року. Біля 200 делегатів з'їзду, були одностайними у тому, що виділених державою грошей з центрального бюджету зовсім недостатньо для розвитку освіти, тим більше, що з місцевих районних бюджетів виділялося лише 10% на потреби шкіл. Тимчасовим виходом з важкої ситуації було розширення бази плати за навчання. Цей підхід викликав гострі дискусії серед делегатів, оскільки запровадження плати закривала доступ у семирічки для пролетарських верств. Платність відкладала на невизначений термін “**комунізацію**” навчального процесу [46, с.3]. Злидарський рівень оплати праці педагогів, залежність сільського учителя від виконання договору було порушено на з'їзді у доповіді голови Спілки працівників освіти **В.Булатова**. Про скрутне матеріальне становище учителів йшлося у державному зведенні **ДПУ** про стан Криму, в листопаді 1923 року, де зазначалося: “Матеріальне становище **шкравів (шкільних робітників)**, як і раніше, погане...Становище шкіл дуже важке: брак підручників і навчальних посібників, повна відсутність палива і цілого ряду дрібних, але вкрай необхідних предметів – загрожує, якщо не призупинити роботу, то дуже загальмувати її” [47, арк.103зв.].

Плата за навчання все-таки була запроваджена в розмірі від 1 до 2,5 золотих рублів на місяць залежно від матеріального становища батьків учня. Від кожного внеску за навчання 50 копійок відчислялося у фонд оплати праці викладачів у літні місяці [48, с.2]. Хоча на різних рівнях компартійних працівників обговорювалося питання про введення спеціального “шкільного” податку, таке рішення не було

прийняте, через те що на практиці втілити його було б дуже проблематично.

Розподіл коштів у місцевих бюджетах **Наркомосу** на 1924/25 навчальний рік представлено у таблиці 3.2. [49].

Асигнування закладів освіти в Кримській АРСР на 1924/25 навч. рік
Таблиця 3.2.

Райони Криму	Асигнування, рублів	% до загальної суми місцевого бюджету
Сімферопольський	612805	24
Ялтинський	362852	24,5
Севастопольський	327304	19,5
Феодосійський	339762	26,5
Керченський	229924	32,3
Євпаторійський	193201	25,8
Джанкойський	156806	34,6
Карасубазарський	93809	35,2
Бахчисарайський	73496	28,5
Судацький	37931	37,8

Райони Кримської АРСР істотно різнилися за обсягом коштів, що виділялися на потреби освіти, а також у перерахунку на одного жителя. Так, у Сімферопольському районі на одного жителя припадало 5 руб. 71 коп., Севастопольському - 2 руб. 28 коп., **Ялтинському** - 4 руб. 27 коп., Феодосійському - 4 руб. 9 коп., Керченському - 1 руб. 99 коп., **Євпаторійському** - 1 рубль 83 копійки. За таких умов, коли на жителя району на рік виділялося трохи більше як півтора рублі, неможливо було здійснити жодного освітнього проекту.

У 1927 році вартість навчання одного учня початкової школи становила 27 рублів 47 копійок. Структура витрат цієї суми була така: на зарплату вчителям надходило 21 рубль 31 копійка; навчальні витрати - 1 рубль 29 копійок; господарські - 1 рубль 29 копійок; матеріальне забезпечення - 13 копійок, капітальний ремонт - 2 рублі 37 копійок. Цей типовий стагнаційний бюджет, не передбачав розвитку освіти. Тому що значна частина коштів йшла на забезпечення злидарської зарплати вчителя, яка у цей період була в два рази менша від середньої зарплати робітника в промисловості [50, **арк.126**]. Необхідно зазначити, що багато шкільних будівель потерпіли від воєнних дій, часто у приміщеннях шкіл квартирували військові частини і шкільний інвентар пішов на паливо. Багато учнів були із збіднілих родин, розорених громадянською війною і 13 копійок на матеріальне забезпечення одного учня були крихітною сумою.

Брак фінансування стримував терміни введення загального початкового навчання. Загальне початкове навчання в Сімферополі спочатку передбачалося ввести у 1928 році, потім термін перенесли - до 1929 року. У травні 1926 року в Сімферополі було проведено перепис населення. Відповідно до отриманих статистичних даних у місті нараховувалося 5809 дітей шкільного віку, а навчалось в

школі 3724 дитини, тобто 64%. Слід було прийняти до школи 2200 дітей, а вільних місць було тільки на 1320 учнів. Отже, близько 900 дітей залишалося б поза школою. Головною причиною такої ситуації був брак грошей для розширення мережі шкіл.

Але ж проблема загального початкового навчання активно обговорювалося ще з 1923 року. За шкільним переписом, проведеним у січні 1924 року серед підлітків у віці від 7 до 14 років, у містах навчалось 32,5%, а в селах - 27,7%. З дітей шкільного віку від 8 до 11 років - навчалось 57,4%. Для втілення загального початкового навчання на протязі 4-х років кількість шкільних місць необхідно було збільшити на 70%, а для семирічної школи - на 127% [51, с.26]. Головною перешкодою на шляху негайного введення загального навчання був брак фінансування і відсутність шкільного капітального будівництва.

Отже, період 1921-1928 років у розвитку шкільної освіти в Криму характеризується своїми здобутками і недоліками. У 1923-1928 роках склалася особливе **соціокультурне** середовище, що характеризувалось відносною свободою для творчості кримськотатарської інтелігенції, більшу частину якої складали вчителі. На цей період питанням розвитку шкільної освіти у процесі політики **коренізації** приділялася значна увага. Велика заслуга у цьому належить У.Балічу, який з листопада 1924 року наркомом освіти і був ширим патріотом свого народу, прагнув модернізувати традиційне мусульманське суспільство через розвиток освіти та її розширення. Тим більше, що в культурно-освітній сфері таких перспектив для творчості, як у 1920-х роках, у кримських татар ніколи раніше не було, оскільки вони змушені були протидіяти активній русифікаторській політиці царату. Історичний період з 1920-х по 1930-ті рр. став часом розквіту літератури, поезії, театру. В цей час активно і плідно працювало покоління інтелігенції, яке здобуло освіту у Туреччині (**Б.Чобан-заде, А. Лятіф-заде, А.Герай-бай, А.Одабаш**). Гальмівним фактором у розвитку освіти того часу був брак матеріальних коштів. Будь-яка програма в галузі освіти могла бути вирішена тільки при наявності коштів з державного бюджету. Ні виділення землі для шкіл у селах, ні часткова плата за навчання кардинально питання фінансування вирішити не могли. Існуючий розрив між гаслами і деклараціями в галузі культурного будівництва і реальним станом справ, радянська влада прагнула вирішити за допомогою введення платного навчання і соціального складу учнів. Фінансових ресурсів на утримання шкіл, особливо другого ступеня, зазвичай не вистачало, тому **Наркомос** змушений був ввести платню. Однак внести її могли, в основному, діти “соціально чужих” батьків, які на думку влади тільки “засмічували” школу. Аби вирішити це протиріччя, у вересні 1928 року під час прийому до школи вищого рівня був застосований принцип соціального добору учнів. У безоплатні групи прийняли дітей робітників, червоноармійців, інвалідів війни, освітян. Потім зараховувалися діти службовців, батьки яких отримували до 60 карбованців на місяць. Всіх інших приймали у платні групи. Таким чином питання достатнього обсягу фінансування в 1920-х роках так і не було вирішено.

Після страти **В. Ібраїмова** і репресій проти кримськотатарської інтелігенції курс у національній політиці в освіті був істотно змінено.

1930-і роки - один із найскладніших періодів у роботі закладів освіти Кримської АРСР. У діяльності кримськотатарських шкіл можна виділити кілька

напрямоків. Один із них був пов'язаний з прийнятим рішенням у 1930 році ЦК **ВКП(б)** щодо введення обов'язкового загального початкового навчання. За цей час істотно збільшилася кількість не тільки початкових шкіл, але й шкіл вищого рівня. У 1930/31 навчальному році працювало 18 кримськотатарських шкіл другого ступеня, де навчалось 1860 осіб, а у 1931/32 навчальному році - вже 26 шкіл з 2850 учнями [52, **арк.8**]. Відповідно збільшилась і кількість учителів. У 1930 році в школах першого ступеня працювало 735 учителів, а в 1932 році - 808. У 1930 році в школах другого ступеня працювало 147 учителів, у 1932 році - 294 педагоги [53, **арк.45**]. З 1930 по 1932 рік приріст учнів у кримськотатарських школах становив 29%. Це пояснюється тим, що з 1931/32 навчального року було введено обов'язкове семирічне навчання в п'ятьох містах Кримської АРСР, у тому числі й у Бахчисараї [54, с.85].

Для керівництва запровадженням загального навчання було створено спеціальний орган - Кримський Комітет із питань загального початкового навчання. У своїй роботі Комітет зіткнувся з багатьма труднощами, незважаючи на те, що введення загального початкового навчання готувалося протягом декількох років і було плановим процесом. Основне джерело труднощів полягало в недостатньому бюджетному фінансуванні. Так, на засіданні Комітету, що відбулося 20 вересня 1930 року, з доповіддю про хід введення загального навчання в районі виступив завідувач Бахчисарайського **РайВНО А.Омеров**. У своєму виступі він зазначав: “Для загального навчання і політехнізації необхідно 700 тисяч карбованців. Заявка знижена на 496 тисяч карбованців. Зниження по лінії сум з політехнізації, головним чином по **ШСМ, ФЗС**. Немає програм татарською мовою. Немає програм для переростків” [55, **арк.240**].

Організація навчального процесу з 1931/32 навчального року в кримськотатарських школах зазнала істотних змін, які є більш помітними у порівнянні з попереднім десятиріччям.

1920-ті роки в роботі шкіл можна охарактеризувати як час експериментів і пошуків. Із встановленням у Криму радянської влади, кримськотатарські школи набули світського характеру, муллів було відсторонено від ведення навчального процесу, збільшилася кількість учениць. У двадцятих роках у школах широко використовувалися лабораторний метод навчання, **Дальтон-план**, метод проектів, однак єдиного підходу в організації навчального процесу на той час не існувало. Усі зазначені методи застосовувалися як своєрідна альтернатива “буржуазній, схоластичній” школі.

З 1923 року в школах Кримської АРСР використовувалися також програми ДВР (державної вченої ради). Дані програми передбачали, широке використання екскурсій під час яких учні могли отримувати інформацію про явища навколишнього світу, життя людей.

Бригадно-лабораторний метод організації педагогічного процесу передбачав розподіл учнів на навчальні бригади на чолі з бригадиром. Навчальна бригада опрацьовувала матеріал самостійно, за книжками, після вступного заняття, проведеного вчителем. Роль учителя зводилася до мінімального контролю за роботою учнів. Названі методи навчання вводилися в адміністративному порядку за рішенням **Наркомосу** Криму, успіх їх реалізації залежав від таких чинників, як

кваліфікація вчителя, кількісного складу учнів у групі, матеріального забезпечення (наявності пристосованого для занять приміщення, підручників, письмового **приладдя**). Якщо врахувати низьку кваліфікацію багатьох учителів, незначну кількість підручників, то стане очевидним, що якість знань учнів була дуже скромною. Курс навчання у початковій кримськотатарській школі **Наркомос РРФСР** визначив у п'ять років. Але багато дітей не закінчували повного курсу навчання, так як рано йшли працювати. Кримські татари, в основному, були сільськими жителями, і їхні діти навесні і восени шкіл не відвідували, допомагаючи своїм рідним господарювати. Для більшості учнів навчання у школі обмежувалося двома-трьома роками. Шкіл-семирічок для кримських татар у 1929 році було лише 14. Вони охоплювали незначний відсоток підлітків, через що студентами вузів ставали тільки біля 2-3% кримськотатарської молоді.

Процеси **коренізації** органів влади і управління, **коренізації** промислових підприємств викликали попит на кваліфікованих інженерів, техніків, агрономів, учителів. Вузи через низький рівень знань учнів не могли забезпечити належної якості навчального процесу, так як невдалі педагогічні експерименти двадцятих років далися взнаки.

Названі чинники пояснюють постанову ЦК **ВКП(б)** 1931 року “Про початкову і середню школу”. У документі констатувалося: “корінний недолік школи в даний момент полягає в тому, що навчання в школі не дає достатнього обсягу загальноосвітніх знань і незадовільно вирішує завдання підготовки для технікумів і для вищої школи цілком грамотних людей, що добре володіють основами наук” [56, с.3].

Радянський Союз вступав в етап промислової модернізації, а сама індустріалізація вимагала кваліфікованих фахівців, тому у школи було повернуто класно-урочну систему, розроблено нові програми з фізики, хімії, рідної мови, які передбачали поглиблене вивчення предметів. Учитель став головною постаттю в педагогічному процесі. З центральних і місцевих бюджетів почали виділяти великі кошти на матеріальне забезпечення шкіл: збільшилася кількість приміщень, було проведено ремонт шкіл. Істотно зросли тиражі **Кримдержвидаву** кримськотатарських підручників.

Збільшення кількості семирічних шкіл диктувалося необхідністю готувати абітурієнтів для технікумів. Технікуми із трирічним терміном навчання базувалися на основі семирічки, і стали основним джерелом кадрів середньої кваліфікації для промислових підприємств у процесі індустріалізації. У 1932 році в Кримській АРСР було введено обов'язкове семирічне навчання. За національною ознакою школи II ступеня поділялися так: російських і змішаних - 64 з 6220 учнями; кримськотатарських - 25 шкіл з 3860 учнями; німецьких - 8 з 1180 учнями; єврейських - 5 з 575 учнями; українських - 3 з 680 учнями; вірменських - 2 з 435 учнями; грецьких - 2 з 440 учнями; 1 болгарська з 350 учнями; і 1 **кримчацька** з 210 учнями. Усього в 1932 році працювало 111 шкіл другого ступеня, в яких навчалось 13950 учнів [57, с.60].

Введення класно-урочної системи супроводжувалося кампанією по політехнізації шкіл, яка передбачала поєднання навчання з продуктивною працею. Втім результати політехнізації виявилися дуже незадовільними. У доповідній

записці до обкому партії нарком освіти Криму Алі **Асанов** змушений був визнати: “Найчастіше політехнізація перетворюється на просте ремісництво (особливо це характерно для національних районів), дуже часто немає зв'язку роботи школи з виробництвом...Партійні і радянські органи на місцях не приділяють ніякої уваги питанням політехнізації школи” [58, арк.170]. Створення у школах робочих кімнат, придбання верстатів та інструментів для навчання учнів потребувало грошей. Але фінансових ресурсів було недостатньо навіть для реалізації програми загального навчання. У доповідній записці “Про хід загального обов'язкового початкового навчання”, надісланій в **НК РСІ РРФСР** у листопаді 1930 року з Криму, зазначалося “що одягом і взуттям забезпечені бідні діти, приблизно на 37%. З настанням дощів і холодів відсоток відвідування різко знизився у школах на селі...Становище ускладнює ще й та обставина, що підвезення дітей у школах організоване вкрай незадовільно” [59, арк.135].

У фінансуванні кампанії загального навчання мали брати участь господарські організації Криму. Однак виділених коштів на забезпечення в освітньому процесі не вистачало. З іншого боку їх зменшення у господарському обігу мало також негативні наслідки для господарств. Слід також враховувати, що індустріалізація вимагала підтримувати темпи **зверхзаощадження**. Проблема браку шкільних будинків вирішувалася в сільській місцевості за рахунок будинків розкуркулених. Ці будинки використовувалися під початкові школи і хати-читальні. У жовтні 1932 року в Криму налічувалося 1019 шкіл I ступеня, в яких навчалося 75586 учнів; 76 семирічок з 32286 учнями і 150 **ШСМ** із 12708 учнями [60, с.26]. Таке швидке зростання числа шкіл, особливо другого ступеня, не могло не позначитися на якості навчального процесу.

Введення класно-урочної системи, поряд з ширшим охопленням дітей шкільного віку, мало і негативні аспекти. Формування тоталітарної політичної системи на початку 30-х років означало уніфікацію навчального процесу, відсторонення від роботи національної інтелігенції, посилення ідеологічного контролю за роботою шкіл. У Постанові ЦК **ВКП(б)** чітко ставилося завдання: “У період соціалізму, коли пролетаріат здійснює остаточне знищення класів в умовах загостреної класової боротьби, надзвичайно важливого значення набуває виважене комуністичне виховання в радянській школі і посилення боротьби проти всяких спроб прищепити дітям радянської школи елементи антипролетарської ідеології” [61, с.4].

Тоталітарна система прагнула контролювати всі сторони шкільного життя. Навчальні програми дедалі більше набувають ідеологізованого характеру. Учень стає лише частиною класу, школи, своєї соціальної групи. Цінності індивідууму, особистості несумісні з тоталітарною системою. І горе було тій дитині, яка потрапляла у розряд “класово-чуждих”, чиї батьки були “націоналістами, **мурзаками**, реакційним духовенством”. У школах роль провідника, ідеологічного важеля тоталітаризму виконувала піонерська організація.

В галузі національної політики в роботі шкіл **ВКП(б)** ставить завдання соціалістичного змісту у вихованні молоді. Виникає формула „національної за формою і соціалістичної за змістом культури”. На практиці це означало не що інше, як вихолощування національного змісту освіти. Так, Всесоюзна конференція з

культурного будівництва в другій п'ятирічці, що відбувалася в липні 1932 року, визначила пріоритетним питанням національної культури у культурному будівництві у другій п'ятирічці. Директива XVII партконференції про ліквідацію на основі зростання соціалістичного господарства економічної і культурної відсталості національностей – на весь зріст ставила завдання побудови національної формою і соціалістичної за змістом школи і всього комплексу заходів для швидших темпів культурного розвитку серед відсталих національностей” [62, арк.5].

Сильний ідеологічний тиск відчувався і у такому важливому процесі, як переведення кримськотатарської мови на латиницю, якому передував підготовчий період, для чого було виділено матеріальні ресурси, проводилися курси перепідготовки вчителів шкіл, активізувалася діяльність філологів. З метою обговорення різних аспектів латинізації були проведені мовні (філологічні) конференції, в роботі яких брали участь учені, філологи, партійні керівники. Перша і Друга мовні (орфографічні) конференції представників культури й освіти відбулися в обстановці відносного плюралізму думок. Зміна політичної обстановки, позначилася на роботі Третьої орфографічної конференції, що відбувалася 15-20 жовтня 1934 року у Сімферополі. Один з учасників конференції кликав не повторювати деяких старих формул, що втрачають своє значення в новій обстановці. За часів, коли вкрай насторожено ставилися до спроб давати кримськотатарської мови, до зближення з іншими мовами тюркської групи. Це було тоді, коли в Криму, Татарії, Башкирії й інших національних республіках тюркської групи мов серед старої інтелігенції набули значного поширення **пантюркістські** ідеї, прагнення штучно зблизити мови, коли проповідь єдиної тюркської мови була прикриттям контрреволюційних прагнень місцевої буржуазії всіляко відокремлювати трудящих, які спілкуються мовами, тюркської групи від інших трудящих Радянського Союзу, коли ця проповідь мала під собою політичну основу контрреволюційної **султан-галієвщини** і прагла до відриву тюркських народів від Радянського Союзу і до створення буржуазної держави. Тому не випадково **велі-ібраїмовщина** в Криму орієнтувала розвиток літературної мови кримських татар на степовий діалект” [63, с. 18-24].

Питання мовознавства були штучно підведені під політичні процеси, зокрема, осуд у 1929 році **М.Султан-Галієва**. Вони стали підставою для розправи з кримськотатарською інтелігенцією.

З програмною доповіддю на конференції виступив нарком освіти Кримської АРСР Рамазан Александрович: “У 1927 році перша й у 1929 році друга орфографічні конференції під безпосереднім впливом **мілліфірковців** і під прикриттям керівництва **Наркомосу** того періоду (**Баліч, Мамут Недім**) протягли антиленінську установку: в основу розвитку татарської літературної мови покласти так званий діалект середньої смуги...Уся націоналістична метушня навколо питання про шляхи розвитку кримськотатарської мови ставила тільки одну мету – відірвати мову від завдань пролетарської революції” [64, с.2]. “Винних” було названо привселюдно. Цькуванню був підданий колишній нарком освіти **М.Мамут Недім**. В органі кримського обкому **ВКП(б)** газеті “Красный Крым” його примусили опублікувати покайну статтю під характерною назвою “Про буржуазно-націоналістичні перекирчення в роботі 1-ї і 2-ї орфографічних конференцій”. У

статті колишній нарком пише: “Мій заклик у 1926-му – “до боротьби під прапором чистої татарської мови, проти впливу російської мови на **кримсько-татарську літературну мову**” – є ні чим іншим, як танцем під буржуазно-націоналістичну музику, вираженням сподівань буржуазно-націоналістичних елементів... Безперечно, що до вирішення питань мови, діалектів, термінології й орфографії ми підходили з буржуазно-націоналістичною методологією і ясно, що в цих питаннях ми скотилися до націоналізму... Джерелом усього цього є втрата партійної, більшовицької пильності при вирішенні питань розвитку татарської мови” [65, с.2]. Ця стаття була написана М.Мамутом Недімом, безумовно, у результаті тиску. Мурат **Мамут Недім** здобув освіту і сформувався як вчений у Туреччині і Німеччині, і такі убогі пропагандистські кліше могли бути написані лише в результаті сильного впливу партійних органів. Однак навіть цього публічного приниження партійним функціонерам виявилось замало. У примітці редакції до статті вказувалося: “... редакція вважає, що дана стаття не вичерпує всієї критики, якій **Мамут Недім** мав піддати свою недавню позицію. Редакція чекає від т. М.Недіма розгорнутої більшовицької критики до кінця усіх своїх помилок”.

З іншого боку позитивним аспектом стану освіти стало збільшення кількості загальноосвітніх шкіл. У березні 1933 року в Криму працювала 1201 школа, де навчалося 116097 учнів. Із загальної кількості шкіл 350 - були кримськотатарськими, з яких 37 працювали у місті і 313 - у сільській місцевості [66, с.50-51]. Однак, якість організації педагогічного процесу була низькою, матеріальна база відставала від росту потреб учнівського контингенту, незначним було капітальне будівництво. Головним гальмуючим чинником залишався низький рівень підготовки педагогів.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. В другій половині 1930-х роках погіршується внутрішньополітичний курс і **досягає кривавого** апогею у репресіях 1937 року. Хвилі репресій, що прокотилися по країні, у 1937-1938 роках охопили і заклади освіти. Ні про яку повноцінну організацію педагогічного процесу того часу не може йтись. Страх і педагогічна творчість речі несумісні. У партійному документі читаємо: “Протягом ряду років (починаючи з 1925 р.) біля керма **Наркомосу** Криму знаходилися закляті вороги народу, які послідовно змінювали один одного (У.**Баліч**, М.**Мамут Недім**, А.**Асанов**, Р.Александрович, Б.**Чагар**)”. В одному ряду виявилися настільки різні наркоми, як У.**Баліч** і Р.Александрович, М.**Мамут Недім** і Б.**Чагар**. У березні 1937 року в Сімферополі проходила Нарада вчителів шкіл Криму з типовим для того часу порядком денним “про пильність”. Один з доповідачів так визначив завдання педагогів: “Якщо ми зараз хочемо дійсно боротися з класовим ворогом, контрреволюціонерами, троцькістами і правими, і лівими, **бухаринцями** і **риковцями**, потрібно піднімати політичний рівень учителів” [67, арк.25].

Відображенням жорстокої епохи став виступ наркома освіти Криму Р. Александровича: “У системі ВНО не одне, а десятки осіб вилучаються органами **НКВС** – ці люди шкодили й отже за кожною похибкою потрібно шукати, чи не є це наслідком ворожої роботи класових ворогів, що приєдналися до нас...” [68, арк.66]. Мине зовсім небагато часу й Р.Александрович сам буде репресований як “класовий ворог”.

Недоліки в організації навчального процесу пояснюються виключно шкідництвом “ворогів народу”, серед яких “**Троцькістсько-бухаринські** банди, **контрреволюційні** націоналісти і їхні послідовники псували ленінсько-сталінську національну політику. Брутальні перекручення, політично неправильні і шкідливі трактування, а також факти явно контрреволюційного шкідництва виявлено у цілому ряді підручників для неросійських шкіл, авторів яких нині викрито як ворогів народу, атестація також виявила факти проникнення у школи ворогів народу – троцькістських, **бухаринських** і націоналістичних послідовників, що, користуючись недостатньою пильністю з боку місцевих організацій, спрямовували свою “роботу” до підризу **всеобучу**, підсобництву муллам, попам і сектантам у їхніх спробах релігійного впливу на дітей” [69, с.46]. У 1938 році в Кримській АРСР функціонувало 1223 школи, серед яких - початкових кримськотатарських шкіл нараховувалося 315, російських - 551; неповних середніх – 63, російських - 144; середніх шкіл для кримських татар працювало тільки 9, а російських нараховувалося 108. Усього в 1938 році в Криму працювали 387 кримськотатарських шкіл, у той час як російських - 803 [70, **арк.1**]. Отже, у кримськотатарських школах здійснювалось загалом тільки початкове навчання, тоді як середніх шкіл працювало всього 9.

У 1940/1941 навчальному році кількість національних шкіл, що проводили навчання рідною мовою, зменшилася до 371. Так само це стосувалося початкових шкіл [71, **арк.1-5**].

Крім кримськотатарських шкіл, у другій половині 30-х років працювало 20 єврейських шкіл, 12 вірменських і 2 українські [72, **арк.84**].

1938 рік став своєрідним рубежем у роботі кримськотатарських шкіл, організації педагогічного процесу, становищі в освіті взагалі. 1938 рік відзначений не тільки великомасштабними репресіями освітян, розстрілом великої групи національної кримськотатарської інтелігенції, але і значним посиленням русифікаторських тенденцій у роботі шкіл. 13 березня 1938 року ЦК **ВКП(б)** і РНК СРСР прийняли постанову “Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”. Цей документ визначив, що російська мова вивчатиметься як обов'язковий предмет в усіх неросійських початкових і середніх школах. **Наркомосом** була проведена практична робота щодо реалізації цієї постанови. У звіті шкільного управління **НКО** записано: “Вивчення стану викладання російської мови в кримськотатарській школі показало, що вимоги партії й уряду в цій галузі виконуються незадовільно... Причини того, що учні татарських шкіл у загальній масі на сьогодні погано володіють російською мовою, насамперед, пояснюється низьким рівнем підготовки багатьох учителів... за невеликим винятком, російську мову викладають вчителі, які самі недостатньо володіють як усною, так і писемною російською мовою” [73, **арк.40-42**]. Пояснення ситуації, що склалася, полягає в тому, що 20 червня 1938 року Бюро Кримського **ОК ВКП(б)** прийняло рішення про використання кирилиці. З доповіддю “Про **кримсько-татарський** алфавіт на російській основі” на засіданні Бюро виступив від обкому **Гавриленко**. Перед наркомом освіти Якубом **Сайдашевим** було поставлено комплекс організаційних завдань [74, **арк.102**], які мотивувались тим, що “Запроваджений в 1929 році латинізований кримськотатарський алфавіт, є великою перешкодою в

розвитку кримськотатарської мови, не відображає його фонетичної основи і створює труднощі в правописі...” [75, арк.93]. Однак практика довела що, ці причини були надуманими.

Не дивно, що таке рішення було прийняте без відповідної підготовки, виділення належних коштів, друкування літератури, проведення відповідної підготовки вчителів. Ніяких реальних підстав до переходу на кирилицю не було і мотиви прийнятого рішення носили суто політичну підопліку. Фактично цей крок поставив крапку у політиці **коренізації** і став знаряддям русифікації кримськотатарських шкіл. Усі труднощі зводилися до пошуку міфічних “ворогів народу” “У татарських школах російська мова викладається дуже кепсько. Це відбувається через те, що вороги народу, які “працювали” в системі **Наркомосу**, робили все, щоб зірвати нормальне вивчення російської мови у татарській школі” [76, с.3]. Вивчення цього питання доводить, що значна частина труднощів і проблем спричинювалась недостатньо якісною підготовкою вчителів, тоді як учитель був і залишається центральною постаттю в організації педагогічного процесу.

3.2. Школи національних меншин Криму у міжвоєнну добу.

Крім кримськотатарських шкіл, у міжвоєнний період у Кримській АРСР існувала мережа різних шкіл національних меншин, оскільки півострів був полінаціональним регіоном.

Влада зобов'язана була в процесі реалізації курсу **коренізації** враховувати і культурні запити інших національних меншин. З весни 1921 року почалося створення керівних органів освіти, які займалися питаннями освіти національних меншин. За сприяння підвідділу національних меншин при Кримському відділі народної освіти було організовано вірменську, німецьку, єврейську, естонську секції та залучено працівників цих національностей. 11 листопада 1921 року створено Народний Комісаріат Освіти (**НКО**) Кримської АРСР. При Колегії **Наркомосу** був заснований структурний орган Рада з питань освіти національних меншин (**Кримраднацмен**), який керував національною освітою. 31 серпня 1922 року на засіданні Колегії **Наркомосу** було прийнято “Положення про **Раднацмен Кримнаркомосу**”. Відповідно до документу у віданні цього органу були управління всіма культосвітніми закладами національних меншин, їх відкриття; підбір і призначення вчителів у школи, організація видавничої справи, закупівля літератури мовами народів Криму, організація і проведення постійних і короткотермінових курсів. У Положенні також були визначені і специфічні завдання **Кримраднацмену**, зокрема такі, як усунення проявів націоналізму в культурно-освітній роботі серед місцевих нацмен [77, арк.64].

Серед державно-адміністративних органів виділявся на увагу заслуговує у жовтні 1922 року при НКВС УСРР відділ національних меншин, функції якого передбачали „боротьбу з антирадянськими й контрреволюційними проявами в середовищі нацменшостей”[78, арк.26].

До справи створення національних шкіл керівництво **Наркомосу** прагло залучити радянських, профспілкових, партійних працівників відповідної національності і широкі групи населення. З цією метою **Кримраднацмен** проводив

національні з'їзди і конференції з питань народної освіти. Так, з 2 по 5 травня 1921 року в Сімферополі відбулася Кримська Вірменська конференція з питань народної освіти. На конференції з доповідями виступили працівники вірменської секції **Кримраднацмену** [79, с.3]. Вірменські школи Криму мали гостру потребу в підручниках, посібниках. На конференції представників вірменських секцій **РКП(б)**, що відбувалась у Сімферополі в лютому 1921 року, було прийнято рішення: “негайно відрядити на Кавказ чи **хоча би в Нахічевань** офіційну особу для придбання необхідної кількості підручників, навчальних посібників і літератури” [80, арк.12]. В заяві в НКО УСРР в березні 1922 року завідувач вірменської секції губнар освіти Харкова зазначав, що у місті відкриті робітничий клуб, курси, школи, притулок і відбуваються регулярно лекції [81, арк.1]. З часом кількість вірменських шкіл зростає. У 1927 році в Криму було 14 вірменських початкових шкіл, в яких навчалося 648 учнів. Роботу вели 23 учителі [82, арк.103]. Наприкінці 20-х років у Керчі працювала вірменська школа-семирічка, що давало можливість зберігати наступність у навчанні.

Керівництво **Наркомосу** Криму прагло, залучити до справи створення національних шкіл навіть найменші народи Криму. Одну з найменших національних груп становили естонці. Вони були нащадками переселенців, що прибули в **Таврійську** губернію в 1860-х роках. 1 вересня 1921 року на околиці Сімферополя у колишньому маєтку **Стевена**, радгоспі **Бітак**, розпочала роботу естонська школа і дитячий будинок “**Койт**”. У школі навчалося 43 учні, роботу вели 7 викладачів. При школі було організовано естонський клуб, бібліотеку з книгами рідною мовою. При дитячому будинку існував гуртожиток. Для матеріальної підтримки дитячого будинку було виділено землю, організовано столярну, палітурну, шевську, ковальську майстерні. 29 листопада 1921 року РНК Кримської АРСР видала постанову де запропонувала „вважати радгосп “**Стевен-Бітак**” переданим **Наркомосу**”. Для цього **Наркомос** і **Наркомзем** уклали відповідний договір. Естонська школа-комуна проіснувала три роки. Вона була закрита у липні 1924 року, згідно з постановою Колегії **НКО** Криму. Дітей дошкільного віку було переведено в центральний дошкільний дитбудинок, хлопці старшого віку продовжили навчання в **Каратобейській** сільськогосподарській школі. Бібліотеку школи “**Койт**” розподілили між клубами естонських аграрних колоній Сімферопольського і **Джанкойського** районів. 13 березня 1924 року в Сімферополі, у приміщенні естонського сільськогосподарського товариства відбулася Всекримська нарада з питань освіти естонського населення. За підсумками роботи наради Колегія **Наркомосу** Криму прийняла постанову про зміну кількості естонських шкіл. Оскільки естонці проживали компактними групами тільки на півночі Криму, то в результаті прийнятого документу з п'яти шкіл I ступеня і школи-комуни “**Койт**” продовжили роботу лише три естонські школи першого ступеня [83, с.2]. Просвітою серед естонського населення займалися естонські секції в НКО.

В Положенні про естонські секції зокрема зазначалось, що для „просвітницької роботи серед робітників і трудящих мас естонців, для розробки і постановки перед партією і радянськими органами питань виховання нового покоління пролетаріату і перевиховання дорослих трудящих, і залишків дрібної і великої буржуазії в дусі соціалізму, залучення широких мас до творчого

пролетарського мистецтва і культури...можуть створюватись естонські секції” [84, арк.2].

Нечисленною етнічною групою були також італійці. У Керчі проживала найбільша в РРФСР колонія італійців. Вона нараховувала близько 300 родин. На їхнє прохання у передмісті Керчі було відкрито італійську школу першого ступеня. Для підготовки вчителів-італійців Кримраднацмен відрядив на навчання до Ленінградського Центрального педагогічного технікуму ім. М.Некрасова двох молодих італійок - Ганну Ді-Пієро, і Грацієлу Ді-Пінто. Одна з них закінчила російську школу-семирічку в Керчі, а друга початкову школу в Італії. Обидві дівчини володіли італійською мовою. Висновок про необхідність створення італійської школи в Керчі зробив В. Шишмарьов, професор ЛДУ, який проводив наукове обстеження італійської колонії. Він дійшов висновку, що італійці Керчі зберегли свою мову і національно-культурні особливості [85, арк.31].

В Криму, за приблизними підрахунками статистичних органів, проживало в 1928 році близько 25-30 тисяч циган. З них у Сімферополі - майже 4 тисячі. Для навчання циганських дітей була створена початкова школа в Сімферополі, у місці компактного проживання, так званій Циганській слободі [86, с.2]. Особливістю циганського населення був низький рівень письменності. На зборах циганської артїлі Сімферополя головуючий зазначав, що “даний народ дотепер перебуває у темряві. Нацшовіністична думка окремих товаришів з усією силою намагалася тримати циган в темряві і неволі. Навіть бували випадки, коли відмовлялися приймати їх до школи” [87, арк.4]. У Криму цигани проживали кілька сторіч і здебільшого користувалися кримськотатарською мовою [88].

Такою ж малочисельною етнічною групою були ассірійці (айсори). Це були біженці з Туреччини. У Криму айсорів нараховувалося близько 500 чоловік. Культосвітня робота серед ассірійців велася через спеціальну секцію грецького клубу. При клубі працював пункт ліквідації неписьменності, забезпечений букварями рідною мовою. Частина айсорських дітей навчалася у вірменських школах, оскільки володіла вірменською мовою [89, арк.22].

За даними перепису 1921 року, грецьке населення Криму становило понад 24 тисячі осіб. Греки серед національних меншин за чисельністю, займали третє місце після німецького і єврейського населення. Греки Криму склалися з двох груп: власне кримські греки і біженці-переселенці з Анатолії, Трапезундського вілайету, що втекли до Криму від турецької ксенофобії після 1918 року. За соціальним складом грецьке населення Криму складалося наполовину з городян, а наполовину із сільських жителів. Найбільш компактні групи грецького населення проживали у Ялті – близько 3000 чоловік, у Севастополі - 2200, Сімферополі - 1400, Керчі - 1350 і Феодосії понад 1100 осіб.

Однією із специфічних особливостей греків, що позначалась на діяльності шкіл, було використання різних мов. Якщо корінні кримські греки розмовляли російською або кримськотатарською. Переселенці з Туреччини використовували анатолійський діалект грецької мови, що створювало додаткові труднощі у навчанні грецьких дітей у школах. У 1923 році в Кримській АРСР функціонувало 7 грецьких шкіл першого ступеня: у Ялті, Керчі (шестикласні), Севастополі, Сімферополі, Старому Криму, Феодосії, Сімферопольському районі. Перед початком 1923/24

навчального року були відновлені грецькі школи в Алушті, **Карасубазарі**. Усього в 1923/24 навчальному році функціонувало 10 грецьких шкіл зі 750 учнями. У 1926 році шкіл першого ступеня нараховувалося вже 24 з 1300 учнями. Ці школи охоплювали приблизно половину дітей шкільного віку. З 24 шкіл у 18 - викладання здійснювалося грецькою мовою, в інших - російською. Ця обставина була зумовлена тим, що бракувало кваліфікованих учителів, які б добре володіли грецькою мовою. Необхідні кадри готувалися грецькими педагогічними технікумами у Краснодарі і Маріуполі, а також курсами підвищення кваліфікації в Анапі [90, с.2]

Окрім браку кваліфікованих учителів, другою значною проблемою грецьких шкіл була відсутність підручників, що пояснювалось використання різних мов кримськими греками. **Кримраднацмен** прагнув закупити підручники за кордоном. Підручники з Греції були забраковані через політичні мотиви. Зразки деяких видань було отримано навіть від грецького робітничого видавництва з Чикаго.

Влітку 1926 року було проведено курси підвищення кваліфікації для грецьких вчителів у Ялті, куди приїхали близько 100 викладачів з місць компактного проживання греків, у тому числі з Північного Кавказу. Курси проводилися на базі **ялтинської** грецької школи.

Для обговорення мовної проблеми грецького населення в січні 1927 року в Сімферополі було скликано Всекримську нараду з питань про реформу грецької мови й орфографії, де з доповідями виступили заступник голови **Кримраднацмену** **С.Гамалов**, завідувач **ялтинської** грецької школи **Келфілінос**, представник грецької секції Північно-Кавказького крайкому **ВКП(б)** редактор грецької газети "**Комуністіс**" **Пастопуло**. Це було надзвичайно важливе питання, що висвітлювало основи шкільного навчання. Нарада прийняла резолюцію про приєднання до постанови Всесоюзної грецької культурної наради і заміну мови "**кафареус**" на більш поширену народну мову "**демотіка**", а також старої історичної орфографії – на орфографію фонетичну. Всесоюзна нарада з питань освіти і культурного будівництва серед греків СРСР відбулася 10-13 травня 1926 року в Ростові-на-Дону. У роботі наради взяли участь 42 делегати, з них 5 від Кримської АРСР. Одним з найважливіших завдань, які нарада ухвалила було переведення грецьких шкіл лише на рідну мову викладання. В резолюції, прийнятій за підсумками наради, вказувалось: "Переведення шкільної роботи на еллінську мову викладання мало проходити за конкретним планом з таким розрахунком, аби цю роботу закінчити протягом 3-х років. Переведення шкільної роботи мало бути впроваджене шляхом введення рідної мови викладання з нового навчального року в перших групах, а в інших групах шляхом введення рідної мови як предмета" [91, **арк.24**]. Нарада обговорила також проблему видання підручників і участь у цьому процесі новоствореного грецького видавництва в Ростові-на-Дону.

Високий рівень грамотності був притаманний єврейському і німецькому населенню Кримської АРСР. Цьому сприяло те, що до 1925 року, тобто до початку планової аграрної колонізації, євреї були в основному тільки жителями міст, що і пояснює високий загальний рівень культури. Високий рівень грамотності, пояснювався також єврейською релігійною традицією та обов'язковістю навчання. Специфікою єврейської освіти в Криму було використання не ідиш, а російської

мови, через що національних шкіл, у вузькому сенсі слова, де навчання велося на ідиш, у Криму було дуже мало. Єврейська молодь навчалася в російських міських школах. У квітні 1926 року в Кримській АРСР працювали 4 єврейські школи. У них навчалася 450 учнів, роботу вели 15 викладачів. Дуже значною була кількість євреїв у школах другого ступеня. У школах-дев'ятирічках навчалася 2524 особи, що становило 24% від загальної кількості учнів. У школах-семирічках навчався 651 учень-єврей, що становило 12% від загальної кількості учнів. Батьки прагнули дати дітям якісну середню освіту, аби підготувати їх до вступу у вузи. У всіх школах Сімферополя навчалася 2014 євреїв, що становило 80% усіх єврейських дітей шкільного віку. Цей показник можна вважати високим, якщо врахувати, що в даний період у середньому по Криму навчалася близько 57% дітей шкільного віку. Власне ж єврейська національна школа охоплювала незначний відсоток дітей. Це пояснюється, імовірно, тим, що міське єврейське населення зазнало мовної асиміляції і лише невелика кількість населення відчувала потребу в національній школі. Значну роль у процесах асиміляції відіграли єврейські секції РКП(б). Так, на Першій Всекримській нараді з питань освіти єврейського населення, яка проходила в Сімферополі в травні 1924 року, представник Євсекції ЦК РКП(б) Абрам Мережін ставив завдання переведення педагогічних кадрів на “класові рейки” і звільнення єврейських шкіл від “буржуазних нетрудових елементів” [92, с.2].

Незважаючи на тенденцію у використанні російської мови в єврейських школах, Наркомос Криму прагнув збільшити число єврейських шкіл до 10, з тим аби в них навчалася до 50% дітей шкільного віку. Національний характер був притаманний школам у єврейських аграрних колоніях. Значні кошти на розгортання мережі культосвітніх закладів витратило Товариство по землевлаштуванню євреїв в місцях компактного розселення євреїв в сільськогосподарських колоніях [93, арк.69].

У 1926 році було відкрито 2 єврейські школи першого ступеня в селі Агдас Біюк-Онларського району і селі Основа Шунукської сільради. У 1927 році було відкрито ще 4 школи першого ступеня в сільськогосподарських колоніях Авода, Ойфленбург, Ратендорф, Найлебен [94, с.3].

Національний характер єврейських шкіл був невіддільний від конфесійності. Єврейська секція обкому ВКП(б) констатувала: “Існуючі школи являють собою тип советизованих хедерів” [95, арк.32]. Найчастіше викладачами цих шкіл були колишні меламенти. Партійне керівництво побоювалося ініціативи в культурному будівництві з боку єврейської громадськості. Так, на засіданні Бюро Євсекції обкому ВКП(б) 11 жовтня 1927 року було прийнято рішення відмовити у створенні “Гезкульту” – Товариства сприяння єврейській культурі [96, арк.41]. Партійне керівництво, мотивуючи рішення по ліквідації „Геголуцу”, посилялось на її дрібнобуржуазний характер. До початку 1925 року „Геголуц” була розгромлена, створені сільськогосподарські колективи ліквідовані” [97, арк.3,6].

Важливе місце в роботі Євсекції займала боротьба з клерикалізмом у єврейському середовищі і національними молодіжними організаціями в школах. Так, у звіті єврейської секції Джанкойського райкому в листопаді 1925 року вказувалося: “Проведено разом із секретарем Обласної Єврейської секції збір піонерської групи в колонії Авода і бесіду про друзів і ворогів піонерів. Особливо наголошувалося на шкоді Гехолуца” [98, арк.33]. В звіті Центрального бюро з

просвіти НКО УСРР зазначалось: „Єврейська дрібна буржуазія збільшилась економічно і намагається послабити наш політичний вплив. Клерикалізм в самих старих його формах – сумний факт єврейської дійсності” [99, арк.8].

До Всесоюзного перепису 1926 року в одній графі з євреями враховувалися і кримчаки. Кримчаки - один з корінних народів Криму. За переписом 1926 року кримчаків було майже 8000 осіб, з них у Сімферополі проживало близько 3500 жителів. У Сімферополі і **Карасубазарі**, основних місцях компактного проживання кримчаків, працювали 2 школи першого ступеня, а у Феодосії існувала змішана єврейсько-кримчацька школа. У цих трьох школах навчалося близько 400 учнів. **Кримраднацменом** планувалося збільшити число **кримчацьких** шкіл до 5-6 з 600 учнями. Вивчення рідної мови у **кримчацьких** школах починалося з першого року навчання [100].

Однією з найбільших національних груп Кримської АРСР були німці. У німецьких сільськогосподарських колоніях проживало, згідно з даними перепису, в 1921 році 42350 чоловік, що становило 5,88% загальної кількості жителів півострова. У німецьких аграрних колоніях склалася цілісна освітня система, фундаментом якої було матеріальне благополуччя колоністів. Важливим фактором, що зумовив практично 100% грамотність німецького населення, стала вимога протестантизму, за якої протестант брав активну участь у житті своєї релігійної громади і він був зобов'язаний уміти самостійно прочитати Священе Писання.

На 1 січня 1922 року в Криму нараховувалося 275 німецьких шкіл I ступеня і 5 шкіл II ступеня. Дітей віком від 3 до 7 років – 4000, школярів від 8 до 15 років – 7000 [101, арк.283].

Улітку 1921 року були проведені дві німецькі вчительські конференції. Роботою конференцій були охоплені практично усі вчителі [102, арк.2]. Такі конференції проходили не тільки в Криму, а наприклад і в Запорізькій губернії. В звіті німецької секції за 1921 рік зазначалось: „Німецька секція особливо турбувалась про докорінну зміну методів викладання. Завідуючий секцією чотири рази був у відрядженнях у районах населених німцями, для того, щоб на місцях ознайомити робітників освіти з принципами трудової школи...Було скликано 3 з'їзди, на яких були присутні 239 шкільних робітників” [103, арк.1]. За підсумками конференцій влада зробила висновок: “Стан народної освіти серед німців у Криму незадовільний. У ряді шкіл викладають Закон Божий, значна частина учителів виконує обов'язки **кюстера**” [104, арк.1].

У 1922 році в звіті Центрального німецького бюро Наркомосу УСРР констатувалась непристосованість до нових завдань соціального виховання маси старих робітників Соцвиху [105, арк.24].

У результаті голоду, економічної розрухи, **реквізицій** продовольства, проведених у німецьких колоністів шкільна мережа скоротилась. У звіті за підсумками обстеження шкіл колоній представник НКО Криму дійшов висновку, що переважна більшість ще недавно зразкових німецьких колоній (особливо **Джанкойського** округу) являє собою у даний час сумну картину цілковитої господарської розрухи, а більш як з 200 німецьких шкіл I ступеня до твердої мережі **Окрвно** було включено лише кілька десятків, тоді як інші приречені на жалюгідне існування [106, с.3].

Традиції сформовані в німецьких школах ігнорувалися, керівництво **Наркомосу** Криму намагалося вплинути на вчителів і характер навчального процесу. Особливе невдоволення **НКО** викликала релігійність учнів. Представник німецької секції кримського обкому РКП(б) критикував той факт, що німецька школа не відділена від церкви. Заняття в багатьох місцях відбуваються в церквах під іконами, підручники - винятково релігійні [107, арк.13].

Німці-колоністи прагнули підтримати школи, вони ремонтували приміщення, обробляли шкільні ділянки землі. Навіть незважаючи на кількісне скорочення числа шкіл I ступеня німецьке населення початковою школою було охоплене краще за інші національності. У 1924/25 навчальному році нараховувалося 139 німецьких шкіл I ступеня, у 1925/26 навчальному році - 131, у 1926/27 році – 144 [108, арк.28].

Із 144 шкіл I ступеня - 141 працювала в сільській місцевості. Улітку 1926 року **НКО** Кримської АРСР були організовані курси перепідготовки німецьких учителів. До цієї роботи було залучено 88 працівників шкіл. Для них була передбачена програма в обсязі 150 навчальних годин. Із загальної кількості навчального часу 105 годин були прочитані німецькою мовою [109, с.37-41]. Характерна риса німецьких шкіл Криму полягала у тому, що викладання здійснювалося рідною мовою, тоді як в грецьких, вірменських, єврейських школах, які також вважалися національними, значна частина навчального процесу велася російською мовою. Це пояснюється тим, що не вистачало викладачів і навчальної літератури. У німецьких школах працювали досвідчені викладачі, що добре володіли рідною мовою. Серед них була значна частина педагогів з вищою освітою. Так, у п'ятих німецьких школах II ступеня викладали 49 учителів. З них з вищою освітою - 28, із середньою - 18.

У 1925/26 навчальному році в школах першого ступеня викладали 153 учителі, з вищою освітою - 59 педагогів [110, арк.30]. При кожній школі існувала бібліотека з навчальною, художньою, релігійною літературою. Зміст цих книг суперечив принципам комуністичного виховання, тому їх прагнули замінити іншою літературою, відверто пропагандистського характеру. Німецька інтелігенція: (учителі, священнослужителі) не могла сприйняти комуністичну ідеологію як домінуючу в освітньому процесі. Це підтверджує звіт німецької секції Кримського обкому РКП(б), де зазначалось: “Ідеологічний настрій німецької інтелігенції далеко не радянський, він до партії і радянської влади не наближається, за винятком малої групи, що, порівняно із загальною кількістю становить не більше 1%, решта має дрібно-буржуазні настрої, ...у багатьох населених пунктах колишні вчителі і навіть ті, що вчителюють зараз викладають незаконно Закон Божий” [111, арк.138-140]. Влада намагалася не допускати ініціативи німецької просвітянської інтелігенції. Так, на міжвідомчій нараді з питань взаємовідносин органів влади та „дрібнобуржуазних” організацій нацменшин національні утворення не тільки німців, а й греків, євреїв кваліфікувались як ворожі клерикальні спілки, що не мали права на існування” [112, арк.34,36].

Важливою ознакою німецької національної освіти в Кримській АРСР у розглянутий період була наявність шкіл другого ступеня, що дозволяло зберегти наступність у здобуванні освіти рідною мовою.

На відміну від німців, у караїмів, кримчаків, вірмен, болгар функціонували **тільки** школи I ступеня. Закінчивши початкову школу такі діти потрапляли в

іншомовне середовище. Їх подальша освіта і комунікації були утруднені низьким рівнем знань з російської мови. Школа другого ступеня готувала дітей до навчання у технікумах і вузах. **Наркомосом** Республіки Німців Поволжя в 1927 році було відведено 20 місць у технікумах міст **Маркштадт, Бальцор**, Червоний Кут, Рівне для німецької молоді Криму [113, с.3]. У 1920-х роках у Кримській АРСР було 5 німецьких шкіл II ступеня, у колоніях: **Спат, Карасан, Окречь, Цюрихталь, Нейзац**. У 1923 році в **Спатській** школі роботу вели 3 викладачі, навчалось 27 учнів. Програмою у роботі слугував протокол I Всекримського з'їзду німецьких учителів 1921 року.

У школі колонії **Карасан** працювало 4 учителі, заняття рідною мовою проводилися для 27 учнів. У школі була зібрана гарна бібліотека, що нараховувала 800 томів. **Менноніти Карасану** були готові виділити 400 рублів золотом на ремонт шкільного приміщення за власний кошт.

У школі **Цюрихталя** навчалось 30 учнів, працювало 3 викладачі. Хоча шкільне приміщення було розраховане на 120 місць. Для ремонту школи в колонії **Нейзац** жителі виділили 2000 пудів пшениці. Гроші від реалізації зерна призначалися для благоустрою шкільного будинку [114, арк.39-42]. Недостатня кількість учнів у німецьких школах пояснюється наслідками економічної розрухи. Шкільні будинки й інтернати при двох школах були розраховані на значно більшу кількість дітей. Від держави в 1923 році кожен вчитель отримував по 5 карбованців золотом, решту виплачували самі колоністи. Добру матеріальну базу мала **Окречська** школа II ступеня. Приміщення було споруджене спеціально для школи у 1912 році. У 1927 році школі належало 150 десятин землі, трактор і 10 сільськогосподарських машин [115, с.3].

Окречська німецька школа була дев'ятирічкою, інші школи були семилітками. У 1927/28 році в німецьких школах першого ступеня навчалось 585 учнів. З них у **Нейзацькій** школі - 82 учні, у **Цюрихтальській** - 92, **Спатській** - 163, **Карасанській** - 48, **Окречській** - 200 учнів [116, арк.146].

Питання розвитку освіти були внесені до порядку денного роботи II Всекримської німецької безпартійної конференції, що **проходила** у Сімферополі 16-29 травня 1927 року. Доповідь із проблем німецької освіти зробив нарком освіти Криму **У.Баліч**. У резолюції, прийнятій на доповідь наркома, ставилися завдання збільшення кількості початкових шкіл, створення німецьких шкіл селянської молоді, перетворення **Окречької** школи на Кримський німецький педагогічний технікум [117, арк.30].

1927 рік у житті німців Криму був відзначений важливими подіями у сфері освіти. У вересні 1927 року в **Окречі** відбулася Всекримська конференція вчителів німецьких шкіл I і II ступеня. Німецькі педагоги обговорили питання викладання рідної мови, підготовки навчальних програм. А в Сімферополі 20 вересня в педагогічному інституті відбувся виступ лєнінградського професора В. Жирмунського. Вчений очолював експедицію, яка **працювала** влітку 1927 року в німецьких колоніях Криму з метою етнографічного вивчення німецької громади. У доповіді розкривались завдання щодо організації краєзнавчої роботи у школах II ступеня, створення гуртків історичного краєзнавства, збору етнографічного матеріалу вчителями німецьких шкіл [118, арк.60]. Роботу з етнографічного

вивчення німецьких колоній взимку 1927-28 років продовжила ленінградська дослідниця Е.Іогансон. Етнограф побувала в колоніях **Кроненталь**, **Карамін**, **Цареквіч**, Олександрівна, що дозволило зібрати 130 народних німецьких пісень, з них 75 було записано на фонограф [119, арк.11].

Нами на підставі архівних матеріалів і публікацій у періодичній пресі зібрано і зведено в таблицю 3.3. дані про розгортання мережі національних шкіл упродовж перших п'яти років існування Кримської АРСР [120].

Розвиток національних шкіл у першу п'ятирічку Кримської АРСР.
Таблиця 3.3.

національність	Численість населення	1921 рік		1925 рік	
		Кількість шкіл	Кількість учнів на 1 школу	Кількість шкіл	% до загальної кількості
Росіяни	370941	471	787	279	33
кримські татари	186690	329***	567	359	42,9
Українці	51519	-	-	1	0,12
Євреї	48477	30	1615	5	0,59
Німці	42336	280	151	142	16,9
Греки	23875	10	2387	11	1,3
Болгари	13200**	-	-	14	1,6
Вірмени	12061	12	1005	12	1,4
Поляки	5723	3	1907	2	0,2
Караїми	5564	3	1864	2	0,2
Кримчаки	4478	3	1582	2	0,2
Естонці	3158	7	451	5	0,5
Чехи	775	2	387	2	0,2
РАЗОМ:	420373	1150	626	836	100

Наведені дані дослідження свідчать, що в 1921 році в кращому стані, аніж інші національності, були німецькі, чеські, естонські, кримськотатарські, польські школи, тоді як у 1925 році – високий рівень вдалось зберегти лише кримськотатарським і німецьким школам. Надалі позитивна тенденція помітного зростання національних навчальних закладів спостерігається тільки у кримських татар. Ця обставина пояснюється першими досягненнями в реалізації політики коренізації в Криму. Основна маса матеріальних ресурсів була спрямована на розбудову кримськотатарських шкіл, цим місцеві більшовики хотіли повернути на свій бік симпатії кримських татар. З іншого боку кримськотатарська інтелігенція доклала багато зусиль до розбудови нової системи освіти. Незмінною залишилась кількість грецьких, вірменських, польських, чеських шкіл. Влада звернула увагу на стан цих шкіл тільки у 1925 році, збільшивши обсяги фінансування і постачання підручників.

У Кримській АРСР, у зазначений період, проживали такі слов'янські народи, як чехи, поляки, болгари, українці. Чехи були однією з малочисленних національних груп. Питання освіти чехів обговорювалось на засіданні Раднацмену НКО УСРР від

31 жовтня 1923 року. В постанові засідання зазначалось: „Затвердити постанову наради Головраднацмен Наркомосу РРФСР т.Розана і т.Ряппо стосовно питання організації освіти серед чеських колоністів РРФСР, УСРР, Кримської АССР. Включити в штат Раднацмен Наркомосу УСРР одного співробітника для роботи серед чеського населення України і Криму” [121, арк.45].

У березні 1927 року відбувся з'їзд Товариства кримських чехів. Товариство нараховувало біля 200 чоловік, серед яких за соціальним складом були: 161 селянин, 12 кустарів і 7 робітників, а також 16 службовців. Компактними групами чехи проживали у **Джанкойському** і Сімферопольському районах. Товариство мало свою бібліотеку книг чеською мовою. Цією бібліотекою користувалися учні однієї з двох чеських сільських шкіл першого ступеня. З'їзд обрав правління Товариства кримських чехів. Головою був обраний **Гавелко**, секретарем **Сватоша** – садівник із села **Сарчи-Кият** Сімферопольського району [122, с.3].

У 1923 році в Криму почали функціонувати 2 польські школи: у Сімферополі і Севастополі. При Севастопольській школі діяло Польське культосвітнє товариство.

У 1925 році почали працювати школи, які **обслуговували** болгарське населення Криму. У середині 20-х років болгар нараховувалося близько 12 тисяч чоловік. Компактні групи болгарського населення проживали в чотирьох районах: Феодосійському – близько 6500 жителів, **Карасубазарському** - 2270, Керченському - 2230 і Сімферопольському - близько 700 чоловік. За чисельністю болгари займали четверте місце після німців, євреїв, греків. Значна частина болгар асимілювалася і не володіла рідною мовою. Та частина кримських болгар, яка зберегла розмовну болгарську мову, не володіла літературною, оскільки за багато років життя в Криму болгари виробили свій **кримсько-болгарський** діалект. Зазначені фактори зумовили складність ведення культосвітньої роботи для **Наркомосу** Криму. Як позитивний фактор можна відзначити відкриття в 1925 році **НКО** 14 болгарських шкіл першого ступеня, де навчалося 950 учнів. Але з 27 учителів, що **працювали** у цих школах, тільки 7 володіли рідною мовою, через що навчальний процес здійснювався в основному російською мовою. У резолюції про культосвітню діяльність, прийнятій I Всекримською болгарською конференцією було прийняте таке рішення: “Мовою викладання в болгарських школах запровадити нову літературну болгарську мову, цілком доступну для болгар Криму, незалежно від їхнього наріччя (південно-східного чи південно-західного)...З початку нового навчального року викладання в молодших групах шкіл I ступеня вести тільки болгарською мовою, а у старших – перехід на болгарську мову здійснювати поступово” [123, арк.8-12].

Найбільш катастрофічна ситуація із шкільною освітою у 1920-х роках склалася в українців Кримської АРСР. Одна з перших спроб самоорганізації й активізації культосвітньої діяльності українців відноситься до часів Лютневої революції в Російській імперії. Лютнева революція активізувала громадські сили, роботу інтелігенції. З квітня 1917 року в Ялті існувала організація “**Ялтинська** Українська Громада”. У 1917-1918 роках кількість членів громади досягало 200 чоловік. У громаді працювали секції: бібліотечна, театральна і пов’язана з охороною могили поета **С.Руданського**. Головою громади був Павло **Горянский**, його заступником Наталя **Ярошевська**, секретарем Павло **Писаренко** [124, арк.20]. У 1923-24 роках єдина українська школа в Криму працювала у Севастополі. Вона була

названа ім'ям Т.Г.Шевченка. У 1923/24 навчальному році в 5 групах школи навчалося 223 учні. Роботу вели 7 викладачів [125, с.3]. Ця школа була включена до твердої мережі 1925/26 навчального року. У ній роботу з 198 учнями вели 5 викладачів [126, с.2]. Директором школи був **Коломийцев** [127, с.3].

Необхідно відзначити, що влада не ініціювала культосвітньої роботи серед українського населення, на відміну від інших національних меншин, наприклад, караїмів, кримчаків. Українці не враховувалися навіть як окремий народ у переписах, що проводилися. Так, у переписі 1921 року українці були враховані разом з росіянами. Питання про розвиток освіти серед українців Криму виникло після проведення в грудні 1926 року перепису населення. За даними перепису, у Криму налічувалося 77405 українців або 10,8% усього населення півострова [128, с.3].

Після росіян і кримських татар, українці були третьою національною групою у Криму, однак більш як на 77 тисяч населення, працювала лише одна школа. Та й то українська мова викладалася як предмет, а всі інші дисципліни викладалися російською мовою [129, с.3].

Відсутність усякої шкільної роботи серед українців означала нереалізованість партійного завдання щодо **коренізації**. Тому в 1927-1930 роках діяльність щодо українзації активізується. Згідно даних **оргвідділу Кримського ЦВК**, в середині 1927 року нараховувалося 5 сільрад з числом домогосподарств українців понад 75% і 11 сільрад, де українське населення становило більш половини мешканців. Передбачалося перетворити їх на національні українські сільради [130, с.3]. За регіонами українське населення розподілялося так. У Севастополі українці становили 11% жителів, у Сімферополі - 2%, у Ялті, Євпаторії і Керчі - по 6%.

У липні 1927 року в Сімферополі відбулися загальноміські збори батьків учнів -українців. З доповіддю виступив завідувач міським відділом народної освіти **Верклов**. Збори визнали за необхідне організувати з 1927/28 навчального року українську школу першого ступеня в Сімферополі, для того, щоб надалі вона була розгорнута в школу-семирічку. Під українську школу відвели частину приміщення колишньої чоловічої гімназії по вулиці **Троцького,34** (нині вул. Маркса). Там же розмістився й український клуб. В українській школі на першому році навчання викладання велося винятково українською мовою. З другого року, як окремий предмет, вводилося українознавство. Організаційна робота зі створення української школи була проведена вчителем **Корсунським** [131, с.3].

Створені дві школи охоплювали лише 3% учнів з навчанням рідною українською мовою [132, с.3]. При українській школі в Сімферополі в листопаді 1927 року працювали курси українознавства [133, с.3]. На початку 1928/29 навчального року розпочалась робота з переведення на українську мову навчання цілої низки шкіл, у яких навчилися діти українців, у Сімферопольському, **Джанкойському**, Керченському й **Євпаторійському** районах [134, с.3]. Ця робота знайшла своє втілення у створенні 19 українізованих шкіл I ступеня [135, **арк.76**]. До їх роботи, матеріального забезпечення намагалися залучити українське населення. Так, 10 червня 1928 року в Сімферопольському українському клубі відбулися збори українського населення міста. З доповіддю про проведену роботу виступив учитель **Зборовський** [136, с.3].

Також проблема розвитку української освіти обговорювалась на засіданні Комісії зі справ національних меншин при президії ЦВК Кримської АРСР 23 лютого 1930 року. Від українського обласного педколективу з доповіддю виступив учитель Зборовський, а від Українського Товариства Взаємодопомоги Сімферополя - Шевченко і Твердяно. За підсумками обговорення було прийнято рішення створити комісію в складі трьох осіб: Зборовського, С.Гамалова і представника від оргвідділу КримЦВК. Завдання комісії полягало в тому, щоб розробити практичні пропозиції для оформлення їх президією ЦВК Криму [137, арк.6]. Однак бюрократичний апарат працював повільно. Владні органи прагнули зняти із себе відповідальність і турботу про українські школи. Так, у звіті Наркомосу за 1930 рік вказувалося: “Що ж стосується українського населення, яке становить 11% усього населення Криму, майже повна відсутність шкіл рідною мовою пояснюється тим, що питання про культ.обслуговування українських мас, питання про українізацію постало перед Наркомосом вперше в 1929 році і вже намічений план переходу на рідну мову десятків шкіл, які обслуговують українське населення” [138, арк.22].

У 1930 році в Кримській АРСР було проведено нове районування. Був створений національний український Ішунський район. Район існував з 1930 по 1935 рік. Однак, загальна політична ситуація в країні на цей час змінилася, через що реальних успіхів ні національний район, ні українські сільради досягти вже не могли, тому уже у 1932 році в РРФСР почалося масове закриття українських шкіл.

Пік активності створення українських шкіл припав на 1927-1930 роки. До 1930 року було створено 12 українських шкіл I ступеня. Цього було надзвичайно мало, враховуючи 77 тисячне українське населення в Криму. Необхідно зазначити, що ці школи були не національними, а школами з викладанням української мови. Здобутки не відіграли принципової ролі у формуванні національної самосвідомості і не перешкоджали русифікації українського населення. З іншого боку населенням і владою ініціювалось створення саме таких шкіл. Українське населення Криму виявило дивну байдужність і пасивність у справі розвитку національної освіти, що пояснюється соціальною структурою українського населення. Носіями української самосвідомості, націоналізму в 1920-х роках були інтелігенція і селянство. Значна частина українців Криму була промисловими робітниками і мешкала у містах, яких торкнулася більшовицька пропаганда. Національна інтелігенція не відображала і не розділяла інтересів селян-українців у культурній сфері, як це було, наприклад, у кримських татар. Українська інтелігенція в основному складалася з радянських апаратників, службовців, частка вчителів була незначною. Радянські функціонери не були зацікавлені в розвитку національної освіти, скоріше вони були зняряддям русифікації українців Криму.

Отже, динаміка розвитку шкіл I ступеня національних меншин може бути охарактеризована за допомогою наведених нижче даних у таблиці 3.4.[139, арк1].

Динаміка розвитку шкіл першого ступеню в Криму з 1925 по 1928 рр.

Таблиця 3.4.

Національність	1925/1926		1926/1927		1927/1928	
	Кількість шкіл	К-сть учнів	К-сть шкіл	К-сть учнів	К-сть шкіл	К-сть Учнів

Російські	279	22248	298	22368	327	23254
Кримськотатарські	359	19406	360	19751	372	18799
Німецькі	131	4615	144	4581	145	4405
Єврейські	5	519	10	288	12	287
Грецькі	11	900	26	1613	18	1077
Вірменські	10	526	14	622	14	640
Кримчацькі	2	300	2	306	2	306
Караїмські	2	90	2	64	1	25
Польські	2	82	2	50	2	64
Болгарські	13	741	14	1048	12	931
Естонські	5	151	5	146	6	125
Чеські	2	195	2	94	2	95
Українські	1	198	1	150	1	43

Дані наведені у таблиці дають змогу переконатися, що у період 1925-1928 років продовжувала існувати тенденція до збільшення кількості кримськотатарських шкіл. А от середня освіта майже не розвивалася. Стабілізувалась кількість німецьких шкіл. Система німецької освіти так і не була відновлена після дошкульних ударів, завданих їй в 1921-1922 роках. Без змін залишилась система початкових шкіл болгар, поляків, чехів, кримчаків, вірмен. Це були початкові школи, розташовані у кримських селах. Збільшенню їх кількості заважала розпорошеність цих національних груп на значній території, а також невелика кількість представників цих народів. Зменшилась і без того невелика кількість учнів у караїмській школі. Помітною динамікою відрізнялась система освіти для греків Криму. Збільшилась як кількість шкіл, так і учнів.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. Курс **коренізації** на протязі 1920-х років був спрямований насамперед на залучення в державні органи кримськотатарського населення. Робота з національними меншинами виявилася на другому плані. Цю ситуацію обком **ВКП(б)** констатував у своєму інформаційному звіті на початку 1925 року [140, арк.14].

Можна стверджувати, що в період з 1925 по 1928 роки робота з національними меншинами Кримської АРСР, була досить інтенсивною і насиченою. Ця робота включала проведення Всекримських безпартійних конференцій. У вересні 1925 року було проведено німецьку безпартійну конференцію, у січні 1926 року - вірменську, у березні - болгарську і в жовтні 1926 року - грецьку [141, арк.84]. На конференціях їх учасники висловлювали свою думку і побажання щодо конкретних питань з розвитку національної освіти, проблем реалізації курсу **коренізації**. Широко обговорювалися на конференціях питання використання рідної мови в роботі шкіл. Було створено національні сільські ради в місцях компактного проживання різних народів. Діловодство в цих сільрадах мало здійснюватися рідною мовою. У технікумах для представників нацменшин виділялися квоти на певну кількість учнів. Фактором, що гальмував розвиток освіти серед національних меншин, була недостатня кількість фінансових ресурсів [142, арк.39].

Для більш ефективної роботи з національними меншинами в Кримській АРСР була введена спеціальна посада уповноваженого ВЦВК при КримЦВК з охорони прав нацменшин. У 1926 році цю посаду займав нарком освіти Криму У.Баліч, котрий на засіданні Нацменкомісії при Кримському обкомі ВКП(б) визначив такі пріоритетні завдання: -установлення тісного зв'язку з нацменнаселенням, - виявлення ступеня обслуговування радапаратом нацмен населення, -особливе посилення уваги на обслуговування з культпросвіти [143, арк.7].

Одним з аспектів діяльності була робота по ліквідації неписьменності серед національних меншин. Уповноважений і одночасно нарком освіти прагнув скоординувати роботу з ліквідації неписьменності з товариством „Геть неписьменність”. ТГН як Всесоюзна громадська організація започаткувалась 2 листопада 1923 року, коли було створено її тимчасове правління і прийнято статут. Товариство очолив М.Калінін. Республіканська філія була створена і в Кримській автономії. ТГН явилось одним з організаційних суб'єктів ефективного впровадження партійних рішень в селянську середу [144, арк.3].

Партійний курс коренізації реалізовувався не тільки через проведення безпартійних національних конференцій, але і скликанням нарад та конференцій радянських працівників певної національності і партійних конференцій. Питання освіти національних меншин, що проживали в Криму, обговорювалися на Першій Всекримській нараді національних працівників, що відбулася в Сімферополі в березні 1926 року. У порядку денному наради стояла доповідь Наркомосу про програму роботи серед нацмен у 1926/27 навчальному році. За підсумками наради було прийнято резолюцію у якій підкреслювалось: “Особливо важливим і першочерговим нарада вважає заходи щодо встановлення і розширення нацмен шкільної мережі, і зокрема національностей найменш забезпечених мережею (євреї, греки, вірмени) підготовки, перепідготовки і залучення нацменкультпрацівників. ...щодо створення нацмен – вищого рівня, щодо регулярного і достатнього постачання шкіл і політосвітніх закладів підручниками і літературою рідною мовою” [145, арк.55]. Конференція зазначила, що в Кримській АРСР у 1926 році працювали 131 німецька школа, 12 грецьких шкіл, 12 вірменських, 12 болгарських, 6 єврейських, 5 естонських, по 2 - караїмські, кримчацькі, чеські і польські школи [146, арк.69]. Питання національної школи розглядалися і на I Всекримській нацменкультнаradі, що відбулася 20-22 травня 1928 року. Нарада першочерговими завданнями намітила активізувати роботу з переведення українських, болгарських, караїмських, грецьких шкіл на рідну мову викладання. Ці школи національними можна було назвати умовно. У багатьох з них, значна частина навчального процесу здійснювалася російською мовою. Нарада відзначила незадовільну ситуацію з національними підручниками, необхідність розвитку власної видавничої бази для видання кримчацьких і німецьких підручників. Делегати нацменкультнаradи відзначили недостаю кількість шкіл II ступеня, слабкість роботи щодо культурного обслуговування італійців, циган, айсорів, молдаван [147, арк.15].

У цілому такі наради мали позитивний характер. Вони давали змогу об'єктивно проаналізувати наявні недоліки, виробити стратегію роботи у конкретних національних групах.

Слабку роботу шкіл для українського населення також було відзначено на I Всекримській конференції національних меншин, що відбулась у 1930 році. На конференції була заслухана доповідь НКО Криму “Культурне будівництво серед нацмен”. У прийнятій за підсумками доповіді резолюції вказувалося: “Не досить рішуче здійснювався перехід шкіл нацменшин I ступеня на рідну мову викладання, особливо в населених пунктах, де переважає українське населення. Основний принцип, установлений партією “школи рідною мовою” дотепер, незважаючи на наявні зрушення повністю не реалізований” [148, арк.57]. Однак положення резолюції носили скоріше риторичний характер, оскільки курс **коренізації** в країні згортався після великого перелому 1929 року. На цей час залучення фахівців носило формально-механічний характер, що підтверджують репресії у середовищі національної інтелігенції. Так, на пленумі кримського обкому **ВКП(б)**, що відбувся у 1928 році в основній доповіді “Культурне будівництво в Криму під впливом рішень XV партз’їзду і XIII обласної партконференції” було поставлене завдання: “... посилювати залучення національної інтелігенції до громадської і радянської роботи, відвойовуючи кращу і здорову її частину від націоналістичних впливів, разом з тим різко критикуючи наявні в неї пережитки націоналізму” [149, арк.14].

Національна інтелігенція замінювалась висуванцями, які у школах здійснювали б партійний ідеологічний курс. Перед школою ставилося завдання поліпшити якісний склад, особливо з боку ідеологічної витриманості, педагогічного персоналу всіх навчальних закладів, зміцнюючи в їхньому складі **партиядро** і забезпечуючи його гегемонію в середовищі педагогів та освітніх працівників [150, арк.16].

На перший план висуваються ідеологічні аспекти в роботі шкіл, хоча склад національної інтелігенції після погрому **Наркомосу** Криму в 1928 році істотно змінився. Мірилом доцільності отримуваних знань в мережі культосвітніх закладів стає їх відповідність цілям соціалістичного будівництва, а саме навчання зводиться до засвоєння більшовицьких догм. Головним завданням було викоренення націоналізму, що передбачало розумілось придушення будь-яких форм національного самовияву [151, арк.11]. Обласна нарада, проведена у грудні 1929 року, з питань національного будівництва, у своїй резолюції, затвердженій IV пленумом обкому **ВКП(б)**, визначила одну з головних цілей у національній культурній політиці: “Справа культурної революції і створення національної культури в Кримській АРСР вимагає наявності певних кадрів національної, в тому числі татарської, інтелігенції. Тим часом, сучасний стан **націнтелігенції** як у кількісному, так і в якісному відношенні, слід визнати незадовільним” [152, с.83].

Таким чином, можна стверджувати, що пріоритети в національній політиці на рубежі 1920-х і 1930-х років істотно змінюються. Так, на згаданій I Всекримській нараді національних меншин у доповіді про політику **ВКП(б)** в галузі національного будівництва було охарактеризовано так: “...створення кадрів **національного** активу з пролетарських і напівпролетарських елементів корінного населення і **національних меншин** і висування їх на керівну роботу; послідовне проведення курсу на витіснення буржуазних капіталістичних елементів і ліквідація куркульства, як класу...” [153, арк.44].

3.3. Підготовка педагогічних кадрів для кримських шкіл у 20-30 рр. ХХ століття. Антирелігійна і ідеологічна пропаганда у школах.

Одним з найважливіших аспектів роботи шкіл є кадрове забезпечення, якість і рівень підготовки вчителів. З самого початку формування радянської системи освіти керівництво Наркомосу Криму повинно було вирішувати кадрові питання. Нарком освіти Керім Хамзін у грудні 1921 року в доповідній записці про стан кримськотатарських шкіл звернув увагу на низький фаховий рівень працівників: „Насамперед ці школи не мають мало-мальськи підготовлених шкільних працівників. Сучасна педагогіка і дидактика для шкільних працівників - невідомі сфери. Персонально – це або мулли або муедзини або просто грамотні люди, що навчають дітей так, як їх колись учили, у яких викладачами були духовні особи, і які не мають права викладати у радянській школі” [154, арк.82зв.].

Для ісламського суспільства такий стан речей був природнім. Мулла завжди виконував просвітницькі функції. Він був не тільки духовним, а й світським вчителем. Тим більше, що до початку 20-х років Сімферопольська татарська учительська школа (СТУШ) не встигла підготувати достатньої кількості вчителів для народних училищ. Частина вчителів була зразком світської інтелігенції на Сході. Вона була рушійною силою модернізації традиційного суспільства. Серед кримськотатарської інтелігенції вчителі становили значний відсоток. Ця інтелігенція брала активну участь у роботі Курултаю кримськотатарського народу і Директорії в 1918 році. Події Лютневої революції і громадянської війни надали значного імпульсу роботі в освітній сфері.

Творча енергія кримськотатарської інтелігенції знайшла втілення у педагогічній діяльності яких раніше ніколи не мала: ”Для татарського населення Криму має бути особливо відчутна потреба у наукових силах, оскільки необхідно виявити накопичену творчу енергію у сфері створення національно-культурних цінностей” [155, арк.18].

Національні школи потребували кадрового забезпечення, що викликало своєрідну суперечність між потребою у кримськотатарських вчителів і недовірою до них з боку влади. Народний комісаріат освіти Кримської АРСР здійснював підбір педагогів і їхню перепідготовку на початку 20-х років, в основному, через курси, які мали прищепити вчителям нові, комуністичні погляди. Такі курси працювали, як правило, у літній канікулярний час. Питання про підготовку кримськотатарських учителів на курсах обговорювалося під час першого Всекримського з'їзду з питань освіти, що відбувся в лютому 1923 року. З доповіддю з цього питання виступив заступник наркома освіти Мухітдінов [156, с.3].

Підготовка педагогів розглядалася і на Всекримській нараді татарських працівників-комуністів що проходила 25-27 жовтня 1924 року. З доповіддю про стан цієї проблеми виступив нарком освіти У.Баліч.

НКО Криму в липні 1924 року було організовано курси для кримськотатарських учителів шкіл I ступеня. На курсах навчалось 118 осіб, з них 89 з початковою освітою, що становило 77% від загальної кількості слухачів. Нарком констатував: “Курси підготовки татарських сільських учителів мають своїм завданням поповнити убогі знання татарського сільського вчительства, як із

загальноосвітніх предметів, так і з політичних, а окрім того, ознайомити їх з новітніми педагогічними системами і методами викладання” [157, арк.50]. Навчальна програма курсів була розрахована на 150 годин і 30 годин для гурткової роботи. Із загальної кількості годин – 68 годин було виділено на вивчення загальноосвітніх предметів, 40 – політичних і 30 – педагогічних. Для занять курсів кримськотатарських учителів було використано фізичний і хімічний кабінети **Тотайкойського** педагогічного технікуму [158, с.2].

Курсова підготовка в 1920-і роки мала ряд переваг.

По-перше, відносно незначні матеріальні витрати **НКО** Криму, що в умовах нестачі коштів, які виділялися на освіту, мало велике значення.

По-друге, стислі терміни для підготовки вчителів.

По-третє, можливість варіювати програми курсів, чіткіше визначати їх цільову спрямованість.

Так, у 1926 році **НКО Кримської АРСР** провів спеціальні курси для вчителів кримськотатарських початкових шкіл. На курсах навчалося 269 учителів [159, арк. 99]. Курси **Наркомосу** 1926 року мали ознайомити викладачів з новими методами роботи, які б знадобилися їм у практичній діяльності, зокрема завдяки проведеній **Наркомосом** роботи з перепідготовки пед.персоналу, працівники татарських шкіл засвоїли програми ДВР і, в міру можливості втілюють їх у життя [160, арк.57].

Нарком У.Баліч, інструктуючи керівників педагогічних курсів, наголошував на тому, що потрібно приділяти особливу увагу педагогічному аспектові курсової підготовки, і з особливою старанністю проводити літні курси перепідготовки, приділяючи в системі курсів більше уваги практичним проблемам [161, с.25].

Педагогічні курси давали змогу за короткий проміжок часу готувати вчителів для початкових шкіл, задовольняючи зростаючу потребу в них пов'язану зі збільшенням насамперед кількості шкіл I ступеня. У 1924/25 навчальному році нараховувалося 348 кримськотатарських шкіл I ступеня, у 1925/26 році – 359, у 1926/27 році – 360 [162, арк.12].

Робота педагогічних курсів здійснювалася рідною мовою. Це відповідало політиці коренізації, проголошеній XII з'їздом **РКП(б)**. На **тюркологічному з'їзді** в Баку в березні 1926 року вказувалося на значення рідної мови в освіті: “Рахуючись з колосальною роллю національної мови, як наймогутнішого знаряддя освіти, культури, пропаганди ідей міжнародного братерства, радянська влада відмовилася від усіляких спроб асиміляторства і порушила питання про грамоту рідною мовою в основу своєї політики освіти серед неросійських національностей” [163, с.XI].

Формою роботи серед педагогів у підвищенні кваліфікації були конференції. На конференціях здійснювався обмін досвідом, з доповідями виступали педагогів-новатори. Так, 10 листопада 1926 року відбулася конференція вчителів кримськотатарських шкіл II ступеня, яка проводилася вперше.

Підготовку вчителів для шкіл I ступеня проводив **Тотайкойський** кримськотатарський педагогічний технікум, а технікум вже було відкрито навесні 1922 року в радгоспі **Тотай-Кой** під назвою “Кримські Педагогічні Курси”. У 1923 році курси були реорганізовані в педагогічний технікум з чотирирічним терміном навчання. До цього навчального закладу приймали кримськотатарську молодь без вступних іспитів [164, арк.2]. Вже у 1924 році технікум було переведено до

Сімферополя. До 1924 року завідувачем технікуму був відомий кримськотатарський просвітитель, педагог **Амет Озенбашли**. Викладали в технікумі тюрколог професор **Б. Чобан-заде**, письменник **Абібулла Одабаш**. Викладацький **склад** технікуму вирізнявся високим рівнем кваліфікації. З 16 педагогів – 13 мали вищу **освіту**. За національністю – 9 осіб кримських татар і 7 викладачів - росіян [165, **арк.22зв.**].

У 1927 році в технікумі навчалося 112 учнів. **Прийом** абітурієнтів здійснювався спочатку на базі школи I **ступеня**, а потім школи-семирічки. Для забезпечення навчального процесу у технікумі існувала бібліотека з 5000 томів [166, **арк.13**]. Однак, робота з підготовки майбутніх вчителів ускладнювалася слабкими базовими знаннями учнів і недостатнім знанням російської мови. У річному звіті за 1928 рік **керівництво** технікуму виказало тривогу з приводу викладання російською мовою, що **займає** в **загальному обсязі** 52%, при **слабкому** знанні учнями російської мови, а також відсутності підручників рідною мовою і **користуванні** здебільшого виданими російською мовою, знижувало продуктивність роботи **учнів** [167, **арк.9зв.**].

Секретаріат кримського **ОК ВКП(б)**, розглядаючи роботу педагогічних технікумів, прийняв **рішення** про створення при кримськотатарському педагогічному технікумі спеціальної підготовчої групи [168, **арк.247**]. Для проходження учнями практики було визначено базову школу першого **ступеня** в селі **Чокурча**, неподалік від Сімферополя [169, **арк.104**].

Вирішується у педагогічному колективі технікуму питання про збільшення терміну навчання до 6 років, щоб заповнити прогалини шкільної підготовки. **Тотайкойский** технікум до 1928 року був центром педагогічної думки, **усього позитивного** в кримськотатарській педагогіці. Навчальний процес забезпечувався сильним викладацьким **складом**. Зокрема, у технікумі працював викладач Кримського педінституту Осман **Асан-оглу Акчокракли**, відомий учений, етнограф, філолог. **О.Акчокракли** в технікумі викладав краєзнавство [170, **арк.21**]. З 1922 по 1928 рік, аж до свого арешту, **кримськотатарську мову** викладав **А. Одабаш**. Багато сил і енергії віддав роботі в технікумі на початку 1920-х років заступник наркома фінансів Криму **Амет Озенбашли** [171, с.3-4].

На підготовці педагогів **позначалася** і загальнополітична ситуація. У середині 1920-х років кількість політичних дисциплін у програмах курсів і педтехнікумів була відносно невеликою. **Зі** зміною політичної ситуації у зв'язку з процесом **В. І браїмова**, у 1928 році, змінюються цільові установки у підготовці вчителів. Представник агітаційно-пропагандистського відділу кримського обкому Р. Александрович їх **визначив** так: “Перед партійною організацією постало величезне **завдання** оздоровлення школи і перетворення на справжню кузню кадрів з дітей **робітників**, батраків, бідняків, середняків і трудової інтелігенції. Звідси випливає невідкладне **завдання** нагальної підготовки кадрів кваліфікованих радянських педагогів” [172, **арк.12**]. Після проведеної чистки **НКО** Криму в 1929 році його апарат було оновлено на 80%. Місце національної інтелігенції, кваліфікованих педагогів **займають** висуванці, що підтверджує інструкція кримського обкому ВКП(б) Наркомосу, де вказувалось: “...терміново очистити апарат від політично далеких нам елементів, зміцнивши його за рахунок робітників-висуванців і педагогів-практиків” [173, **арк.252**]. Основним критерієм висуванців **були** не педагогічні

знання, культура, а політична витриманість і “соціальна цінність”. Доповідач від **Наркомосу** на обласній партійній нараді з питань національної політики, що проходила в **Сімферополі** в листопаді 1930 року, висунув **настанову**: “Культурний фронт, так само як інші фронти, є ареною класової боротьби й у **цьому світлі** нам доведеться розглядати всі процеси, що **відбуваються** на цьому культфронті” [174, **арк.49**]. Поворот у курсі **ВКП(б)** змінив пріоритети в підготовці педагогів. В програмній статті в журналі Наркомосу Кримської АРСР „Пути коммунистического просвещения” особлива увага приділялась проблемі підготовки вчительських кадрів, з яких тільки 15% учителів закінчили навчальні заклади за радянської **влади**. На думку авторів, соціальний **склад** учителів неблагополучний, у зв’язку з чим, питання про підготовку і перепідготовку вчителів слід поставити у повному **обсязі**. Важливо допомогти лояльній **частині** вчителів перевиховати себе [175, с.2].

З метою внесення змін у соціальну структуру вчителів - педагогів для шкіл **I ступеня** починають готувати і школи-дев'ятирічки з педагогічним ухилом [176, **арк.7 зв.**]. Якість підготовки таких учителів була **слабкою**, однак молодь легше піддавалася ідеологічному впливові. Партійні органи ставлять перед **керівництвом Наркомосу завдання про** скорочення кількості вчителів старого гарту: “Кількість працівників з дореволюційним стажем доходить до 75%. Школа **загалом** обслуговується старими викладачами. **Приплив** нових сил надзвичайно **обмежений**, та й **ця незначна** кількість здебільшого **слабко** підготовлена” [177, с.55].

У 1930 році було прийнято **рішення** про перехід до обов’язкового загального навчання. Істотне **розширення мережі** шкіл потребувало значно більшої кількості вчителів. Основною формою їхньої підготовки мали стати педагогічні курси. У резолюції, прийнятій на засіданні Бюро обкому **ВКП(б)** на **довідь** “Про **введення** загального обов’язкового навчання в **Кримській АРСР**”, була представлена програма діяльності: “Через гострий дефіцит в **пед.кадрах**, особливо з корінного населення і **нац.меншин** і не цілком **задовільний** у певної частини їх якісний **стан**, бюро **ОК** пропонує **Наркомосу** вжити радикальних заходів для **вирішення** цієї проблеми шляхом **посиленої** підготовки і перепідготовки вчителів на короткотермінових курсах, поряд із заходами для поліпшення соціального **складу** педагогів, підвищення їхнього марксистсько-ленінського виховання і заміною окремих сторонніх елементів, що зберігаються ще в рядах учителів. При цьому **особлива увага** має бути приділена укомплектуванню педагогічним персоналом національної **мережі** школи. Найбільш повну реалізацію принципу – “школа рідною мовою”” [178, **арк.146**].

З 1930 по 1932 рік приріст учнів у школах становив 29%, тому що з 1931/32 навчального року було введено загальне семирічне навчання в **п'ятьох** промислових містах Криму [179, с.85]. Збільшення кількості шкіл-семирічок також вимагало забезпечення новими кадрами. Короткотермінова курсова підготовка мала низьку якість знань педагогів, що було відзначено на нараді, присвяченій підготовці педагогічних кадрів, і проведеній при **ОК ВКП(б)** 15-16 вересня 1932 року. Нарком освіти Криму Алі **Асанов, об’єктивно оцінював проведену роботу**: “Ми за останні **два** роки підготували багато вчителів. Ми змушені були це зробити, оскільки готових і достатньо підготовлених педагогів, що **пройшли** спеціальний курс навчання, в нас не вистачає, а через те в нас багато педагогів не мають відповідної педагогічної кваліфікації” [180, **арк.23**].

Погана підготовка вчителів, що стала результатом кампанійщини, у свою чергу позначилася на навчальному процесі. Так, партійні керівники змушені були визнати проблеми, які існували в національних школах, особливо II ступеня. Критика прозвучала навіть у ювілейному збірнику, присвяченому десятиріччю встановлення радянської влади в Криму, де зокрема констатувалось: “Однак, якість роботи національних шкіл вищого рівня не можна поки що вважати задовільною. Поставлені завдання перед національною школою у справі підготовки кадрів активного, творчого учасника соціалістичного будівництва, інтернаціоналіста, атеїста, людини, яка справді по-комуністичному мислить і колективно діє... далеко не повною мірою виконуються національною школою. Така постановка педагогічної роботи в національних школах, при якій забезпечувалася б можливість кращої підготовки потрібної нам якості нової людини, поки що не досягнута” [181, с.397].

Кількість студентів у педагогічних навчальних закладах на початку 30-х років зростає та устанавлених квот щодо прийому студентів серед кримських татар, не завжди дотримувались. З цим погоджувався Секретаріат ОК ВКП(б) який у листопаді 1933 року за підсумками прийому студентів зазначав: “Найбільшим недоліком у всіх вузах...є незадовільне проведення набору слухачів з числа робітників і колгоспників корінної національності - татар” [182, арк.110].

Учителів для шкіл другого ступеня готував Кримський педагогічний інститут. Створений у 1918 році Таврійський університет, зазнав істотних змін. Протягом двадцятих років педінститут був єдиним вузом у Криму. Кількість студентів кримських татар в інституті завжди була невелика. У 1927 році в педінституті від загальної кількості 505 студентів, кримських татар навчалось всього 33. З них на татарсько-лінгвістичному відділенні навчалось 23 майбутніх філологи [183, арк.38-40зв.].

У зв'язку з введенням обов'язкової семирічної освіти зростає потреба у вчителів шкіл II ступеня, яких готував інститут, що зумовило збільшення кількості студентів - кримських татар у педінституті в 1931-32 роках. Тоді ж було завершено перехід викладання всіх предметів на рідну мову на відділенні татарської мови і літератури [184, арк.7].

Політизація у сфері культури й освіти особливо яскраво виявилася в роботі Кримського педінституту. Партійні органи контролювали соціальний склад професорів і студентів, методику навчання, зміст навчальних планів. Робота інституту проводилась в руслі загальнополітичної ситуації в країні. Нарком освіти РРФСР А.С.Бубнов на зборах з питань присвячених проблемам народної освіти в квітні 1930 року давав настанову: “Нині вироблена реорганізація вищої школи, яка є втіленням лінії липневого і листопадового Пленумів ЦК і дає свої великі плюси... Насамперед ми бачимо, що при поділі багатьох факультетних навчальних закладів вливається нове поповнення у керівні кадри. У цілому ряді нових інститутів до керівництва стають уже не наші колишні “декани”, а стають міцні робітники, адміністратори з фабрик і заводів, культурні пролетарі” [185, с.51]. Якщо в 1920 році ректором Таврійського університету був обраний академік В.І.Вернадський, то в тридцятих роках керівниками вузів стають не вчені, а безграмотні “міцні робітники і культурні пролетарі”. Так, директором Кримського педінституту стає асистент Бобришев, партійний призначенець. Основне завдання таких партійних

призначенців полягало у контролі за інтелігенцією, викладачами і практичним проведенням в життя партійних настанов.

Питання про підготовку вчителів педінститутом розглядалося на засіданні РНК Кримської АРСР 21 лютого 1933 року. У своєму виступі голова РНК Криму А. Самедінов обурювався: “На жаль, цей Інститут не знаходиться на тій висоті, на якій він мав би бути...у ньому робота має бути поставлена так, аби усі політичні заходи, проведені партією й урядом, звернених на комплектування викладацького складу, ми не гарантовані від того, що серед них не може бути різних угруповань і течій політичного характеру і що політика нашої партії і радянської влади не може бути ними витлумачена по-своєму. Тому на політико-моральний стан професорсько-викладацького складу, що нам плекає кадри ,виховує їх, треба звернути особливу увагу” [186, арк.6]. Після цієї критики було зроблено відповідні оргвисновки і директора педінституту Асана Шуміна знято з посади. Його змінив на цій посаді Мустафа Бекіров. Це трагічна фігура виступає символом суперечливої епохи. М. Бекіров, як щирій патріот свого народу, прагнув внести свою частку у справу національної освіти. У доповідній записці в Кримській обком на ім'я першого секретаря в 1936 році він пише: “Факультет татарської мови і літератури...усе ще є вузьким місцем і вимагає цілого ряду досить серйозних заходів. Положення його є сумнівним, якщо ми не можемо впровадити на факультеті такий надзвичайно важливий курс, як історія татарської мови” [187, арк.122]. Однак над самим директором М.Бекіровим уже згущалися хмари. У його характеристиці поданій комісії з перевірки навчального закладу було записано: “Директор Педінституту, з невизначеним соціальним походженням. Або він син дрібного торговця чебуреками, або син великого торговця, що мав власний будинок, склад борошна, кав'ярню і вів торгівлю чебуреками” [188, арк.130]. У цьому ж документі іншого чудового кримськотатарського поета А.Лятиф-заде було охарактеризовано так: “Працюючи на факультеті татарської мови і літератури, проволікає у своєму викладанні серед студентства масу арабських, перських, турецьких слів...Лятиф-заде 17/І-35р. зайшовши до зав. бібліотекою Абібулаєва, якому запропонував виписати літературу з Туреччини, заявивши, що “це для нас буде корисно, ми будемо вивчати татарську мову як належить” [189, арк.134].

Люди цього покоління квапилися жити, начебто передчували, що доля відпустила їм небагато часу. М. Бекіров став директором педінституту в 34 роки, його сестра Ребіє - наркомом охорони здоров'я Кримської АРСР у 30 років. А. Асанов зайняв посаду наркома освіти Криму в 29 років, зовсім молодою людиною. У цьому ж віці, у Бутирській в'язниці, стратили кримськотатарського поета Амді Гирай-бая, у розквіті творчих сил і таланту.

У першій половині 1930-х років підготовка вчителів здійснювалася, в основному, через технікуми. У 1931 році в Криму працювало 4 педагогічних технікуми із загальною кількістю учнів 440 чоловік. З них кримських татар 281, що становило 63,8% загальної кількості [190, с.33].

У 1930 році контингент кримськотатарського технікуму зріс із 180 до 300 чоловік [191, арк.20]. Навчання учнів у технікумі здійснювалося на трьох відділеннях: дошкільному, шкільному і політпросвітньому [192, арк.114]. У технікумі іноді практикувалися дострокові випуски, студентів технікуму

використовували для заміни вчителів, яких не вистачало. З річного звіту технікуму стає відомо, що за допомогою практикантів працювали весь цей рік 14 **татшкіл**, відкрити, які райВНО не мав можливості через відсутність **татучителів** [193, арк.17].

Акцент у підготовці педагогів робиться на політичному аспекті. У 1932 році на першому Всекримському з'їзді з питань всеобучу і політехнізації шкіл було визначено пріоритетним **завданням** участь школи в класовій боротьбі і **соцбудівництві** у своєму районі, і найтісніший нерозривний зв'язок усієї навчально-виховної роботи з цією боротьбою і будівництвом [194, арк.9].

Однак, ідеологічне виховання вчителів не могло підмінити собою слабкі професійні знання і навички, що добре розумів і нарком освіти А.Асанов, який в своїй книзі „О всеобщем начальном обязательном обучении в Крыму”, виданій в 1930 році, писав: “Якісний **склад** наших вчителів недостатньо високий не тільки в **сенсі** загальноосвітньої підготовки, й особливо низький політичний рівень (у місті з початковою **освітою** – 11,5%, у селі – 20,7%), ще гірші **справи** з національним, і особливо, з татарським учительством” [195, с.10].

Проблема якості підготовки педагогічного персоналу в другій половині 30-х років так і не була вирішена. У березні 1936 року в **Сімферополі** відбувся Всекримський з'їзд учителів. Голова, РНК Криму А.Самедінов, що виступав на з'їзді, змушений був визнати: “Основною причиною поганої постановки навчально-виховної роботи у багатьох школах є брак висококваліфікованих педагогів...Брак **вчителів** високої кваліфікації **змусив** нас **допустити** до викладання деяку частину недостатньо підготовлених педагогів, які не зовсім відповідають тим високим вимогам, які пред'являються зараз до радянського педагога” [196, с.2].

Однією з причин браку вчителів та низького рівня їхньої підготовки була низька заробітна плата. Зарплата, яку отримував вчитель була непропорційна його **трудозатратам**, рівневі вимог до нього. З початком кампанії **всеобучу** було вирішено **ввести** пайкове забезпечення вчителів шкіл і прирівняти в забезпеченні вчителів і **робітників** (перша категорія забезпечення). Але реальна дійсність була далека від добрих намірів. У партійному документі того періоду читаємо: “Матеріальне становище вчителів не покращилося. Зарплата в багатьох місцях вчасно не виплачувалася. Одержання продуктів **харчування** затримувалося і не видавалося у встановлених нормах, а також не видавалися промтовари” [197, арк. 136]. Низький рівень забезпечення в умовах продовольчих труднощів, карткової системи в Радянському Союзі негативно **позначався** на моральному **стані** вчителів.

Пік репресій в **освіті**, як і у всій країні, припав на 1937-1938 роки, що позначилось на роботі і підготовці вчителів. Будь-які труднощі цього періоду **пояснювалися** мнимим шкідництвом: “Згряя ворогів, що орудувала в **Кримпедінституті** (А.Шумін, М.Бекіров, Шевчук) здійснювала шкідницьке планування підготовки педкадрів, згортаючи підготовку найбільш необхідних учителів” [198, арк.100].

1938 рік означений не тільки широкомасштабними репресіями освітян, національної кримськотатарської інтелігенції, але і посиленням русифікаторських тенденцій в **освіті**. Для реалізації **постанови** ЦК **ВКП(б)** і РНК СРСР “Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і **областей**” від 13 березня 1938 року, при **Ялтинському педагогічному** училищі були організовані

семимісячні курси на 100 чоловік для підготовки філологів. А також була розгорнута підготовка вчителів з випускників десятих класів кримськотатарських середніх шкіл [199, арк.29]. У 1938/39 навчальному році в **Ялтинському татарському педагогічному училищі** нараховувалося 460 учнів. Навчальний процес вели 26 викладачів [200, арк.93].

20 червня 1938 року бюро **кримського ОК ВКП(б)** прийняло остаточне **рішення** про використання кирилиці у кримськотатарській мові. Наркомун освіти Криму **Я.Сайдашеву** належало розв'язати комплекс організаційних завдань, одним з яких було - організація курсів перепідготовки вчителів. Втім таке складне **завдання** вирішити методом кампанійщини і штурмівщини виявилось неможливо. Серед організаційних заходів передбачалося “включити в навчальну програму організованих курсів татарських учителів **додаткову** кількість **годин** для ознайомлення з новим алфавітом, а для іншої частини татарських вчителів - організувати короткотермінові семінари” [201, арк.102].

Таке важливе **рішення**, як зміна алфавіту, було **прийнято** у **вузькому** колі партійних чиновників. З волі групи функціонерів весь народ фактично став **неписьменним**. Величезна, десятилітня робота з латинізації була перекреслена одним **рішенням**. І вже тим більше не могло врятувати ситуацію проведення короткотермінових семінарів.

Кардинально ситуація з підготовкою педагогів у **міжвоєнне** двадцятиліття не була вирішена. Основну проблему, підготовку значної кількості вчителів з нижчою **освітою**, Наркомос вирішити так і не зміг. В 1940 році в школах Криму працювало 5863 вчителі. З них з вищою **освітою** - 1212, з 2-3-х - річним вчительським інститутом - 849 чоловік. Більша частина вчителів 3026 чоловік мала тільки середню **освіту**. Без середньої **освіти** нараховувалося 776 педагогів, **або** 30% [202, арк.1].

Отже, вивчення архівних документів дозволяє зробити висновок, що підготовка педагогічних кадрів у **Кримській АРСР** **визначалася** соціальним замовленням на фахівців **певного** профілю і **обсягом** коштів, які для цього виділялися. Протягом 1920-х років перевагу було віддано курсовій підготовці. Через педагогічні курси **НКО** готував **учителів** для кримськотатарських шкіл **I ступеня**. З **начна** кількість годин у програмі цих курсів відводилася на політичні дисципліни з метою впровадження комуністичної ідеології. Встановлювалися показники для залучення на курси “соціально-цінного” контингенту і сільських бідняків. Кримськотатарські школи в переважній більшості розташовувалися в сільській місцевості і вчитель мав стати також провідником нової ідеології в кримськотатарських селах. **Учителів** для шкіл готував також **Кримськотатарський (Тотайкойський)** педагогічний технікум. Основною складністю його роботи була слабка загальнотеоретична підготовка абітурієнтів. **У** багатьох з них ця підготовка обмежувалась початковою школою так як кримськотатарських шкіл **другого ступеня** було мало. Роль Кримського університету (педінституту) у підготовці педагогів-татар у 20-і роки була незначною, а випуски з педінституту кримськотатарських студентів були малочисленими. **У** зв'язку з **введенням** загального обов'язкового початкового, а пізніше і семирічного навчання істотно зросла кількість шкіл і потреба в педагогах. Проблема вирішувалася через збільшення контингентів у **двох**

кримськотатарських педагогічних технікумах і зростання кількості студентів у педінституті. Часто в технікумах практикувалися дострокові випуски, що також негативно позначилось на якості підготовки викладачів. У 1930-ті роки центр уваги у підготовці кримськотатарських учителів було перенесено з курсової роботи на навчання у технікумах і педінституті, дворічному вчительському інституті і заочному секторі. Однак, якість знань випускників технікумів і заочного сектора залишалася низькою. Це був тимчасовий захід, покликаний задовольнити потребу в педагогах, викликану введенням загального навчання. Своєрідним рубежем у підготовці педагогічних кадрів став 1938 рік, який завдав величезної шкоди справі підготовки вчительських кадрів.

Невід'ємною частиною навчального процесу протягом розглянутого періоду була антирелігійна пропаганда й ідеологічна робота партійних органів у школах Кримської АРСР. В умовах багатонаціонального і багатоконфесійного Криму вона набула особливої форми реалізації.

Світський характер освіти в Радянській Росії був визначений Декретом РНК РРФСР "Про відділення церкви від держави і школи від церкви" від 23 січня 1918 року: "Школа відокремлюється від церкви. Викладання релігійних віровчень у всіх державних і громадських, а також приватних навчальних закладах, де викладаються загальноосвітні предмети, не допускається. Громадяни можуть навчатися і навчати релігії приватно". Влада зайняла різко негативну позицію стосовно церкви, викладання основ віровчень. Завдання полягало в тому, аби сформувати в учнів зовсім іншу систему світогляду, що відповідала б меті створення декларованого комуністичного суспільства. Антирелігійна робота в школах здійснювалася в рамках широкого атеїстичного контексту боротьби з релігією. Координація пропагандистської й антирелігійної діяльності в молодіжному середовищі здійснювалася РКСМ і Союзом Войовничих Безбожників (СВБ).

Увага РКСМ була націлена на роботу з учнями шкіл другого ступеня і технікумів. Учні шкіл I ступеня були ще занадто малі для ідеологічної роботи. Комсомольські вожді ставили завдання внести ідеологію класової боротьби в навчальний процес шкіл. У 1922 році на обласній конференції РКСМ секретар кримської організації Самуїл Олонецький охарактеризував рік напливом пролетарської і близької до пролетаріату молоді в школи 2-го ступеня. Що, на його думку, вимагало негайно, по-перше, організувати надійний захист інтересів цієї молоді перед антирадянськи-настроєними викладачами і, по-друге - усіяко відмежувати їх від розтлінного впливу абсолютної більшості учнів непролетарського походження [203, с.18].

Завдання комсомольських осередків полягало у формуванні нового світогляду молоді: комуністичного й атеїстичного. Для кримськотатарських юнаків і дівчат із традиціоналістських родин, з патріархальним способом життя, моральними цінностями, сформованими суспільством сторіччями, це був справжній духовний переворот. Грубо ламалися стосунки поколінь, партія прагнула сформувати пріоритет класових цінностей над національними, насадити авторитет партійних вождів, який мав бути вищим від авторитету батьків. На нараді кримськотатарських комуністів Ялти в листопаді 1923 року увага акцентувалася на тому, що головною соціальною базою для партроботи серед татар є татарська молодь. Для роботи серед

молоді придумувати спеціальних організаційних форм не треба: усе завдання тут зводиться до максимального залучення татарської молоді в роботу й у ряди РКСМ і проведення її через усі ті інститути виховання, через які проводяться всі члени РКСМ. Головна увага серед молоді має бути зосереджена на забезпеченні комуністичного керівництва і впливу на рух юнацтва, а також боротьбу з прагненням впливати і керувати з боку націоналістичних груп [204, арк.57].

Кримськотатарське суспільство було суспільством традиційним, у якому релігії у 1920-х роках відводилось особливе місце. Іслам проникав в усі сфери життя, регулював поведінку людей, формував їхній світогляд. Школи того часу стали ареною зіткнення комуністичної ідеології і традиційних цінностей. Впровадження нової ідеології утруднювалося морально-політичним становищем вчителів. У державному зведенні про становище Криму у жовтні 1923 року ДПУ доповідалось: “Настрій шкільних працівників стосовно Радянської влади загалом задовільний. Переважна більшість вчителів аполітична; значна частина їх – за переконаннями проти радянської влади, але ці переконання активно не виявляються. Серед маси працівників сільської школи спостерігається консерватизм, різка відсталість від сучасного життя” [205, арк.20зв.].

У багатьох кримськотатарських школах сільський шкільний вчитель одночасно викладав і основи віровчення. Цю обставину у своєму звіті про діяльність в 1923 році Бахчисарайський Райвно пояснював так: “У селах ще викладання (віровчення – авт.) зовсім не ліквідовано. Причиною такого становища є та обставина, що заможні селяни тримають тісний зв'язок з духівництвом, як це буває завжди і, користуючись тим, що вчитель не має шматка хліба, примушують його підпадати під їхній вплив” [206, арк.49].

Прорадянськи підготовлені вчителі мали протистояти впливові ісламського духівництва і стати своєрідним рупором комуністичних ідей у кримськотатарському селі. Так, у вересні 1923 року була скликана Нарада татарських вчителів Джанкойського округу. У постанові Нарادی була намічена програма діяльності: “Ніяким чином не допустити викладання Корану в тат.школах, якщо має Коран учитель, що викладає у школі, то вжити відповідних заходів про виключення його із Спілки Рабітпрос” [207, арк.6].

Необхідно також зазначити, що традиційне ісламське суспільство характеризувалося певною відсталістю. Застарілі традиції часом домінували над новими. Ще наприкінці XIX століття сформувалися дві течії у мусульманській суспільній думці й освіті: джадіди і кадимісти. Джадіди були прихильниками відновлення. Комсомольська ідеологія, іноді, у кримськотатарській молоді трансформувалася у протест проти старого, відсталого суспільства. Своєрідний соціальний протест зовні набував форми класової боротьби проти ісламського духівництва.

У січні 1925 року групою працівників кримського обкому РКП(б) було ініційоване створення спілки “Безбожник”, роботу якого очолило бюро обкому. Був намічений загальний план антирелігійної пропаганди, практичне втілення якого спіткали труднощі: “Розроблений спілкою статут, інструкції і програми гуртка ‘Безбожник’ надіслані на місця, але ця робота не прижилася, спілка виявилася недієздатною і в даний час вона відновила свою роботу лише у Феодосійському

районі...Таким чином, робота в районах з антирелігійної пропаганди досі ведеться час від часу, без плану” [208, арк.48].

У структурі антирелігійної пропаганди **ОК РКП(б)** особливу увагу приділяв антирелігійній діяльності в школі. Цього вимагали партійні директиви. XII з'їзд **РКП(б)** у резолюції “Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди” визначив програму діяльності: “Тільки відповідна організація школи і підготовка шкільного вчителя, організація широкої мережі політосвітніх закладів, насамперед хат-читалень, систематичне і планомірне постачання в села радянських газет і книжок та повна й остаточна ліквідація неписьменності поряд з успіхами Радянської влади в справі піднесення сільського господарства, стануть підґрунтям для остаточного і повного викорінення релігійних забобонів у головах десятків мільйонів громадян республіки” [209, с.116].

Школа, на думку партійних вождів, повинна була впливати не тільки на учнів, але і на їхніх батьків, добре розуміючи безперспективність своїх зусиль лише в одному напрямі, тобто коли школа впливає в одному напрямку, а родина і все навколишнє оточення впливають у зовсім іншому. Тоді школі доводиться переробляти те, що дитина приносить з родини. Якщо між школою і позашкільним вихованням лежить прірва, лежить протилежність, то завдання, що стоїть перед школою – надзвичайно важке. От чому, коли ми говоримо про антирелігійний вплив на дітей, потрібно говорити і про вплив на дорослих, на батьків. Як би серйозно не поставили собі завдання антирелігійного виховання в школі, ви повинні мати на увазі, що не можна вирішити як слід це завдання, якщо між батьками і дітьми існує повна протилежність у розумінні цього питання. Ось чому антирелігійну пропаганду не можна ділити на антирелігійну пропаганду серед дорослих, не торкаючись дітей і навпаки [210, с.110].

Так, як викладачі шкіл другого ступеня (колишніх гімназій), виховані на традиціях російської педагогіки, для антирелігійної пропаганди підходили погано, то **Наркомосом Кримської АРСР** було поставлене завдання якомога більше педагогів залучити на курси перепідготовки. На цих курсах значна кількість годин виділялася на політизовані дисципліни і нав'язування атеїстичних поглядів. У своїй доповіді пленумові **Кримраднаркому Наркомос** вказав на необхідність освіжити вчительський персонал, зазначивши, що через такі курси було пропущено 1473 працівники соцвиху (61% загального числа), з них 636 сільських учителів. Серед останніх 226 татар” [211, с.2].

Курси перепідготовки мали змінити систему поглядів шкільних учителів, зробити з них провідників антирелігійної політики, стимулюючи до роботи над собою. На їх думку “не може вчитель, якщо він хоче дійсно бути вчителем зупинятися на півдорозі і міркувати: “Я як **небудь** проживу із своїми колишніми поняттями, мені дуже важко себе переробляти”. Тому партфункціонери закликали до такого самовиховання, хоча б і на старості років. „Потрібно себе переробити так, як багато хто з нас переробив себе на старості років. Адже ми, революціонери, теж не народжувалися антирелігійниками” [212, с.121]. **Наркомос Кримської АРСР, ОК ВКП(б)** аналізували якість антирелігійної і політичної роботи, прагнули забезпечити її через кадрову політику, з цією метою **Культпроп ОК** запропонував у найкоротший термін перевірити склад суспільствознавців, призначивши на цю роботу найбільш

витриманих і таких, що **мають** досвід пропагандистської роботи партійців, створюючи необхідні умови для підвищення їхньої кваліфікації в процесі повсякденної роботи. Разом з тим, Культпроп наполягав значно **піднести** питому політичну вагу у школі комсомольських і піонерських організацій [213, **арк.**79].

Молодіжні організації мали спрямовувати позашкільне виховання, брати участь у формуванні нового світогляду учнів уміло провадячи антирелігійну роботу **з** дітьми, яка на їх погляд не тільки можлива, а досить результативна, не заперечуючи, що на цьому ґрунті можуть виникати конфлікти **в** батьків з дітьми. Добре розуміючи, що зрештою, дитина у школі, перебуває під впливом учителя, і якщо вчитель правильно **цю справу** поведе, то дитина не тільки **сама** виробить у собі цілісний світогляд, але вона буде впливати і на своїх батьків. Прагнучи закласти науковий фундамент з дитинства, у який потім важко буде вклинитися якому-небудь релігійному світоглядові. У той час молодіжні організації намагались пов'язати антирелігійну пропаганду з життям, вибиваючи камінь за каменем з підвалини релігійного світогляду, заповнювати його новим, науковим світоглядом, аби зрештою витравити цілком релігію, витравити всі **залишки** релігійного світогляду [214, с.128].

Втілення завдання “витравити релігію” ускладнювалося тим, що в **Криму** в 20-х роках було мало шкіл другого **ступеня**, тобто тих, в яких навчались учні того віку, **коли відбувається** формування системи поглядів і цінностей. А по-друге, освітній рівень самих учителів був досить низьким. Більша частина вчителів здобула **освіту** до революції. Це були люди зрілого віку **зі своєю** системою поглядів. Серед учителів, особливо сільських, кількість комуністів і комсомольців була незначною. У доповідній записці **ОК ВКП(б)** від 12 **листопада** 1927 року **Наркомос** Криму вказує: “Питання про **освітню** підготовку сільських вчителів не може бути визнане цілком **благополучним**: ми маємо лише 5% **учителів** з вищою **освітою**; 48% із середньою; 47% з початковою...У складі сільських вчителів ми маємо 5,8% членів **ВКП(б)** і 8,7% членів **КСМ**, що дає деяке підвищення вчителів-партійців, яких в минулі роки нараховувалось буквально одиниці” [215, **арк.**126].

Водночас **влада** здійснювала **твердий** контроль за неприпустимістю викладання релігійних знань у школах: “На **підставі** декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви **ЦАУ** Криму просить (Райвиконкоми – **авт.**) : 1) установити нагляд за виявленням викладання Закону Божого в школах усіх видів і **ступенів**; 2) у випадках виявлення викладання закону Божого, **осіб що його** викладають, негайно **знімати з** посади **з** одночасним притягненням їх до судової відповідальності за 121 ст. КК” [216, **арк.**82].

Антирелігійну діяльність здійснювали також національні клуби в містах і хати-читальні в сільській місцевості. У 1927 році в **Сімферополі** працювали **вірменський, кримчацький**, грецький, польський, караїмський, клуби Нацменшин Заходу і **кримськотатарський**. Усього в **Криму** нараховувався 21 клуб, з **них**: 4 - вірменських, 4 - **кримчацьких**, 2 - грецьких, 2 - польських, 2 - караїмських, 5 - кримськотатарських. У сільській місцевості функціонували 63 кримськотатарські хати-читальні [217, **арк.**31].

В зазначений період Крим **був** не тільки **полінаціональним**, але і **поліконфесійним** регіоном. Щодо антиісламської пропаганди, боротьби **з** викладанням

ісламського віровчення більшовики намагалися бути обережними. На необхідність виваженої політики у цьому питанні наголошувалось у резолюції XII з'їзду РКП(б): “Зважаючи на те, що 30-мільйонне мусульманське населення Союзу Республік зберегло незайманими численні, пов'язані з релігією середньовічні забобони, які використовуються для контрреволюційних цілей, необхідно виробити форми і методи ліквідації цих забобонів, з огляду на особливості різних національностей” [218, с.115].

Ігнорувати факт впливу духівництва партійні керівники не могли, при всьому їх антирелігійному настрої. У звіті Кримського обкому РКП(б) у 1925 році зазначалося: “Мулли мають величезний авторитет і вплив на місцеве життя. Збори коштів на їхнє утримання серед населення є майже обов'язковими. У зв'язку з залученням татмолоді до комсомолу і піонерів, мулли стривожені можливістю прищеплення атеїзму, і вживають заходів що до унеможливлення цього, діючи через старих” [219, арк.112].

У 1925 році до Народи наркомів освіти союзних республік пропрацьовувалося питання щодо відношення до викладання основ ісламу. У тезах до доповіді “Про релігійну школу” вказувалося: “Питання про мусульманську школу обумовлене... тією обставиною, що в областях з мусульманським населенням радянська школа здебільшого розвивається туго, не тільки внаслідок браку необхідних коштів, а й також і в результаті надзвичайних труднощів у справі пошуку радянських учителів. Мусульманське духівництво було єдиним розповсюджувачем грамотності, оскільки грамотність ця не може бути швидко піднята достатнім поширенням світських шкіл, то мусульманське духівництво має в разі крайнього обмеження його вчительської діяльності можливість політично спекулювати фактом зниження грамотності серед населення і руйнування радянською владою ісламо-арабської культури без заміни її якоюсь іншою... Духівництво це у своєму загалі, підтвердило свою лояльність до радянської влади (на манер оновленої православної церкви), сильно підкреслювало цю свою лояльність, і вимагало іноді шляхом збору петицій серед великих мас населення подальшого розширення своїх прав, зокрема і освітянських. Усюди спостерігалось зростання впливу муллів, байдужість населення... до радянської школи та інші досить неприємні явища. При переважній неписьменності населення і неможливості охопити хоча б половину дитячого населення радянською школою (а справи у більшості випадків саме такі) скасування школи арабської грамотності видалося б прекрасною зброєю у руках панісламістів і пантюркістів, котрі могли б довести, що радянська влада викорінює культуру Корану й арабську грамотність, залишаючи населення у повному нецтві і знижуючи його культурний рівень. Для Наркомосу РРФСР цілком зрозуміло, що єдиним правильним і основним методом боротьби з релігійною мусульманською школою було б розширення кількості і підвищення якості радянської школи” [220, арк.249].

Контроль за релігійною ситуацією і викладанням основ ісламу в Кримській АРСР здійснювало ДПУ. В одному із звернень ДПУ в Наркомос Криму в травні 1924 року вказувалося: “За наявними у нас даними, у зв'язку з введенням у школах викладання природознавства і скасуванням викладання Корану більшість татар дуже неохоче відпускають до школи своїх дітей, прикладом чого є випадок закриття школи на цьому ґрунті в селі Біюк-Актачі Евпаторійського району, де школа зовсім

перестала функціонувати через невідвідування дітей” [221, арк.304].

Влада була змушена піти на поступки. Голова **Кримського ЦВК В. Ібраїмов** звернувся до Президії **ВЦВК** з повідомленням про відсталість мусульманського населення Криму і глибокі **залишки** релігійних традицій, що обумовлювало необхідність надати право населенню навчати своїх дітей віровченню, але при **неодмінному** виконанні таких інструкцій:

1. навчатися мусульманському віровченню можуть тільки **особи, які закінчили повний 5- річний курс трудової школи 1-го ступеня** і, мають про це посвідчення шкільної ради.

2. **особи що досягли** повних 14 років [222, арк.248].

Викладати віровчення можна було тільки в мечетях [223, арк.363].

ДПУ і Наркомос Криму здійснювали також контроль за надходженням релігійної літератури. Нарком освіти **Мухітдінов** у січні 1924 року писав у **ДПУ** Криму: “Днями був у мене **Тарпі (Муфті)**, заявив, що серед книг, отриманих з Константинополя, є **подаровані** Муфтієві книги релігійного **змісту**, просив їх направити йому за приналежністю...Необхідно з'ясувати, які книги привезені...Я виділяю з **НКО Мемут** Недіма – заступника завідуючого **Політпросвітом** – комуніста, що добре знає турецьку мову” [224, арк.5].

Вплив комуністичної пропаганди на молодь різних національностей **РКП(б)** не був однаковим. Набагато швидше русифікації й ідеологічному впливові піддавалася болгарська, грецька, вірменська молодь. Значно повільніше ламалися традиції у кримських татар і німців. Цей факт **пояснюється** місцем релігії у житті цих народів і морально-етичним авторитетом старших поколінь. Кількість представників цих національностей у кримській комсомольській організації була невеликою. Так, у січні 1926 року німці **становили** 0,9% кількості **КСМ** Криму, болгары - 0,3%; греки - 1,3%; євреї - 9,3% [225, с.17]. У німців і **менонітів** громада відігравала важливу роль у вихованні молоді. Віруючі брали активну участь у релігійному житті. Так, у звіті **Євпаторійського** райкому в березні 1926 року партійні функціонери були змушені визнати: “У **сільраді є менонітська** секта, що нараховує 238 членів. Секта ця давня, існує близько 50 років, **складається** в здебільшого з заможних. Характерно, що серед менонітів немає жодного батрака. Молодь **повністю** під впливом старих, комсомольців серед **менонітської** молоді немає. До всяких починань культурного характеру вони ставляться негативно” [226, арк.95].

“Починання культурного характеру” виявлялися убогою пропагандою яка відштовхувала німецьке населення. Це змушені були визнати комсомольські лідери на дев'ятій обласній конференції **ВЛКСМ**, що проходила в 1928 році: “Села Нацмен заходу, до яких варто віднести в першу чергу німецьке село – грамотніші, культурніші зазвичай **російського**, а тим більше татарського **або**, скажімо, **болгарського** села. Саме тому тут навіть різкіше загострюється питання **браку** партійних, комсомольських і **радпрацівників**. Тому що, маючи **більші**, ніж звичайне село, – культурні запити і, не **отримуючи** від партійно-комсомольських організацій їх достатнього задоволення, **молодь** іде найчастіше до пастора, ксьондза, що стають у такий спосіб іноді організаторами клубної і громадсько-культурної роботи **нацменсіл**” [227, с.51].

У 1928 році відносна свобода в культурному будівництві змінюється жорсткістю курсу, активізується й антирелігійна діяльність, що набуває більш агресивного і безцеремонного характеру. Навіть позитивні заходи в культурно-національному будівництві інколи набували нового відтінку. У травні 1928 року було прийнято рішення про перехід на латинський алфавіт. Перехідний період було визначено у п'ять років. Використання НТА (ново-тюркського алфавіту) додавало імпульсу поліпшенню роботи шкіл, підготовці фахівців у національних технікумах, пошвавилася робота лінгвістів. Введення НТА мало політичний характер, про що йшлося у вересневій 1929 року обласній агітпроп нараді, де знайшло підтвердження у доповіді нового наркому освіти Криму Рамазана Александровича: “У керівництві переведенням на НТА з боку радянських органів іноді видно політичний бік питання. Деякі товариші не бачать тієї жорстокої класової боротьби, що розвивається навколо введення новотюркського алфавіту. Перехід на НТА б'є в першу чергу по релігії. Адже Коран написаний арабською мовою. Нове покоління, що учить у школах НТА і не знає арабської мови, вже через це відходить від Корана, від релігії, випадає з під впливу духівництва. Тому самим найлютішим ворогом проведення реформи є духівництво, усіляко підтримуване націоналістичною частиною інтелігенції. Боротьба за новий алфавіт виливається у класову боротьбу за молоде покоління” [228, с.2].

Активність духівництва і справді була високою. Так, у Ялтинському районі “мусульманське духівництво намагається поширити свій вплив на дітей... порушується клопотання про розширення прав на віровчення з залученням дітей віком до 14 років. Це прагнення цілком зрозуміле, тому що введення латинського алфавіту вибиває ґрунт з-під ніг мулл і вони побоюються, що нове покоління не зможе вивчати Коран, написаний арабською мовою” [229, арк.8].

У цілому позитивна реформа переходу на НТА в середовищі кримськотатарської інтелігенції оцінювалася неоднозначно. Частина її розуміла, що це дійсно розрив з багатовіковою ісламською культурною традицією. Партійна пропаганда вішала на них ярлик ретроградів і ворогів: “Буржуазно-націоналістична частина татарської інтелігенції намагалася очолити культурне будівництво, спрямувати його проти інтересів пролетаріату і трудового селянства... Треба визнати, що планомірної роботи зі сторони союзу войовничих безбожників не ведеться, незважаючи на те, що ця ділянка класової боротьби в кримських умовах є однією з найважливіших. Антирелігійне виховання необхідно впроваджувати в усі органи й з аклади, що ведуть культосвітню роботу” [230, с.2].

Дедалі ширшу діяльність розгортає СВБ. Його керівники прагнули підготувати пропагандистів, які б своєю агітацією охопили всі навчальні заклади. Кадри яких не вистачало, мали бути підготовлені антирелігійним університетом, організованим Кримнаркомосом і Радянською партійною школою. З цією метою через Наркомос запроваджувались антирелігійні цикли в педтехнікумах, педінституті, у дев'ятирічках з педагогічним спрямуванням, у робітфаках [231, с.21]. У жовтні 1929 року відбувся другий пленум кримської ради СВБ, де обговорювався план роботи на 1929-1930 рік. В основу плану було покладено виконання рішень Другого Всесоюзного з'їзду безбожників. Учасниками було вирішено збільшити тираж антирелігійної літератури більш як у тричі, провести районні й обласні курси

безбожників, організувати колективи пропагандистів і окремі секції з мусульманства, сектантства [232, с.3]. Питання про антирелігійну пропаганду обговорювалося і на засіданнях Секретаріату ОК ВКП(б). Проблеми шкільної освіти були в центрі обговорення. Особлива увага приділялась формам і методам антирелігійної роботи, зокрема була обговорена доповідь “Культурна революція й антирелігійна пропаганда” [233, арк.81].

Форми антирелігійної пропаганди серед учнівської молоді були різноманітними: від диспутів і лекцій - до проведення ”комсомольських пасок”: “У Сімферополі відбудеться перша конференція юних безбожників. Конференція заслухає доповіді про поточну антирелігійну роботу в школах, про проведення антивеликодньої кампанії і звітну доповідь юнацької секції безбожників 4-ї семирічки” [234, с.2].

Влада не зупиняється перед репресивними діями, вчителів звільняють за найменший прояв релігійності: “Старо-Кримський район – знято з роботи...за викривлення марксистсько-ленінської педагогіки, відсутність антирелігійного виховання...дочку попа Ткаченка, яка не вела антирелігійного і політичного виховання дітей у школі. Солонін – Юдиндорфська ШКМ, виконував релігійні обряди (постився в Судний день)” [235, арк.81].

Отже, можливо зробити наступні висновки. Здійснення антирелігійної пропаганди у школах Криму ускладнювалося поліетнічним складом учнів. Влада також поводитись досить грубо щодо представників православ'я, тоді як стосовно представників інших національних меншин займала більш виважену позицію. XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 року, в резолюції “З національного питання” проголосив політику коренізації. Щоб не відштовхнути мусульман, влада була стриманою в антирелігійній діяльності. Поступки влади, дозволили викладання при мечетях мусульманського віровчення для дітей старших 14 років. Іслам визначав усі сторони життя кримських татар, тому грубе атеїстичне втручання призвело б до зміни укладу життя і викликало б різкий протест. У пропагандистських документах того часу ніде немає критики ісламу як такого, а говориться лише про консерватизм муллів і про “релігійні забобони”. Позитивним було залучення до навчання у школі дівчаток, на відміну від конфесійних медресе і мектебе, що стало внеском у розвиток жіночої освіти взагалі. Школа за допомогою антирелігійної пропаганди прагнула сформуванню новий атеїстичний світогляд, де не було місця для релігії. Для цієї ж мети функціонували національні клуби, хати-читальні в сільській місцевості. Піонерські і комсомольські організації також за допомогою позашкільної роботи брали участь в атеїстичній діяльності. Альтернативні політизованому піонерському руху організації, наприклад Союз кримськотатарської молоді, владою миттєво придушувались. У школі провідниками нової атеїстичної ідеології мали стати вчителі, інтелігенція взагалі. Наркомос Кримської АРСР інтенсивно проводив курси, щоб “перекувати” вчителів. ОК ВКП(б) прагнув до збільшення серед учителів частки комуністів, особливо у середовищі кримських татар. Національна інтелігенція, що не сприймала крикливої антирелігійної діяльності, спочатку була відсторонена від активної участі у культурному процесі, а потім і знищена. Звіти ДПУ Кримської АРСР, які зберіглись в ДААРК, свідчать про те, що тайна поліція пильно стежила за настроями у вчительському середовищі. Прояв релігійності міг

стати підставою для звільнення з роботи. У 1930-ті роки репресії торкнулися і рядових учителів, **підставою** для цього нерідко було соціальне-релігійне походження (син мулли). Тоталітарна ідеологія вимагала від вчителів загальноосвітніх шкіл відображати в навчально-виховній роботі політичні перетворення які відбувались в країні. Поступово навчальна функція поступається ролі школи як центру політичного виховання учнів в умовах пануючої комуністичної ідеології. Зазначені зміни торкнулись в першу чергу шкіл другого ступеню. Анtirелігійна пропаганда в школах національних меншин була диференційованою. Програма введення латинської графіки, а згодом і кирилиці, мала також анtirелігійний підтекст. Для молоді відсікався значний культурний пласт літератури, в тому числі і релігійного змісту. Схожий процес секуляризації суспільства на рубежі 1920-1930-х років відбувався і в кемалістській Туреччині. Але там процеси модернізації не мали ідеологічного забарвлення.

Розділ 4. Професійна освіта в Криму.

4.1. Професійно-технічна освіта в **Кримській АРСР у 1920-1930-х роках.**

Реалізація радянською владою курсу національної політики в Кримській АРСР включала чіткі пріоритети у сфері професійно-технічної освіти. Завдання РКП(б) в проведенні модернізації суспільства, передбачало більшу соціальну мобільність традиційного ісламського суспільства. Перехід від традиційного до індустріального суспільства передбачав перебудову психології, між поколінних відносин. Такий перехід до індустріального суспільства був можливий за умови створення національного пролетаріату, а пролетарські кадри з кримських татар повинні були стати опорою для радянської влади. Обраний курс коренізації передбачав промисловий розвиток колишніх національних окраїн Російської імперії. Кваліфіковані кадри із “дрібнобуржуазного національного селянства” формували заклади професійно-технічної освіти, тому їм також відводилась певна роль в реалізації курсу національної політики.

Специфікою системи професійно-технічної освіти є її залежність від **стану** національної економіки – суто економічних параметрів: **обсягу** валового національного продукту, структури експорту й імпорту країни, джерел сировини, рівня безробіття. Професійні навчальні заклади повинні були задовольняти попит і замовлення в кадрах фахівців того чи іншого профілю на виробництві. У навчальних планах професійних навчальних закладів загальноосвітній компонент часто нехтувався. У розташуванні закладів також **простежуються** регіональні особливості, **стан** розвитку промисловості і рівень розвитку сільського господарства конкретного регіону.

У 1923 році почалось економічне пожвавлення, основні наслідки голоду були подолані, був зібраний відносно непоганий врожай зернових, **продрозверстку** була замінено **продподатком** і в селян з'явилися економічні стимули для **розширення** зернових площ. До 1925 року посівна площа збільшилась в 2,5 раза, а кількість робочої худоби збільшилась в 1,5 раза. **Загальна** валова прибутковість сільського господарства **Кримської** АРСР досягла 60 мільйонів карбованців, однак врожайність все ще **залишалася** дуже низькою, у 1925 році - була приблизно 98 пудів з десятини. Основу економіки Криму в умовах **Непу** складало сільське господарство і галузі, що

працювали на аграрній сировині: консервне, молочне, борошномельне виробництва, переробка тютюну. У загальному обороті в 1925 році борошномельна промисловість займала 22,3%; тютюнова 16,6%; шкіряна 15,2%; швейна 8,7%; консервна 8,2% [1, с. 6].

Однак, відбудова кримської промисловості після періоду розрухи всіляко утруднювалась. Так, якщо в 1925 році у загальнодержавному масштабі промислові підприємства виробляли майже 90% від обсягу довоєнної продукції, то промислові підприємства Криму працювали ще гірше, на рівні 50% довоєнного рівня. Одна з причин повільного відновлення промислових підприємств полягала в тому, що під час іноземної інтервенції і громадянської війни підприємствам було завдано значний матеріальний збиток. Обсяги продукції, що випускалася, істотно скоротилися. Так, якщо в 1912 році підприємства Криму випустили продукції на 40830 тисяч золотих карбованців, то в 1922 році - лише на 7038 тисяч золотих карбованців. Це становило лише 20% від довоєнного рівня. Розруха на підприємствах призвела до катастрофічного зменшення числа працюючих. Якщо в 1912 році було зайнято 19805 робітників, то в 1922 році - 5287 осіб, що склало 27% числа тих, що раніше працювали [2, с.50]. Наведені дані свідчать про деіндустріалізацію Криму.

Економічна розруха призвела до припинення повноцінної роботи професійно-технічних навчальних закладів. У 1922 році ремісничі училища були перетворені на професійні школи (профшколи), а комерційні училища - на промислово-економічні технікуми. Для керівництва профтехосвітою у складі Народного Комісаріата Освіти Кримської АРСР було створено керівний орган професійно-технічних шкіл. Крім центрального керівного органу на місцях були засновані повітові, сектори в містах або інструкторські пункти.

Кримський відділ професійної освіти разом із представниками економічних органів розробив план діяльності і проект мережі профтехнічних навчальних закладів Криму. Корективи в цей план вносили обсяги фінансування, якщо раніше ремісничі училища фінансувалися із коштів земств, бюджетів міст і пожертвувань приватних осіб, то на початку 1920-х років ці джерела припинили своє існування. Фінансування з місцевих бюджетів було жалюгідним, тому у 1922 році в колишніх комерційних училищах була введена плата за навчання. Так, у звіті Ялтинського промислово-економічного технікуму за 1922/23 навчальний рік вказувалося: “Викладацький персонал, як і раніше приносить колосальні жертви справі освіти населення Республіки, отримуючи незначну винагороду за свою напружену працю; плата за навчання встановлена в нормах визначених Кримнаркомсом у 5-15 мільйонів карбованців і в грудні підвищується до 10-22 мільйонів карбованців” [3, арк.5].

Ялтинський промислово-економічний технікум був заснований у січні 1922 року шляхом перетворення Комерційного училища. У березні 1922 року в технікумі навчалося 403 учнів, з них кримських татар - 11. За соціальним складом дітей торговельників - 124 і дітей службовців - 152 [4, арк.11].

З метою пошуку джерел фінансування, крім плати за навчання, при профтехнічних навчальних закладах відкривалися платні курси. Так, у грудні 1921 року на 40 різних курсах навчалося близько 3000 осіб [5, с.2]. Ряд навчальних

закладів прагнули розвивати виробничу діяльність. Однак виробнича діяльність у навчальних **майстернях** значного ефекту не дала, оскільки устаткування було **зношеним** і відповідно якість продукції, що випускала - невисокою.

Сформована до 1923 року в **Кримській** АРСР система професійно-технічної освіти складалася із **шести напрямків** підготовки фахівців: індустріально-технічного, сільськогосподарського, медичного, економічного, **промислового** і педагогічного. **Кожен напрямок** професійної підготовки складався з **декількох** видів професійних навчальних закладів кваліфікації, що давали різний рівень. **Профтехнічна** трирічна школа, профшкола, що **готувала** майстрів-техніків, і технікум. У цей час були засновані Сімферопольський і Севастопольський промислово-економічні технікуми. Названі технікуми готували персонал для кримської торгівлі і кооперації, яка набирала силу в умовах **НЕПу**. У цих технікумах існувала вузька спеціалізація у навчанні: товарознавці, агенти зовнішньої торгівлі адміністратори промислових підприємств.

Стратегічними завданнями **Кримпрофосвіти** в 1923 році **було** тісне співробітництво з підприємствами у виявленні потреб підготовки фахівців у важкій індустрії (морський завод у **Севастополі**), кустарній і легкій промисловості, навчання слюсарів, токарів і ковалів; підготовка кваліфікованих робітників для консервної і **швейної** промисловості. У 1923/24 навчальному році в **Криму** нараховувалося 8 технікумів. З них 2 педагогічних, 1 **сільськогосподарський**, 3 промислово-економічних, 1 **медичний** і 1 фельдшерсько-акушерський кримськотатарський технікум [6, с.156]. Крім того, у 1923/24 навчальному році в систему **профтехосвіти** Криму входили 3 школи сільськогосподарського машинобудування, школа електротехнічної промисловості, 2 профшколи, що готували швачок, художньо-кустарна школа і 2 **ФЗУ** [7, с.2].

Із наведеного статистичного матеріалу можна зробити **висновок** про те, що **мережа профтехнічних** навчальних закладів у 1923 році була нерозвиненою а тому не задовольняла **потреб** кримської економіки, яка почала розвиватись, в умовах **НЕПу**. Головною перешкодою в удосконаленні професійної освіти було недостатнє фінансування. Гроші, **отримані** у **вигляді** плати за навчання, покривали **лише** витрати на заробітну плату викладачам. Але на відміну від шкіл, професійні навчальні заклади вимагали значно більших затрат на обладнання навчальних майстерень, придбання верстатів, інструментів, **сировини**. Так, на всі 13 профтехшкіл у 1924 році було виділено 62 золотих карбованці і **всього** 320 продовольчих пайків. Педагог профшколи **одержував** максимум 14 золотих карбованців на місяць. На **господарські** витрати кожна профшкола **отримувала** на місяць 10-12 карбованців золотом.

Незважаючи на перешкоди, кількість професійних навчальних закладів збільшувалася. Так, система **профосвіти** в 1925 році, уже включала 2 педагогічних технікуми, 2 сільськогосподарських технікуми і 2 **сільгосп** профшколи, 2 медичних технікуми, 3 промислово-економічних технікуми, 10 індустріально-технічних профшкіл, 2 **фабзавуча** і 1 школу бригадного учнівства [8, с.423].

Особливо гостро дефіцит навчальних закладів відчувався у аграрній сфері. Сільськогосподарські школи були необхідні для кримськотатарського населення, більша частина якого проживала у сільській місцевості.

Політика **коренізації** проводилась і в системі професійної освіти. Профшколи і технікум мали підготувати кадри національного пролетаріату, оскільки на думку більшовиків селянство **було** дрібнобуржуазним відсталим прошарком. У 1924 році **Всекримська нарада** татарських працівників-комуністів відзначала: “З огляду на відсутність індустріального пролетаріату з татарського населення, необхідно при заповненні броні на підприємствах і **фабзавучах** збільшити відсоток підлітків, котрі посилаються з татарської молоді з тим, аби забезпечити базу кваліфікованих робітників з татар” [9, арк.301].

У системі **профтехосвіти** навчалось 3736 учнів. З **них** кримських татар 717, **або** 19,5%, а **росіян** - 1586 осіб, що становило 45,1% [10, с.10].

Якість підготовки учнів, у першій половині 20-х років, формування у них професійних навичок стримувалися браком підручників, інвентаря, верстатів, а наявні були зношені і **не** ремонтувалися. Так, Сімферопольська профшкола мала устаткування в **обсязі 50% необхідного**, причому інвентар не поновлювався з 1912 року. Реманент євпаторійської профшколи був майже зруйнований, тільки в деревообробній майстерні збереглися верстати і невелика частина інструментів, а ливарне, токарське, слюсарно-ковальське і машинне відділення не працювали. Керченська профшкола була забезпечена устаткуванням на 70%. Навіть одна з кращих щодо **устаткування** Севастопольська профшкола ім. **РНК** була забезпечена реманентом на 80%. Бахчисарайська художньо-промислова школа (технікум) з 5 майстерень мала достатньо устаткування тільки в килимово-ткацькому цеху.

Причина цього явища – брак фінансування. У 1925 році з усіх бюджетних асигнувань по **Криму** професійна освіта отримала 8,5%, **або** 232900 карбованців від **загального обсягу** фінансування, тоді як школи **отримали** 76,5% від **загального обсягу, або** 2096900 карбованців. З виділених коштів у **профосвіті** - 88% коштів **йшли** на зарплату викладачам і на **харчування** учнів, на навчальні витрати і поповнення інвентаря **припадало** лише 1,68% від **загального обсягу** коштів, **або** 1965 карбованців, що в **середньому** на кожну профшколу в **Криму** становило близько 200 карбованців у рік. Ці мізерні кошти не давали змоги повноцінно **вести** навчальний процес у майстернях. Брак коштів й організаційні зміни ускладнювали ситуацію. **Наркомос РРФСР** так охарактеризував ситуацію у **професійній** освіті: “**Мережа** піддавалася майже безперервній реорганізації, відкриття **одних** і закриття інших, злиття технікумів, розмежування, перенесення з одного місця в інше, що керувалося у більшості випадків місцевими органами народної освіти без достатніх на те підстав” [11, с.127].

У 1926/27 навчальному році в **Кримській** АРСР функціонував 31 професійний навчальний заклад, де навчалось 3570 осіб. З **них** кримські татари становили 798 **учнів, або** 22,3%. Найбільше **учнів** - кримських татар було у 2 педагогічних технікумах. Із **загальної** кількості 310 учнів - кримські татари становили 191 чоловік. У 16 профшколах навчалось 1570 учнів - з **них** 311 кримські татари. У 13 технікумах навчалось 1813 **учнів, із них** кримських татар - 481 [12, арк.17].

Мережа технікумів у 1927 році включала 2 медичних технікуми з 443 учнями; 2 сільськогосподарських технікуми з 233 учнями; 3 промислово-економічних технікуми з 343 учнями; 2 художньо-промислових технікуми з 197 учнями; 2 музичних технікуми з 350 учнями і 1 **фармацевтичний** з 69 учнями [13, арк.112зв.].

Крім технікумів **важливою ланкою** професійної освіти були школи фабрично-заводського учнівства. У 1928/29 навчальному році до системи фабрично-заводського учнівства входили: Сімферопольське **залізничне** фабрично-заводське учнівство служби тяги; фабрично-заводське учнівство при Морському заводі і фабрично-заводське учнівство при військовому порту у **Севастополі**, де навчалося 322 особи. У **Сімферополі** вели підготовку кадрів кваліфікованих **робітників** 2 профшколи, по одній профшколі працювало в Керчі, Старому **Криму**, **Севастополі**, Ялті і Євпаторії. Усього в **них** навчалося 792 особи [14, **арк15**]. Саме **ФЗУ** відіграли вирішальну роль у процесі індустріалізації.

У 1928 році в масштабах СРСР почалася програма індустріалізації промисловості. Індустріалізація являла собою форсоване будівництво підприємств та модернізацію уже існуючих **виробництв**. Її фінансовим джерелом стало колективізоване село. Викачування ресурсів із села створювало матеріальні передумови для індустріалізації. НЕП у промисловості не ліквідував **загальної** економічної і технічної відсталості країни, диспропорцій у структурі **виробництва**.

Підготовка до форсованої індустріалізації здійснювалась у період 1926-1928 років. На цьому підготовчому етапі спостерігалось **зростання** капіталовкладень і розпочиналась реконструкція старих виробничих фондів. З жовтня 1928 по 1932 рік – час першої п'ятирічки, яка охарактеризувалась форсованим ривком у розвитку важкої індустрії. У **Кримській** АРСР у 1926 році **обсяг** промислового **виробництва** **становив тільки** половину 1914 року, у цілому ж по **РРФСР** він досягав 95%. З поміж різних причин, це пояснюється помилковим **рішенням** **Кримського** обкому **РКП(б)** щодо **проведення відновлення** одразу ж усіх галузей кримської економіки після закінчення громадянської війни. Цей план був **нереальним** через брак джерел капіталонадходжень. Промисловість **Кримської** АРСР, ще не закінчивши процес **відновлення**, була включена у плани форсованої індустріалізації. Капіталонадходження у промисловість республіки здійснювалися з **центра**. На той час центрами індустріалізації стали Керч і Севастополь.

Курс індустріалізації визвав докорінні зміни у системі професійно-технічної **освіти у 30-х роках**.

Розвиток професійної освіти 1930-х років мав свої особливості. По-перше, створення 1931 року сільськогосподарського і медичного інститутів. Ці вузи мали готувати фахівців вищої кваліфікації. Однак їх становлення через брак кадрів **професорсько-викладацького складу** і через нестачу коштів **відбувалося** важко. Підготовка фахівців вимагала тривалого терміну навчання студентів. Також створення вузів мало допомогти вирішити проблему **коренізації**. Однак проблема процесу **коренізації** **полягала в тому**, що на першому етапі квоти для кримських татар виконувалися за рахунок сезонних і некваліфікованих працівників (кур'єрів, двірників). Недарма в партійному документі того часу процес **татаризації** іронічно іменувався “**кур'єризацією**”. Так, у 1929 році татари - робітники на підприємствах **Тютюнтресту** становили 3,7% від **загальної** кількості робітників; **Шкітресту** - 17,9%; **Консервтресту** - 9,9%; **Сільтресту** - 5,3%; **Швейпрому** - 10,5%; **Машинбуду** - 8,7%; **Поліграфтресту** - 10,5%; **Гірничопромтресту** - 8,7%. Разом на кримських промислових підприємствах **ЦРНГ** у 1929 році працювало 5719 осіб, з **них** кримських татар - 472, **або** 8,2% **загальної** кількості працюючих. Не кращою була

ситуація із середнім прошарком чиновників. На 1 січня 1929 року з посеред загального числа фахівців державних установ - 2363 особи, кримських татар - нараховувалося 2,2%. Коренізація була реалізована тільки у апараті республіки. Існувала нагальна необхідність у підготовці кваліфікованих фахівців. Так, на січень 1930 року в периферійних установах Народного комісаріату охорони здоров'я із загальної кількості лікарів 1116 осіб, кримських татар було тільки 13 [15, арк.41].

Підготовка фахівців в інститутах вимагала часу. Промислові підприємства, що розгорталися, модернізація виробництва у першій п'ятирічці відчували нестачу у фахівцях, що визначило ще один шлях у розвитку професійної освіти Кримської АРСР, оскільки основний контингент кваліфікованих робітників і техніків готувався у ФЗУ і технікумах.

Перевагою технікумів було досить якісне навчання учнів за трирічний період з відносно низькими затратами на їхнє утримання із бюджету Наркомосу Криму.

Період 1930-1932 років - це час багаторазового зростання кількості ФЗУ і технікумів. З 1930 по 1932 рік кількість ФЗУ і ШУМП зросла з 4 до 38, а кількість учнів збільшилася з 300 до 10814 осіб [16, с.56]. З метою прискорення й удешевлення підготовки робітників 15 вересня 1933 року ЦВК і РНК СРСР було видано постанову "Про школи фабрично-заводського учнівства". Згідно з цією постановою при підготовці кваліфікованих робітників масових професій терміни навчання скорочувалися з двох років до півроку. Вік учнів мав становити не менше 15-16 років. Школа ФЗУ стала складовою частиною заводу, для якого готувалися робітничі кадри. Постанова зобов'язувала всі господарські наркомати переробити до 1 жовтня 1933 року усі програми і навчальні плани шкіл ФЗУ з таким розрахунком, аби 80% усього навчального часу приділялося на безпосереднє навчання учня біля верстатів за фахом, а інший час – на теоретичне навчання, безпосередньо пов'язане і з спеціальністю [17, с.1].

У навчальних планах ФЗУ Криму залишилися: спеціальна справа, загальна технологія, фізико-хімічний вступ до виробництва, читання креслень і технічні розрахунки. Інші предмети було скорочено [18, арк.33].

Ще однією тенденцією у розвитку професійно-технічної освіти в Криму 30-х років було розширення мережі додаткової робітничої освіти (ДРО) безпосередньо на підприємствах. Основними завданнями розвитку ДРО було:

- а) підготовка кваліфікованої робітничої сили в кількості, необхідній для потреб розширення промисловості;
- б) вести роботу з підвищення кваліфікації наявних кадрів, удосконалити їхні трудові прийоми і навички;
- в) вести перепідготовку некваліфікованої робочої сили [19, арк.116].

Існування мережі ДРО пояснюється тим, що кількість робітників на промислових підприємствах зросла в багато разів. Робітниками ставали вчорашні селяни, які потребували формування технічної культури і культури праці взагалі. З цією метою організовували роботу гуртків і курсів технічної грамоти на підприємствах, які вели, як правило, інженери і досвідчені виробничники.

Робітнича освіта набувала різних форм. З початком індустріалізації на промислових підприємствах Криму почали функціонувати вечірні робітничі школи (ВРШ). У 1928 році працювало 7 ВРШ, з них 2 школи в тютюновій промисловості і

по одній - в консервній, шкіряній, хімічній, поліграфічній і швейній. В усіх ВРШ курс навчання був дворічним. Навчальним планом передбачався цикл загальноосвітніх і спеціальних предметів. Велика увага приділялась практиці. Виробниче навчання здійснювалося у формі бригадного учнівства. При деяких ВРШ діяли підготовчі групи. Ці групи призначалися для вчорашніх селян, що прийшли на промислові підприємства [20, арк.17].

Однак якість підготовки робітників через ВРШ була досить низькою, що пояснювалось малограмотністю вчорашніх селян, котрі прийшли на виробництво, і коротким терміном професійної підготовки, її переважно формальним характером.

У звіті кримського обкому XVI партійній конференції секретар Е.Вегер був змушений визнати: “Значного розмаху набуло навчання і на підприємствах. Тут також охоплено усіма видами і системами (навчальні комбінати, курси, заочне навчання) кілька тисяч робітників. Однак, і тут організацію роботи не можна визнати задовільною, тому що між кількістю і якістю існує величезна невідповідність” [21, с.44].

Своєрідною формою навчання робітників стали “робітничі університети”, які ставили за мету заповнити прогалини у загальноосвітніх знаннях робітників. Та незважаючи на такий звучний термін як “університет”, вони виконували роль загальноосвітніх курсів. Такі робітничі університети були організовані у 1930 році в Керчі, Севастополі і Сімферополі на 1200 слухачів [22, с.35].

Важливим завданням професійної навчальної освіти стала підготовка кадрів нової “червоної технічної інтелігенції”, яка мала замінити старих “спеців”. Тут поворотним пунктом став шахтинський процес, який поклав початок пропагандистській кампанії щодо звинувачення старої технічної інтелігенції у шкідництві і саботажництві. Партійний документ того часу констатував, що “є прямі провідники саботажу і шкідництва, що ще гостріше ставить перед нами проблему підготовки нових кадрів фахівців. Питання підготовки нових кадрів фахівців в умовах Криму з його національними особливостями набуває ще більшого значення, оскільки промисловість, яка розвивається, як база підготовки національного пролетаріату і перебудови національного села на соціалістичних засадах, вимагає досить підготовлених культурно-технічних сил з корінного національного пролетарського населення” [23, арк.20].

Відповідно до партійного курсу, збільшилась і кількість спеціальних ФЗУ. Так, у 1930 році з 29 ФЗУ Криму - 9 навчали кримськотатарську молодь і ще 15 були призначені для представників національних меншин [24, с.396]. Спостерігається форсований прийом кримських татар у ФЗУ. У 1931 році серед учнів ФЗУ кримські татари становили 15%, а в 1933 році - вже 37% [25, арк.36].

Курс коренізації на початку 30-х років набув нових ознак, оскільки у процесі його реалізації мали бути підготовлені пролетарські кадри з кримських татар. У той час, як національне селянство в умовах колективізації визначалось джерелом “дрібнобуржуазної стихії”.

Новий зміст коренізації партійними керівниками формулювався так: „Найважливішою складовою частиною, що визначає соціальний зміст усієї політики коренізації, є безсумнівно, проблема національних кадрів, питання про підготовку пролетарських кадрів із середовища народностей СРСР висувається на перший план

у всьому будівництві **нацреспублік** і **областей** і вирішенню цього **завдання** служить політика **коренізації** на даному етапі соціалістичного будівництва” [26, с.112].

Молодь із кримськотатарських сіл мала поповнити пролетарські ряди міських робітників. Кримськотатарське **суспільство було** традиційним, а традиціоналізм і індустріальний спосіб життя несумісні. Індустріалізація й особливо колективізація ламали звичний спосіб життя, моральні цінності, міжпоколінні взаємини у кримськотатарській сім'ї.

На XVI обласній партійній конференції, що **проходила** 20-24 січня 1932 року в **Сімферополі**, у звітній **доповіді** секретар обкому **Е.Вегер** так розставив пріоритети: “...кримська парторганізація розгорнула величезну творчу роботу щодо практичного здійснення ленінської національної політики. При цьому ми виходили з трьох основних **завдань**:

по-перше, розгортання і зміцнення промисловості, створення кадрів національного пролетаріату, виховання міцного пролетарського кістяка з корінної національності.

По-друге, подальше зміцнення колгоспів, як основного **засобу** піднесення економічного рівня корінної національності...

По-третє, робота над підготовкою і вихованням національних кадрів по всій лінії, як основного **засобу** залучення корінного населення до практичного **керівництва** у всіх галузях соціалістичного будівництва в **Криму**” [27, арк.28].

Кількість технікумів, що готували фахівців для різних галузей економіки Криму до 1935 року щорічно зростала. У 1932 році нараховувалося 6 індустріальних технікумів з 1135 учнями, з **них** кримських татар - 174, що становило 15,3%. Транспортних технікумів - 3 з 1102 учнями, з **них** 165 кримських татар – 14,9%. 2 будівельних з 466 учнями, з **них** кримських татар - 87, **або** 18,6%. Значно зросла кількість сільськогосподарських технікумів. Їх стало 8 з 1398 учнями, з **них** кримських татар - 473, що **становило** 33,8%. Не змінилася кількість медичних технікумів. Продовжували працювати 3 медтехнікуми з 435 учнями, з **них** кримських татар - 190 **або** 43,6%. Це **один** з найвищих показників, він **пояснюється** прагненням надолужити брак медиків-кримських татар. Найбільший відсоток кримських татар, що навчалися, був у трьох педагогічних технікумах. З 496 **учнів** - 303 кримські татари, **або** 61%. Високий відсоток **пояснюється** потребою у вчителів для кримськотатарських шкіл в умовах **введення** загального навчання. Усього в **Кримській** АРСР у 1932 році функціонував 31 технікум, що навчав 5545 учнів. З **них** кримських татар - 1545, що становило 27,8%. Цей показник цілком адекватний **частці** кримських татар у **загальній** кількості населення Криму [28, с.58]. **Зазначена** динаміка і кількість студентів технікумів, котрі навчались на той час цілком відповідали партійним директивам. У плані підготовки кадрів Кримського обкому особлива увага приділялася питанню народної освіти, де значну роль і місце **займала** професійна **освіта**, як така, що як вирішує проблему формування кадрів кваліфікованої робочої сили, проблему **коренізації апарату**. Працівники середньої кваліфікації, на думку партапаратників, повинні і можуть бути підготовлені в межах Криму. Тому **мережа** технікумів займала центральне місце у культурній політиці **Кримнаркомосу того часу** [29, арк.15].

Отже, особливістю професійної освіти є її **орієнтація** на розвиток економіки країни. Замовлення на підготовку кадрів було визначальним у роботі професійних навчальних закладів. Так, у зв'язку з піком індустріалізації зросла кількість **ФЗУ**. Якщо у 1928 році в **Криму** нараховувалося 17 **ФЗУ** з 1750 учнями, то у 1932 році їх було вже 39 з 7360 учнями. Промислові підприємства **вимагали** робітників масових професій. Однак уже в 1938 році кількість **ФЗУ** скоротилася до 9 з 900 учнями [30, **арк.2**]. На роботі професійних навчальних закладів **позначалося** становлення і формування тоталітарної системи, постійний ідеологічний пресінг. У зв'язку зі з **ростанням стахановського руху** на підприємствах у 2-й половині 1930-х років **виникли** школи **стахановців**. Основне їхнє призначення, з подачі влади, **полягало** в поширенні **стахановського руху**. На справді школи **стахановців** намагались ліквідувати елементарну неграмотність робітників. У 1939/40 навчальному році на підприємствах **Народного Комісаріату Легкої** промисловості (НКЛегпром), що **рацювали** в **Криму**, робітники, які там навчалися, за підсумками навчання складали екзамени з російської мови, математики, історії, з рідної мови і **спецдисципліни** [31, **арк.4**].

Таким чином, вивчені джерела дають змогу зробити висновки.

Особливістю системи професійно-технічної освіти була її залежність від структури і стану різних галузей народного господарства. Заклади професійно-технічної освіти готували кадри робітників відповідно до попиту промислових підприємств.

До 1928 року система професійної освіти в Кримській АРСР була погано розвиненою, з незначною кількістю учнів, що було зумовлено низькими темпами відродження кримської промисловості в умовах непу, незначною кількістю нових робочих місць. Більшу частку у кримській промисловості складали кустарні підприємства. Їх керівники приймали на роботу досвідчених робітників, а не вчорашніх випускників профшкіл і ФЗУ. В Кримській АРСР був дуже високий відсоток безробіття. На ринку праці виникала конкуренція між безробітними і випускниками професійно-технічних закладів. Попит на працівників частково задовольнявся за рахунок безробітних.

Початок індустріалізації вніс істотні зміни у структуру, кількість, навчальні плани, програми і системи професійно-технічної освіти. Стрімко збільшилась кількість ФЗУ і технікумів. Технікум став основним закладом підготовки кваліфікованих кадрів. Він поєднував порівняно невеликий термін навчання і якість підготовки. ФЗУ і технікуми мали виконати завдання курсу коренізації з підготовки пролетаріату із корінного населення. Процес професійної освіти набув політичного забарвлення. Політичний аспект чітко простежувався в роботі шкіл стахановців. Поряд із цим процес підготовки кадрів став більш прагматичним, скоротилися загальноосвітні дисципліни і загальні строки навчання.

Отримання молоддю професійної підготовки сприяло більшій соціальній адаптації і давало можливість селянським юнаків і дівчатам змінити свій соціальний статус.

4.2. Кримські робітфаки у 1920-1930-х роках.

Однією з особливостей системи освіти в 1920-1930-х роках була висока популярність робітничих факультетів (робітфаків), які виконували соціальне замовлення на підготовку студентів з робітничого і селянського середовища до університетів й інститутів.

Щоб змінити соціальний склад студентів, у післяреволюційні вузи почали приймати практично всіх бажаючих, навіть без документів про раніше отриману освіту. Однак життя показало, що такі студенти, які не мали відповідної бази знань, були непідготовлені до сприйняття університетських лекцій. Вчорашнім червоноармійцям і робітникам навчання у вузах виявилось не під силу. Тому для підготовки соціально прийняттого контингенту були створені спеціальні підготовчі підрозділи – робітничі факультети.

Їхнє завдання нарком освіти А.В.Луначарский визначав так: “Значення робітфаків полягає в тому, що вони не тільки призначені для поповнення першого курсу різних вищих навчальних закладів нормально підготовленим елементом при слабкому функціонуванні середньої школи, але і для полегшення пролетаріатові фактично завоювати ці вищі школи для себе...Завдання забезпечити широку хвилю пролетарів-студентів є першорядним. Робітфак є не просто побічним каналом, через який входять нові студенти, а й каналом, пристосованим до приходу в університети ...фабрично-заводських робітників і тільки в другу чергу червоноармійських і селянських елементів, не пов'язаних безпосередньо з індустрією” [32, с.128].

На початку 1924/25 навчального року в РРФСР нараховувалося 87 робітфаків, у яких навчалось 35 тисяч студентів. За соціальним складом 63% з них були робітниками, 25% - селяни, 29% були членами РКП(б), 28% - комсомольцями. Для того, щоб підтримати студентів робітфаків НКО РРФСР виділив для них 25 тисяч стипендій із загальної кількості 47 тисяч стипендій, призначених для студентів російських вузів [33, с.35].

Ідея створення робітничого факультету в Криму знайшла підтримку в грудні 1920 року в Кримнаросвіті. Ініціатором був завідувач відділу вищої школи професор Френкель.

20 січня 1921 року Кримревком видав „Положення про Сімферопольський робітничий факультет”, а вже 21 лютого 1921 року в залі готелю “Метрополь” відбулося урочисте відкриття робітфаку, якому за пропозицією Ю.Гавена було присвоєне ім'я І.Н.Назукіна.

У перший навчальний рік було прийнято 204 студенти, викладацький склад нараховував 30 чоловік. Серед них були відомі вчені Кримського університету: професор Завадський, Френкель, Єлістратов, Сініцин, Беляєв. Першим завідувачем була Сосновська, працівник культвідділу Кримрадпрофу.

До початку нового, 1922 навчального року були розроблені умови прийому. На робітфакі вчилися 185 студентів. За соціальним складом студенти розподілялися так: робітників – 130, селян – 44, службовців - тільки 17. Після закінчення другого навчального року було випущено 35 чоловік. У 1922 році випуски відбулися не тільки із Сімферопольського, але і Севастопольського та Керченського робітфаків. У грудні 1922 року в Ялті відкрився новий робітфак, який розмістився в колишньому палаці графа Мордвінова. До навчання приступили 250 студентів, з яких 150 чоловік отримували стипендії Наркомосу [34, с.2]. Однак незабаром усі

робітфаки, за винятком Сімферопольського, були закриті. Студентів з інших робітфаків **перевели** для продовження навчання до Сімферополя, мотивуючи дану ситуацію браком коштів.

Восени 1922 року на навчання у Сімферопольський робітфак було прийнято 100 осіб. У листопаді 1923 року Кримський робітфак був укомплектований уже у складі 560 слухачів.

На початку 1923/24 навчального року Сімферопольському робітфаківі **надають** просторніші приміщення на вулиці **Вокзальній**, де раніше розміщувалися піхотні курси, для занять першого курсу. Другий і третій курси **проводили заняття** у приміщенні колишнього притулку на провулку **Фабра** (нині пров. **Совнаркомівський**). Студенти третього курсу відвідували також фізичний і хімічний кабінети університету на вулиці Госпітальній (нині вул. **Курчатова**). Аудиторії в колишньому притулку були розміщені дуже незручно, були прохідними, що **заважало** повноцінним **заняттям**. Значно кращі були аудиторії у **будинку** колишніх піхотних курсів.

На початку 1925/26 навчального року на робітфак Криму було прийнято 245 студентів. Половина з **них** була направлена **ЦВК Кримської АРСР** через місцеві райвиконкоми і сільради, 30% зарахованих студентів направили партійні організації, 20% - **КРПС** [35, с.3].

На початку 1925 року на кримському робітфаку на першому курсі навчалось 287 студентів, на **другому** – 116, на **третьому** - 130 [36, арк.112].

Робітфак став **важливим** органом підготовки національних кадрів у процесі політики **коренізації**. **Керівництво НКО РРФСР** регулярно звертало увагу місцевих освітян на необхідність залучення до робітфаків студентів різних національностей. У червні 1923 року **Рада** з освіти національностей неросійської мови при Колегії **НКО РРФСР** розіслала у національні республіки директивний лист, у якому вказувалося: “При комплектуванні робітфаків у 1923/24 році звернути серйозну увагу на залучення до робітфаків широких мас нацмен. ...Основним **завданням** в кампанії по **прийому** на робітфаки є всіляке залучення до вступу пролетарської селянської молоді...і сприяння при вступі. Вжити заходів, аби з кандидатів нацмен, які слабо володіють російською мовою, зарахованих на робітфак, були утворені групи для посиленої підготовки, особливо з російської мови” [37, арк.4-4зв.].

Якщо в 1921 році студентів робітфаку кримських татар було 7,6%, то у 1923 році – 15%, а в 1926 році – 32% [38, с.3].

У 1923 році в Москві був скликаний Всеросійський з'їзд губернських **рад** у справах національних меншин (**губбранацменів**), де **аналізувалась** робота робітфаків. У підсумкових документах з'їзду з питань роботи робітфаків і вузів основна увага приділялась залученню до навчання найбільш знедоленіших прошарків населення: “Робітничі факультети, що прийняли **кращу** молодь Республіки, в значній мірі **обійшли** найбільш знедолену її частину: робітничу і найбільш знедолену селянську молодь колишніх пригноблених національностей Росії. Це **пояснюється**, її певною національною ізольованістю від **загальних** масових організацій молоді і профорганів. Радянська влада...зацікавлена в зміцненні ідейної гегемонії пролетаріату в **областях**, що потерпали від колонізаторської політики російського капіталу, і всіма силами повинна сприяти створенню свідомого революційного

авангарду з робітничої і селянської молоді в цих **областях**. Школою майбутніх будівельників мають стати Робітфаки. Тому при **прийомі** на робітфак **партійні** і профоргани повинні відвести спеціальну кількість місць робітничій і найбільшій селянській молоді нацмен” [39, **арк.13**].

У зв'язку із зміцненням матеріального становища робітфаку удосконалювалася і навчальна, методична робота. Цьому сприяла енергійна робота завідувача навчальною частиною **Е.Р.Богутарянц**. До 1926 року остаточно сформувалася навчальна програма, за якою працював кримський робітфак, і правила прийому до **нього** студентів. Були створені фізичний кабінет, **дві** лабораторії, хімічний кабінет з лабораторією, кабінет природознавства, математики і бібліотека, яка нараховувала 1,5 тисячі томів. Змінюються і методи викладання. Якщо у 1921-22 роках перевага віддавалась лекційному методу викладання, то зрештою його **змінив лабораторний**, ще пізніше здійснювався перехід до застосування **Дальтон-плану**. Названі методи викладання (особливо **Дальтон-план**) припускали наявність добре підготовлених студентів, котрі вміють самостійно працювати. Але рівень **освіти робітфаківців** був дуже **скромним**, багато хто не закінчив навіть школу першого **ступеня** в **обсязі** чотирьох років навчання. Через що керівники **освіти** ставили завдання завоювати для пролетарів університет як **такий**, і для цього робітфак є відповідним коридором. **Завдання** робітфаків **полягає** саме в **тому**, що вони не тільки вливають нову кров в організм вищих навчальних закладів, але змінюють саму морфологію цих інститутів. Насправді робітфак має своїм **завданням** викладати науку зовсім особливій публіці. Аудиторія робітфаків, з одного боку, **менш** пристосована до викладання, ніж абітурієнти колишніх середніх навчальних закладів...та ця їхня менша підготовленість пояснюється в значною мірою **тією** непотрібною схоластикою, у великій кількості домішаної ще до університетської **освіти**. Потрібні лише невеликі додаткові **знання** з російської мови і, можливо, якоїсь **іноземної**, з математики, креслення, деяка систематизація елементарних природничо-наукових знань для того, з тим аби формальні умови було виконано [40, с.134].

Правилами **прийому** на Кримський робітфак у 1926 році визначався вік абітурієнтів від 17 до 30 років. Обов'язковою умовою для вступників була наявність виробничого стажу від 3 до 6 років. Ті, хто закінчив школи фабрично-заводського учнівства, могли бути прийняті на другий курс денного робітфаку. Так само на другий курс приймали випускників шкіл селянської молоді і сільських семирічок, після складання ними іспитів [41, **арк.12**].

До початку кожного навчального року проходив обов'язковий розподіл місць на робітничому факультеті. Так, **ЦВК** Криму в 1926 році **надав** 64 місця для селян кримських татар і 12 місць - для представників інших національностей; **КРПС** – 27 місць для **росіян**, 9 - для кримських татар, 9 - для інших національностей, **ОК ВКП(б)** і **ОК ВЛКСМ** - 45 місць, з яких 27 - для **росіян**, 9 - для кримських татар і 9 - для представників інших національностей. **Зазначені** організації **підбирали** кандидатів за соціальними, партійними, національними критеріям. При цьому рівень академічної підготовки найчастіше взагалі не брався до **уваги** [42, **арк.18**].

Завідувач навчально-методичного центру **Наркомосу** Криму **Овсійчик**, враховував специфіку регіону і добре розумів, що робітфак покликаний відіграти особливо важливу роль, яка впливає із специфічних кримських умов: він **повинен**

бути базою для підготовки фахівців із **середовища** татар і нацмен [43, с.3].

У 1929 році серед прийнятих на 1 і 2 курс робітфаку за соціальним **станом** робітників було 43 особи, **або** 51,8%, батраків - 30, **або** 30%. Серед прийнятих на кримськотатарське відділення робітників нараховувалося 15 осіб, **або** 25,4%, батраків - 13, **або** 22%. Серед студентів 1 і 2 курсів кримські татари **становили** 14,4%, росіяни - 47%, українці - 16,8% [44, **арк.**61].

Доборові абітурієнтів на робітфак приділялася значна **увага**. У циркулярному листі від 9 травня 1929 року вказувалося: “**Кримнаркомос** і Президія Кримського Робітничого факультету звертають увагу всіх організацій, які відряджають цього року на Робітфак, що досвід минулих років вказує на недостатньо уважне ставлення до добору кандидатів, котрі посилаються на робітфак. Це виявляється як у слабкій навчальній підготовці відряджених, та призводить до значного відсіву на перших курсах робітфаку, через академічну неуспішність, так і в недостатній витриманості соціального **складу** (перевірка соціального **складу** студентів робітфаку знайшла 12% соціально-чужих **елементів**)” [45, **арк.**16].

При реалізації політики українізації **керівництво Наркомосу УРСР** звернулося до **Наркомосу** Криму з **пропозицією** про виділення 12 місць на робітфаках українських вузів для українців, що **проживають** в **Кримській АРСР**. Так місця були надані на робітничих факультетах у таких вузах: **Харківський сільськогосподарський** інститут – 1, Полтавський **сільськогосподарський** технікум – 2, Київський **сільськогосподарський** інститут – 1, Одеський **сільськогосподарський** інститут – 1, Харківський Геодезичний інститут – 1, Херсонський **ІНО** – 2, Одеський **ІНО** – 2, Харківський **ІНО** – 2 [46, **арк.**48].

Однією з головних проблем кримського робітфаку було слабе матеріальне забезпечення навчального процесу. Під студентські гуртожитки пристосовувались колишні готелі. У готелі “**Метрополь**” проживало 80 студентів, у “**Північному**” – 40 чоловік, у приміщенні піхотних курсів - близько 300 осіб. **Гуртожитки**, за винятком колишнього готелю “**Метрополь**”, були холодними і **сирими**, у кімнатах проживало до 15 чоловік. Не дивлячись на те, що не вистачало найнеобхіднішого, молоді люди перемагали труднощі, а їх ентузіазм у навчанні був важливим стимулом їхнього прагнення до освіти. Не дивно, що відвідуваність лекцій студентами **становила** 90%.

Усі студенти були поділені на **три** курси, в тому числі залежно від ступеня їхньої навчальної підготовки. Середній вік **робітфаківців** становив 20-25 років і за **плечима** у них був різний життєвий досвід. **Кожен** курс **поділявся** на групи по 30-40 чоловік. Усього нараховувалося 15 груп. Для другого і третього курсів існувала технічна і біологічна спеціалізація. **Заняття** починалися наприкінці вересня – або на **початку** жовтня. Щотижневе навчальне навантаження **робітфаківця становило** 37-42 навчальних **години**. Як доповнення до основної роботи функціонували **гуртки**: **біологічний** і декілька суспільствознавчих. Студенти залучалися до професійних секцій. Роботою кожної такої секції керував профуповноважений, який обирався на загальних зборах **спілки**. Усього на робітфаку було організовано 15 профспілкових секцій.

При організації робітфаку в 1921 році матеріальне становище студентів було важким. Зима 1921 року видалася дуже **суворою**, у навчальних аудиторіях було так холодно, що **заняття** іноді переносили в готель, де **жили** студенти. Студенти

отримували погано випечений хліб з добавками соломи, на обід тільки перлову кашу. У середині другого навчального року на житті робітфаку особливо сильно позначився голод у Криму. До жовтня 1923 року робітфак утримувався на продуктовому постачанні Наркомосу і на кожного студента виділялося 60 фунтів борошна, 7,5 фунти крупи, 2,5 фунти рослинної олії. Усі продукти надходили в загальний казан. Додатково виплачувалася грошова стипендія, але вона була надто мізерною. У 1923 році студент отримував 6 карбованців на місяць, у 1924 – 15 карбованців, а в 1926 році по - 19 карбованців [47, с.3].

З гуртожитків, вранці, робітфаківці добиралися в їдальню у провулку Фабра. На сніданок вони отримували 2 фунти хліба й окріп. Окріп пили з обідніх мисок, тому що посуду не вистачало. Зазвичай лекції продовжувалися з 9 ранку до 4 години дня у різних аудиторіях міста. В другій половині дня робітфаківці займалися в гуртках, іноземними мовами. Деякі із студентів вночі підпрацьовували сторожами на приватних (непівських) підприємствах. Під час голоду в 1922 році за цю роботу їм платили лише кілька фунтів хліба, і студенти погоджувалися, аби вижити, у той час частими були випадки захворювання на цингу.

З розвитком непу, заліковувались рани, завдані війною, поліпшувалося забезпечення і матеріальне становище студентів робітфаку, облаштованість аудиторій. Однак, проблема матеріального забезпечення навчального процесу в повному обсязі так і не була вирішена. У вересні 1928 року завідувач робітфаку Чешмеджи звертається до Наркомосу Криму з проханням про допомогу: “У частині гуртожитків: у середньому на студента припадає 5 квадратних метрів...тобто менше мінімально встановлених норм у двічі; середня температура в опалювальний сезон (жовтень-березень) 8-10 градусів. Зовсім немає постільної білизни, все це особливо важко позначається на червоноармійцях, малокваліфікованих робітниках, батраках, відсоток яких серед студентства в даний час високий. Забезпеченість меблями: на 450 чоловік, що проживають у гуртожитках, є: ліжок - 110 штук, тапчанів - 280 штук, всього 300 штук (60 людей сплять на підлозі), шаф (речових) - 17 штук, табуреток - 200 штук, стільців, умивальників зовсім немає (студенти миються в загальній умивальні, де вода узимку замерзає)...Через те, що бракує житлової площі, не можуть бути розміщені в гуртожитках робітфаку 150 студентів (25% усього студентства)” [48, арк.62].

Причина цих проблем пояснювалася в недостатнім фінансуванні робітфаку. У 1929 році на робітфаки Криму з республіканського і зведеного бюджетів було виділено 349 тисяч карбованців. З них на заробітну плату викладачам 106 тисяч, адміністративно-господарські витрати - 9 тисяч карбованців, операційно-експлуатаційні витрати - 215,8 тисячі карбованців. На придбання інвентаря всього 8,3 тисячі і на капітальний ремонт - тільки 10 тисяч карбованців [49, арк.196].

У березні 1929 року в Москві відбувся 3'їзд робітничих факультетів, присвячений 10-річчю існування робітфаків. У привітальному виступі від імені ЦК ВКП(б) М.І.Калінін підкреслив: “Величезна більшість робітфаківців вийде техніками, інженерами. Що нині, окрім технічних знань, потрібно кожному технікові й інженерові? Йому треба бути, насамперед, організатором...Соціалістичне будівництво, що здійснюється в країні, формує в його учасниках ці організаторські здібності і дає їм величезний революційний заряд. Тому я впевнений, що робітничі і

селянська молодь, яка навчається на робітфаках, виконає поставлені перед нею завдання” [50, с.1].

Зміна загальної політичної ситуації в країні позначилась на житті робітфаків. Незважаючи на досить ретельний соціальний добір абітурієнтів, робітфак також не обминули політичні “чистки”. 15 квітня 1929 року ЦК ВКП(б) видає директиву “Про чистки середніх і вищих навчальних закладів”, зокрема, у документі вказувалося “Вважати за необхідне виключення з числа навчальних закладів таких елементів, які явно засмічують склад студентства, в міру їх виявлення у повсякденній роботі студентських організацій і правлін” [51, арк.10].

Також у директиві наголошувалося, що підставою для виключення студента з робітфаку могло бути навмисне приховання під час вступу до навчального закладу свого соціального походження, або соціального стану, або антирадянське поводження студента. Однак факти масових виключень студентів у практиці кримського робітфаку були і до 1929 року. Так, Колегія Наркомосу на засіданні 16 червня 1925 року обговорювала факт виключення 57 осіб з числа студентів кримського робітфаку [52, арк.114].

У зв'язку зі справою В.Ібраїмова, в органах, підлеглих Наркомосу Кримської АРСР, розпочалися “чистки”. Була створена комісія ЦВК Криму для перевірки роботи НКО, діяльності керівників установ освіти. Так, на засіданні комісії 17 жовтня 1929 року завідувачу кримського робітфаку Чешмеджи було дано таку характеристику: “Закінчив Академію Комуністичного Виховання. Жвавий, енергійний. з ініціативою, до роботи підготовлений...У керівництві спостерігається хвостизм. Національну політику здійснює нетвердо, іде по лінії найменшого опору... Ідеологічно не зовсім витриманий. З роботою може справитися під посиленням керівництвом” [53, арк.4].

Одному із найбільш кваліфікованих викладачів робітфаку Байрашевському (єдиному кримському татарині з 38 викладачів робітфаку) було дано таку характеристику: “Колишній прапорщик, із дворян. З НКО пішов за власним бажанням. Тип украй сумнівний” [54, арк.4зв.].

На жаль, на першому місці були не ділові й особисті якості педагога, професіоналізм, а “ідеологічна витриманість”. Викладачів старої школи, представників дореволюційної російської педагогіки звільняли, а їхнє місце займали молоді заідеологізовані викладачі. Зросла також роль партійних осередків у житті навчального закладу.

У квітні 1931 року відбулася нарада, присвячена питанню партійної роботи у вузах. У передовиці газети “Красный Крым” представник ОК ВКП(б) Кудрявцев висловив думку, що партійна система у вузах має будуватися за тією ж формою, що і в господарських підприємствах. Партійна група має стати основною ланкою партроботи за ідеологічний зміст, за класову чіткість програм, що визначається ним як основне завдання парторганізації вузів. Класова боротьба, на його думку, знаходить свій прояв у реакційних настроях частини професури, під вплив якої часом потрапляє учнівська молодь. Тому особливу увагу слід звернути на тверде втілення у вузах ленінської національної політики.

Виходячи з цієї установки, партійні організації втручалися, прагнучи регулювати всі сторони життя навчального закладу. За ініціативою секретаря

парторганізації робітфаку **Олейникові** бюро **партколективу** робітфаку обговорювало питання про методику викладання. Однак, адміністрація заявила, що це не **справа** парторганізації **втручатися** в методику викладання. Так розуміють на робітфаку партійне **керівництво**. **Завробфаком** не **рахується** з думкою **партколективу**. Незважаючи на **постанову** парторганізації, з робітфаку були випущені студенти, які негативно показали себе у суспільно-політичній роботі [55, с.2].

Отже, на основі вивчення архівних джерел можна зробити наступні висновки. Робітфаки стали важливою сторінкою у розвитку вітчизняної **освіти**. Їх створення було зумовлене тим, що студентами вузів на початку 1920-х років ставали в основному випускники шкіл-дев'ятирічок (колишніх класичних гімназій). Це, на думку керівників **Наркомосу РРФСР**, “засмічувало” студентський контингент, оскільки дев'ятирічки **були** платними, і в умовах **непу** доступними тільки дітям “нетрудових елементів непролетарського походження”. Тому з метою “пролетаризації” вузівського студентства, основним джерелом вузівських абітурієнтів стали робітфаки. З випускників дев'ятирічок не більше 10% ставали студентами університетів та інститутів. **Добір** молоді на робітфаки здійснювався за класовим **принципом**, путівки **надавалися** через партійні і профспілкові органи, що пояснює те, що серед випускників робітфаку значну частку становили комуністи і комсомольці. Так, робітфаки Криму за перші **три** роки роботи випустили 122 чоловік. Із **загальної** кількості випускників 62 - були членами **РКП(б)**, 31 - **КСМ** і тільки 19 безпартійних. За соціальним **складом**: робітників – 70 чоловік і 32 – селянського походження [56, с.3].

Кримський робітфак ім. **Назукіна** за своїм національним **складом** був полінаціональним. З 567 студентів у 1929 році росіяни **становили** 42%, а **решта** - 331 особа - були представниками 22 національностей [57, с.2].

У рамках політики **коренізації** робітфак мав готувати національні кадри фахівців. Однак, у повному **обсязі** це **завдання** не було виконане. Що пояснюють такі причини.

По-перше, студенти різних національностей мали дуже неоднакові стартові академічні знання. Для студентів кримських татар була створена спеціальна підготовча група, були розширені навчальні програми з кримськотатарської мови та літератури. Серед викладачів робітфаку кримських татар були одиниці. У той же час методи і терміни навчання для студентів з різною підготовкою не відрізнялися.

По-друге, соціальні **відмінності** робітника після закінчення **ФЗУ** і сільського батрака, вся **освіта** якого обмежувалася лікнепом, були дуже істотними. Фактором, що стимулював розвиток робітфаків у **Криму**, **була** активізація соціальної свідомості населення. Робітники і селяни бажали отримати професійну **освіту**, яка раніше для них була недоступною. Робітфаки сприяли високій соціальній адаптації молоді. Швидкий розвиток техніки і **виробництва** у процесі індустріалізації зумовив попит на **освічених** і технічно грамотних фахівців.

Для оволодіння різними професіями в умовах механізації **виробництва** стала необхідною була відповідна професійна підготовка. Дати необхідні знання могли вузи, і сходиною до яких були робітфаки. **Всіх**, хто **закінчив** кримський робітфак, посилали у вузи **РРФСР**. 80% людей, які закінчили робітфак у 1926 році, **Наркомос Кримської АРСР** розподілив у навчальні заклади Москви і Ленінграда: в

індустріально-технічні вузи - 41 особа, сільськогосподарські – 17, соціально-економічні – 31, медичні – 13, педагогічні – 10 осіб. 15 випускників, що навчалися менш успішно, були направлені Наркомосом Криму у технікуми. Діяльність робітфаків оцінювалась позитивно і тому, що вони давали молоді загальноосвітню підготовку на рівні середньої школи.

Висновки

На підставі критичного вивчення широкого кола джерел можна зробити такі висновки.

Проведений історіографічний аналіз літератури, присвячений дослідженню питання етнополітики в закладах освіти в Кримській АРСР свідчить про певну прогалину у аналізі даної наукової проблеми. Зі встановленням нової української історіографії з'явився інтерес до неупередженого вивчення деяких аспектів теми дослідження. Проте на даний час відсутнє комплексне ґрунтовне дослідження з реалізації більшовицької етнополітики в закладах освіти у Криму.

З встановленням в Криму радянської влади в листопаді 1920 року існувала нагальна потреба вирішення національного питання, якому нова влада надавала величезного значення. Характер вирішення національного питання мав стати зразком для інших країн, викликати симпатії пригноблених народів до Радянської Росії. Більшовицька влада прагнула до експорту революційних ідей на колоніальні території Близького Сходу. Розвиток народної освіти став одним з важливих компонентів більшовицької етнополітики. Ідеї побудови комуністичного суспільства необхідно було доводити до селянської маси їхньою рідною мовою. Влада прагнула створити собі позитивний образ серед селян різних національностей Кримської АРСР. Шкільна освіта мала виконати центральне завдання – виховати людину з новим світоглядом. Компартійному керівництву потрібні були сумлінні виконавці більшовицьких програм перетворення суспільства. В шкільному процесі широко використовувалась ідеологія в дусі примітивного марксизму, а сам шкільний навчальний процес вирізняла ідеологізація і радянська організація.

Для шкіл національних меншин 1920-1930-ті роки стали часом величезних перетворень. Можна виділити як позитивні, так і негативні сторони цих змін. Школи повністю змінили характер організації навчального процесу. Ці двадцять років стали часом величезних змін у роботі кримськотатарських шкіл а також шкіл національних меншин, і саме їх вивченню присвячене дисертаційне дослідження. Слід зазначити, що відбулась дегуманізація навчального процесу.

Кримськотатарські конфесійні навчальні заклади виховували цільну людину, формували світогляд, який базувався на морально-релігійних нормах. В процесі перетворень школа набула світського характеру, в кримськотатарських школах були засновані осередки піонерських та комсомольських організацій, які мали сприяти формуванню „нової людини”. Школа стала місцем боротьби ідеологій, оскільки у 1920-х роках становлення тоталітарної системи проходило повільно. Позитивним фактором було розширення мережі кримськотатарських шкіл і шкіл національних меншин Кримської АРСР. Суттєво розширився доступ до освіти дітей, зменшилась

неписьменність серед різних верств населення. Однак відбувалося збільшення кількості початкових, а не середніх кримськотатарських шкіл. Проблеми національної освіти вирішувались в кількісному аспекті. Тільки частина дітей могла, закінчивши початкову школу, продовжити навчання в середній школі і зрештою стати студентами технікумів і вищих навчальних закладів, через що процес татаризації шкільної освіти (як різновид коренізації в Криму) мав, в основному, кількісний, а не якісний напрям. Школи національних меншин, які проживали в Кримській АРСР, в своїй роботі відчували багато труднощів. Об'єктивними причинами цих труднощів були територіальна розпорошеність німців, болгар, греків, вірмен, караїмів, кримчаків по містах і селах Криму, їх незначна кількість, використання діалектів, а іноді і різних мов. Ці обставини дуже ускладнювали створення шкіл, підбір вчителів, друкування підручників, розробку навчальних програм. Влада нерівномірно приділяла увагу освіті різних національних меншин. Занепаду зазнають німецькі школи, матеріальна база яких була підірвана радянською владою. Німці, поляки, латиші, литовці, естонці розцінювались як ворожі і підозрілі національні групи. Таке ставлення влади позначалось і на стані шкіл зазначених національних меншин. Ці національні групи були позбавлені можливості отримувати літературу, підручники, допомогу вчителів з Німеччини чи Естонії. Зазначені держави розцінювались як ворожі до СРСР, тому будь-яка співпраця з національно-культурних, освітніх питань була неможлива. Найбільш інтенсивно Наркомос Криму займався школами національних меншин у 1925-1930 і 1934-1936 роках. Влада прагнула механічно корегувати відсоток шкіл тих чи інших національних меншин з кількістю населення. Справжня потреба в кількості шкіл не завжди приймалась до уваги і ця обставина призводила до конфліктів.

Чи не найбільшу увагу влада приділяла вчительському корпусу Наркомосу Криму, прагнучи здійснювати постійний контроль за ходом навчального процесу, змістом викладу матеріалу. ДПУ Кримської АРСР у своїх звітах відстежувало настрої в середовищі національного вчителства і інтелігенції. „Соціальні чистки” серед викладачів негативно позначались на якості учбового процесу і підготовці кадрів. Контроль Наркомосом Кримської АРСР реалізовувався також через розробку навчальних планів і програм, друкування підручників. 1920-ті роки стали часом експериментів в методиці викладання і організації навчального процесу. В роботі загальноосвітніх шкіл була застосована комплексна система викладання. Завдання цієї методики було в тому щоб пов'язати учбовий процес з життям, зокрема політичними процесами. Школа повинна була виховувати сумлінного виконавця комуністичних програм перебудови суспільства. В 1930-х роках навчальні програми дедалі більше стають насиченими ідеологічними догмами в дусі примітивного марксизму.

Значна увага приділялась антирелігійному вихованню. Наркомос Кримської АРСР через курсові заходи ознайомлював вчителів з марксистською педагогікою. Курси перепідготовки були важелем впливу на свідомість освітян. Стратегічною метою Наркомосу Кримської АРСР була повна заміна тих педагогів, які здобули освіту і мали дореволюційний стаж роботи, що в першу чергу стосувалося національної кримськотатарської інтелігенції. Компартійні місцеві ватажки ставилися до неї з підозрою і недовірою, оскільки ця інтелігенція виховувала молодь

в дусі національних традицій і сприяла формуванню національної свідомості. Наркомос Кримської АРСР за вказівкою керівних партійних органів здійснював епізодичні чистки серед вчителів. В 1928-1929 роках чистки мали вибіркового характеру, а уже в 1937-1938 роках перетворились на масові репресії. Вчителі вже були залякані і морально пригнічені. Саме керівництво Наркомосу Криму було дезорієнтоване в політичному плані і боялось проявити будь-яку ініціативу. Цей фактор дуже негативно позначився на якості навчального процесу. Страх і педагогічна творчість речі несумісні. На зміну старим досвіченим педагогам приходили висуванці за комсомольськими рознарядками, єдиною „заслугою” яких, було соціальне походження та „ідеологічна витриманість”. Часто наркоми освіти Криму не розуміли, чого від них вимагає партійне керівництво. В 1930-х роках склад вчительського корпусу суттєво змінився. Два педагогічних технікуми Криму і Кримський педагогічний інститут здійснювали підготовку нових вчителів, яких потребував у 1930-1932 роках процес введення обов’язкового початкового, а потім і семирічного навчання. Серед вчителів шкіл Криму близько половини мали тільки початкову освіту, тому нагальною була потреба підвищення їхнього фахового рівня. Цю проблему в передвоєнний час, так і не вдалося вирішити, якісні показники роботи навчальних закладів були низькими. В умовах формування тоталітарної політичної системи державна політика в галузі освіти набувала масово-кількісного характеру без урахування національних особливостей Криму. Це знівелювало багато досягнень 1920-х років в галузі освіти кримських татар і національних меншин Кримської АРСР.

Протягом зазначеного двадцятиріччя не було вирішено проблему фінансування освітньої галузі Кримської АРСР. В першій половині 1920-х років налагодженню стабільного фінансування закладів освіти заважали наслідки господарської розрухи періоду громадянської війни і „воєнного комунізму”. Другим чинником, що затримував збільшення надходжень коштів освітянам, був перехід промислових підприємств на госпрозрахунок в умовах непу. Виділення коштів на освіту означало для цих підприємств відволікання грошей із господарського обігу. Тому кримські трести фінансували, в першу чергу, заклади професійно-технічної освіти. Професійні школи, ФЗУ і технікуми мали підготувати потрібні кадри для галузей кримської промисловості. В умовах фінансової скрути середини 1920-х років велике значення для ритмічної роботи загальноосвітніх шкіл мала допомога національних спілок взаємодопомоги, національних кооперативів, культосвітніх та інших громадських організацій. Обсяги фінансування збільшилися в першій половині 1930-х років у зв’язку з введенням обов’язкової початкової освіти. Але ж кошти витрачалися лише на збільшення кількості вчителів, придбання підручників. Проблема браку шкільних приміщень, капітального будівництва так і не була вирішена. В сільській місцевості для шкіл, зокрема, використовувались дома розкуркулених. Капітальне будівництво в містах збільшилось тільки з 1935 року. В умовах недостатнього державного фінансування велике значення для існування і розвитку навчальних закладів мала допомога профспілкових організацій і сільського населення. На селі общини укладали з Наркомосом Кримської АРСР угоди щодо матеріального забезпечення вчителів та утримання шкіл. Кримська Рада професійних спілок брала участь у фінансуванні таких заходів кампанії організації

загального навчання, як сніданки для школярів, одяг для дітей з бідних сімей, паливо для шкіл. Роль національно-культурних організацій у стосунках із закладами освіти, простежується тільки в 1920-х роках. У 1930-х роках існували лише громадські і профспілкові організації контрольовані владою, і громадська ініціатива суттєво звузилася, а незабаром і зійшла нанівець.

Особливістю системи професійно-технічної освіти була її залежність від структури і стану різних галузей народного господарства. Для свого розвитку професійні навчальні заклади потребували значно більше коштів, ніж загальноосвітні школи. Початок індустріалізації вніс істотні зміни в структуру, кількість, навчальні плани, програми професійних навчальних закладів. Процес підготовки кадрів став більш прагматичним. Національні технікуми стали основною ланкою з підготовки національних робітників. Більшовицькі лідери поставили завдання створення національного пролетаріату, який би був опорою влади серед кримських татар і національних меншин. Процес професійної освіти набув політичного забарвлення. Політичний аспект чітко простежується в роботі шкіл стахановців. Позитивним аспектом у роботі професійної освіти була діяльність робітничих факультетів. Робітфаки реалізовували соціальну адаптацію молоді, давали змогу вихідцям з незаможних родин здобути вищу освіту.

Такі висновки щодо проблеми реалізації етнополітики у роботі закладів освіти у 1920-1930-х роках є актуальними в умовах реформування освітянської галузі і у наш час. Автономна Республіка Крим – один з найбільш багатонаціональних регіонів України, на півострові проживають 127 етносів і національних груп. До Криму повертаються депортовані народи, відбувається їхнє облаштування. В автономії створені кримськотатарські, грецькі, вірменські національні школи. В 2004/2005 навчальному році в Автономній Республіці Крим працювало 15 кримськотатарських шкіл. У багатьох загальноосвітніх школах функціонують національні класи з рідною мовою навчання. Вивчений у дисертаційному дослідженні досвід організації навчального процесу в національних школах у 1920-1930-х роках може бути корисним і в наш час.

Дисертаційні положення і висновки можна використати під час оновлення республіканської програми „Учитель”, що визначила основні етапи і завдання в розв’язанні проблем освіти автономії, а також у процесі розробки програм і підручників для кримськотатарських шкіл, зокрема з історії Криму, України, народознавства та кримськотатарської літератури.

Національне питання є одним з найважливіших у внутрішній політиці України . Міжнаціональна злагода для Криму є основною умовою ефективного соціально-економічного розвитку.

В даний момент на півострові створені і працюють десятки національно-культурних товариств. Вони сприяють збереженню і розвитку рідної мови, національних традицій, здійснюють допомогу в роботі національних шкіл. Можна констатувати прагнення до розв’язання гуманітарних проблем корінних народів Криму – кримських татар, караїмів, кримчаків.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що зібрані матеріали та узагальнюючі висновки дисертації можуть бути використані в процесі розробки як загальнодержавної, так і кримської концепції регулювання

міжнаціональних відносин, програм діяльності національно-культурних товариств Автономної Республіки Крим. Висновки дисертації, зроблені на підставі нової інтерпретації залучених архівних джерел, можуть бути використані при викладанні дисциплін історичного, сходознавчого й українознавчого циклів. Зібраний фактичний матеріал може бути використаний у наукових розробках питань національної освіти й етнопедагогіки.

Бібліографічні посилання

Вступ. Розділ 1. Проблеми етнополітики та кримське шкільництво в історіографії. Джерельна база дослідження.

1. *Луначарский А.В.* Культурные задачи рабочего класса. Культура общечеловеческая и классовая. - Петроград: Издательство Союза коммунистов Северной области, 1919; *Луначарский А.В.* На фронте просвещения. /Доклад о народном просвещении на 2-ой сессии ВЦИК 9 октября 1924г./ - М.: Госиздат, 1924. - 54с.; *Луначарский А.В.* Наши текущие задачи. (Какая школа нужна пролетарскому государству). Сб. ст. - М.: Издательство Работник просвещения, 1924. - 102с.; *Луначарский А.В.* Третий фронт. Сборник статей. - М.: Работник просвещения, 1925. - 152с.; *Луначарский А.В.* Проблемы народного образования. Сб. ст. - М.: Издательство работник просвещения, 1925. - 57с.; *Луначарский А.В.* Задачи просвещения в системе советского строительства. Доклад на I Всесоюзном Учительском Съезде. - М.: Работник просвещения, 1925. - 47с.; *Луначарский А.В.* Просвещение и революция. Сборник статей. - М.: Работник просвещения, 1926. - 432с.; *Луначарский А.В., Халатов А.* Вопросы культурного строительства РСФСР. Доклады на XIV Всероссийском съезде Советов /15 мая 1929г./ - М.-Л.: Госиздат, 1929. - 143с.
2. *Ряппо Я.П.* Народня освіта на Україні за десять років революції. - Харків: Державне Видавництво України, 1927. - 126с.; *Ряппо Я.П.* Что дала Октябрьская революция в области просвещения на Украине. - Харьков: Книгоспілка, 1928. - 121с.; *Скрипник М.О.* Лінії освітньої роботи в справі будівництва соціалізму. Промова на Всеукраїнській нараді профспілкових бібліотечних робітників 7 березня 1927р. - Харків: Український робітник, 1927. - 35с.; *Скрипник М.О.* Проти культурницької замкненості: методи і форми участі робосу у виробничій діяльності органів освіти. - Харків: Український робітник, 1929. - 63с.; *Скрипник М.О.* Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. (Доповідь на VII-м Всесоюзнім з'їзді робітників освіти в Москві 5 березня 1929р.). - Харків: Державне видавництво України, 1929. - 73с.
3. *Духно П.І.* Школа на селі та її громадська роль. - Харків: Державне Видавництво України, 1926. - 60с.; *Пистрак М.* Насущные проблемы современной советской школы. - М.: Работник просвещения, 1925. - 188с.; Из практики долтон-плану в українській школі: Збірка статей. За ред. Срібного А. - Харків: Держвидав України, 1926. - 90с.; *Аникст А.М.* Культурное строительство в пятилетке. - М.-Л.: Госиздат, 1929. - 96с.; *Комаровский Б.* Диалектика развития научно-педагогической мысли. - М.: Работник

- просвещения, 1929. - 139с.; *Машикін А.* Освітня політика за добу диктатури пролетаріату. - Харків: Державне Видавництво України, 1926. - 136с.; *Гірчак Е.* Завдання національно-культурного будівництва. - Харків: Пролетарій, 1929. - 48с.
4. *Буценко А.И.* Советское строительство и национальные меньшинства на Украине. - Харків: Державне Видавництво України, 1926; *Мансуров Г.* За культурное строительство национальностей. - М.: Госиздат, 1927. - 42с.
 5. *Весь Крым.* Юбилейный сборник. 1920-1925. - Симферополь: Издательство КрымЦИК, 1926. - 572с.
 6. *Вологдин Б.П.* Население Крыма // *Весь Крым.* Юбилейный сборник. 1920-1925. - Симферополь, 1926.- С. 37-50.
 7. *Асанов А.* Народное образование в Бахчисарайском районе // *Крым.* - 1926. - №2. - С. 179-181; *Балич У.* Октябрьская революция и народное просвещение // *Красный Крым.* - 1924. - 7 ноября; *Балич У.* Местный бюджет и народное образование // *Красный Крым.* - 1925. - 4 октября; *Балич У.* Состояние народного просвещения в Крыму // *Педагогическая жизнь Крыма.* - 1925. - №6.- С.3-16; *Балич У.* Анализ советских систем народного просвещения // *Педагогическая жизнь Крыма.* - 1925. - № 7-8. - С.5-11; *Балич У.* Местный бюджет и народное образование // *Педагогическая жизнь Крыма.* - 1925. - № 9-10. - С.9-16; *Балич У.* К культсовещаниям нац.меньшинств // *Пути коммунистического просвещения.* - 1926. - №1. - С.20-25; *Балич У.* Состояние дела народного образования в Крыму // *Пути коммунистического просвещения.* - 1926. - № 5.- С. 11-16; *Балич У.* Состояние дела народного образования в Крыму // *Пути коммунистического просвещения.* - 1926. - № 6-7.- С.10-21.
 8. *Десять лет Советского Крыма: Сборник посвящённый десятилетию советизации Крыма (1920-1930)* / Под ред. И. Козлова и др. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1930. - 557с.
 9. *Вигдоров А.* Национальная школа при царе и советской власти. - М.-Л.: Учпедгиз, 1931. - 23с.; *Шишкин А.Ф.* Проблемы культурной революции и задачи культстроительства на новом этапе. - Л.: Ленинградский областной отдел народного образования, 1931. - 27с.; *Бушманов А.Ф.* Народное образование в СССР к 15-й годовщине Октября. - М.: Учпедгиз, 1932. - 71с.
 10. *Асанов А.* О всеобщем начальном обязательном обучении в Крыму. - Симферополь: Крымгосиздат, 1930. - 59с.
 11. *Ден Н.В.* Крым. - М.-Л.: Госиздат, 1930. - 85с.
 12. *Елагин В.* Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // *Революция в Крыму.* - 1924. - №1. - С. 39 - 101.
 13. *Бочагов А.К.* Милли Фирка. Националистическая контрреволюция в Крыму. - Симферополь: Крымиздат, 1930. - 119с.
 14. *Ибадуллаев Н.* Печальная участь // *Авдет.* - 1992. - 2 мая; *У истоков крымской трагедии* // *Гасырлар авазы.* - 1997. - №3/4. - С. 91-94; *Ибадуллаев Н.* Неистовый председатель // *Голос Крыма.* - 1998. - 18 сентября; *Семена Н.* Дело В.Ибраимова и “Милли-Фирка” // *Зеркало недели.* - 1999. - 20 марта.

15. *Самединов А.* Десять лет хозяйственного и культурного строительства Крыма . - Симферополь: Крымиздат, 1930. - 43с.; *Самединов А.* Итоги работы промышленности за 1931г. – Симферополь: Крымгосиздат, 1932; *Самединов А.* Народно-хозяйственный план Крымской АССР на 1933г. (Доклад на IV сессии ЦИК Крымской АССР 5-8 февраля 1933г.). - Симферополь: Крымгиз, 1933. - 50с.; *Самединов А.* Об итогах выполнения народно-хозяйственного плана 1933г. - Симферополь: Крымпартиздат, 1934. - 40с.; *Самединов А.* О советском, хозяйственном и культурном строительстве Крымской АССР. - Симферополь: Крымпартиздат, 1934. - 52с.; *Самединов А.* Народнохозяйственный план на 1936г. - Симферополь: Крымиздат, 1936. - 80с.
16. *Быков Б.* Крымский комсомол в борьбе за индустриализацию. - Симферополь: Крымпартиздат, 1934. - 52с.; *Камилев А.* Культурный поход комсомола Крыма. - Симферополь: Крымпартиздат, 1934. - 57с.; *Максимов* Комсомол на земельном фронте. - Симферополь: Крымиздат, 1929. - 55с.; *Тихомиров П.* Безбожие победит. (Обзор текущей деятельности религиозных организаций и работа СВБ в Крыму). - Симферополь: Крымиздат, 1930. - 28с.
17. *Поляковская С.В.* Культурное строительство в Крыму. - Симферополь: Крымиздат, 1939. - 27с.
18. *Щербаков М., Рагацкин С.* Крымская АССР. - Симферополь: Госиздат, 1939.- 34с.; *Опыт крымской школы.* Сборник статей. - Симферополь: Областная педлаборатория Наркомпроса Крымской АССР, 1935. - 203с.; *Опыт крымской школы.* Сборник статей. - Симферополь: Областная педлаборатория Наркомпроса Крымской АССР, 1936. - 127с.; *Опыт крымской школы.* Сборник статей. - Симферополь: Издательство Крымской АССР, 1939. - 101с.; *Опыт крымской школы.* Сборник статей. - Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1940. - 120с.
19. *Клочко В.Ф.* Культурное строительство в советской деревне в годы второй пятилетки (1933-1937). - М.: Госкультпросветиздат, 1956. - 144с.; *Білодід І.К.* 40 років радянської освіти на Україні: матеріали до лекції. - К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1957. - 31с.; *Гриценко М. С.* Розвиток радянської школи на Україні. - К.: Радянська школа, 1958. - 71с.; *Прокопенко Г.* Розвиток загальноосвітньої школи Української РСР за сорок років Радянської влади. - К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1958. - 38с.; *Вессель Н.Х.* Очерки об общем образовании и системе народного образования в России. - М.: Учпедгиз, 1959 ; *Элькина Д.Ю.* На культурном фронте. Из истории борьбы за ликвидацию неграмотности в СССР. - М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1959. - 143с.
20. *Гулянский С.К.* Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. - К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1960. - 108с.; *Королєв Ф.Ф.* Очерки по истории советской школы и педагогики. 1921-1931. - М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1961. - 508с.; *Золотоверхий І.Д.* Становлення української радянської культури (1917-1920). - К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1961. - 424с.; *Заволока С.* Освіта на

- Україні. - К.: Мистецтво, 1963. - 111с.; *Шевчук Г.М.* Культурне будівництво на Україні у 1921-1925рр. - К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1963.-432с.; *Народна освіта і педагогічна наука в УРСР. 1917-1967.* За ред. Бондар А.Г. - К.: Радянська школа, 1967; *Проскурін П.В.* Розвиток народної освіти на селі. - К.: Товариство Знання УРСР, 1969. - 21с.
21. *Корольов Ф.П.* Ленінська концепція культурної революції і завдання педагогіки. - К.: Товариство Знання, 1970. - 48с.; *Народное образование, наука и культура в СССР.* Сборник статей. - М.: Статистика, 1971. - 403с.; *КПСС во главе культурной революции в СССР.* - М.: Политиздат, 1972. -376с.; *Куманёв В.А.* Революция и просвещение масс. - М.: Наука, 1973. -355с.; *Из истории педагогической мысли и школы.* Сборник трудов. Под ред. Ротенберг В.А. - М., 1974. - 161с.
 22. *Кабанов П.И.* История культурной революции в СССР (спецкурс). - М.: Высшая школа, 1971. - 271с.
 23. *Грабарь Т.В.* Культурная революция в СССР - составная часть ленинского плана построения социализма (1917-1937гг.). - М.: Высшая школа, 1968. - 94с.
 24. *Бреев С.* Развитие теории и практики образования без отрыва от производства в РСФСР (1917-1941). - Саранск: Мордовское книжное издательство, 1973.- 164с.
 25. *Плясовских В.С.* Политика КПСС в области народного образования. - М.: Мысль, 1987. - 224с.
 26. *Советская культура в реконструктивный период.* Ответ. Ред. Ким М.П. - М.: Наука, 1988. - 603с.
 27. *Культурное строительство в РСФСР. Документы и материалы.* Т.1. Ч.2. 1921-1927.-М.: Советская Россия, 1984. - 364с.; *Культурное строительство в РСФСР. Документы и материалы.* Т.2. 1928-1941. - М.: Советская Россия, 1985. - 398с.; *Культурное строительство в СССР. 1917-1927. Документы и материалы.* - М.: Наука, 1989. - 381с.
 28. *Крымская АССР /1921-1945/* сост. Ю.И. Горбунов. - Симферополь: Таврия, 1990. - 319с.
 29. *Крымская АССР: 20-30-е годы. Исторический очерк.* Препринт №8. гл. ред. Хворостяный И.М. - К.: Б.и., 1989. - 18с.
 30. *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Крымская Республика: год 1921.- Симферополь: Таврия, 1992. - 126с.
 31. *Ачкинази И.В.* Крымчаки: историко-этнографический очерк. - Симферополь: Дар, 2000. - 190с.
 32. *Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры.* / сост. Ю.Н. Лаптев. - Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. - 256с.
 33. *Урсу Д.П.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941гг.). - Симферополь: Крымчупедгиз, 1999. - 144с.
 34. *Деятели крымскотатарской культуры (1921-1941гг.).* Биобиблиографический словарь / Гл. ред. и сост. Урсу Д.П.-Симферополь: Доля, 1999. - 240с.
 35. *Урсу Д.П.* Годы возмужания Бекира Чобан-заде // Голос Крыма. - 2002. - №37; 2002. - №38; 2002. - №39.

36. *Ланда Р.Г.* Ислам в истории России. - М.: издательство Восточной литературы РАН, 1995. - 311с.
37. *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн.2. - М.: Политиздат, 1978. - 339с.
38. *Макарова Г.П.* Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР. 1917-1923гг. Исторический очерк. - М.: Наука, 1987. - 172с.
39. *Чешко С.В.* Философия и мистика национального вопроса // *Общественные науки.* - 1990. - № 3. - С. 103 - 114; *Салмин А.М.* Союз после Союза. Проблемы упорядочения национально-государственных отношений в бывшем СССР // *Политические исследования.* - 1992. - № 1-2. - С. 34-55; *Вдовин А.И.* Национальная политика 30-х годов (Об исторических корнях кризиса межнациональных отношений в СССР) // *Вестник московского университета. Сер.8. История.* - 1992. - № 4. - С. 17-37; *Евтух В.* Этническое меньшинство: понятие, признаки, функции // *Философская и социологическая мысль.* - 1994. - № 1-2. - С. 159-175; *Тишков В.А.* О нации и национализме // *Свободная мысль.* - 1996. - № 3. - С. 30-38.
40. *Губогло М.Н.* Языки этнической мобилизации. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. - 811с.
41. *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К.: Либідь, 1991. - 342с.; *Касьянов Г.В., Даниленко В.М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.). - К.: Наукова думка, 1991.-96с.; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919-1928). - К.: Основи, 1996. - 396с.; *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. - К.: НАН України. Інститут історії України, 1995. - 204с.
42. *Єфіменко Г.Г.* Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-1938 рр. (освіта та наука). - К.: НАН України. Інститут історії України, 2000. - 72с.; *Єфіменко Г.Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) // *УІЖ.* - 2000. - № 2. - С. 82-93; №4. - С. 37-47; *Єфіменко Г.Г.* Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932-1938) // *УІЖ.* - 2000. - № 5. - С. 3-17; № 6. - С. 51-66; *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938).-К.: НАН України. Інститут історії України, 2001. - 304с.
43. *Наседкина Л.Д.* Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины. 20-е - начало 30-х годов: Автореферат дис...канд.ист.наук. - К., 1993. - 17с.; *Калакура О.Я.* Українська полонія в 1917-1939 роках: Автореф.дис...канд.іст.наук. - К., 1995. - 23с.; *Мельник Н.І.* Національно-культурний розвиток болгарської меншини в Україні в 20-30-х рр.: Автореф. дис...канд.іст.наук. - К.,1996; *Балуба І.А.* Польська національна меншина України в 20-30-ті рр. ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 1997. - 24с.; *Орлик В.М.* Молдовани в Україні (1920-1929рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 1998. - 17с.; *Черкаський А.В.* Національно-культурне будівництво на Півдні України в 20-ті роки: Автореф. дис...канд. іст. наук. - Одеса, 1994. - 24с.; *Обидьонова О.В.* Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук. - Донецьк.,

2000. - 19с.;
44. *Чирко Б.В.* Національні меншості в 20-30 х рр. // УІЖ. - 1990. - № 1. - С. 51-64 ; *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХст). - К.: Асоціація Україно, 1995. - 215с.
 45. *Гусева С.О.* Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-30рр) // УІЖ. - 1991. - № 2. - С. 45-54; *Гонтар О.В.* Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки // УІЖ. - 1991. - № 7. - С. 125-130; *Данильченко О.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр ХХ ст. - К.: АН України. Інститут історії України, 1993. - 58с.
 46. *Евтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920 - 1990рр.). - К.: Інтел, 1994.-182с. ; *Кулінич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. - К.,1995; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930е годы. - М.: Готика, 1998.-208с.; *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. - К.: НАН України. Інститут історії України, 1999.- 482с.; *Панчук М., Польовий Л.* Німці в Україні в радянський період // Політика і час. - 1992. - № 9-10. - С. 61-66.
 47. *Орлянський В.С.* Евреї в Україні в 20-30 роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. - Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. - 240с.
 48. *Евреи в Крыму.* Краткий очерк истории иудейских общин в Крыму. Сборник статей под ред. Ю.М. Могаричёва. - Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. - 64с; *Горбачёв С.* Проекты освоения Крыма (из истории еврейских поселений в Крыму) // Остров Крым. - 2000. -№ 5; *Глубочанский А., Ривкина Е.* Крымская Калифорния // Остров Крым. - 2000. - №5.
 49. *Костырченко Г.* Отец народов. Ленинская и сталинская национальная политика //Родина. - 2003. - № 2. - С. 8-13. *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. - М.: Международные отношения, 2003.-784с.
 50. *Войналович О.О.* Становлення і розвиток загальноосвітньої школи національних меншин в Україні (1917-1938рр.): Автореф. дис...канд. пед. наук. - К., 1993; *Чирва Ю.І.* Розвиток народної освіти України (1917-1932рр.). Історіографія проблеми: Автореф. дис...канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1995; *Бистрицька О.Б.* Розвиток системи освіти національних меншин в Україні (1917-1939рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук. - Харків, 1998; *Потапова Л.В.* Розвиток національної школи в Україні (1917-1933): Автореф. дис...канд. пед. наук. - Луганськ, 1998.
 51. *Кравець В.* Історія української школи і педагогіки. - Тернопіль, 1994; *Нариси історії українського шкільництва (1905-1933)* / За ред. Сухомлинської О.В.-К. : Заповіт, 1996. - 304с.; *Дроб'язко П.І.* Українська національна школа: витоки і сучасність. - К.: Академія, 1997. - 181с.; *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905-1920рр.). - К.: Габілітації/УВУ, 1996. - 359с.
 52. *Живодьор В.Ф.* З історії національного шкільництва. - К.: Інститут змісту і методів навчання, 1998. - 144с.; *Пилипчук О.Я.* Історія науки та освіти в Україні. (найдавніші часи - перша третина ХХ ст.). - К.: тов. Міжнародна фінансова агенція, 1998. - 80с.; *Ступарик Б.М.* Шкільництво Галичини (1772-

- 1939). - Івано-Франківськ: ІСД, 1994. - 144с.; *Ступарик Б.М.*, Моцак В.Д. Ідея національної школи та національне виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). - Коломия: Вік, 1995. - 174с.; *Ступарик Б.М.* Національна школа: витоки, становлення. - К.: Інститут змісту і методів навчання, 1998. - 334с.
53. *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. - Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. - 248с.

Розділ 2. Етнополітика компартійно-радянської влади та проблеми народної освіти в Кримській АРСР упродовж міжвоєнної доби.

1. *Предварительные* итоги переписи в Крыму в 1921 г. Выпуск I - Симферополь: Крымское Статистическое Управление, 1922. - с. 10 - 11.
2. *Статистико-экономический* атлас Крыма. Выпуск I - Симферополь: Издательство Крымского Статистического Управления и Крымиздат, 1922. - с. 5.
3. ДААРК Ф. - П. - 150. - Оп. 1.- Од. зб. 167. - Арк. 1.
4. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 194. - Арк. 4.
5. Там само. - Од. зб. 63. - Арк. 325.
6. Крымский архив. - 1996. - №2. - с. 90.
7. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 102. - Арк. 20.
8. *Султан-Галиев М.* Избранные произведения. - Казань: Гасыр, 1998. - 719с.
9. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 102. - Арк. 73.
10. Там само. - Од. зб. 57. - Арк. 12.
11. Там само. - Од. зб. 102. - арк. 49.
12. Там само. - Од. зб. 62. - Арк. 18.
13. Там само. - Од. зб. 194. - Арк. 5.
14. Там само. - Од. зб. 195. - Арк. 9.
15. Там само. - Арк. 10.
16. Там само. - Од. зб. 287. - Арк. 6.
17. Там само. - Арк. 7.
18. Там само. - Арк. 10.
19. Жизнь национальностей. - 1921. - 5 ноября.
20. ДААРК. - Ф. - П.- 1. - Оп. 1. - Од. зб. 310. - Арк. 145.
21. Там само. - Од. зб. 287. - Арк. 24.
22. Там само. - Од. зб. 387. - Арк. 110.
23. Там само. - Од. зб. 382. - Арк. 96.
24. Там само. - Арк. 92.
25. Сталин И. т.5, с. 39.
26. *Султан-Галиев М.* Названа праця. - с. 451.
27. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 314. - Арк. 25.
28. Там само. - Ф. - П. - 150. - Оп. 1. - Од. зб. 112. - Арк. 193.
29. Коммунистический вестник. - 1924. - №9.
30. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 118. - Арк. 21.
31. Там само. - Од. зб. 770. - Арк. 125.
32. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 310. - Арк. 69.
33. Там само. - Арк. 68.
34. Там само. - Ф. - П. - 150. - Оп. 1. - Од. зб. 167. - Арк. 26.
35. Там само. - Ф. - П. - 3. - Оп. 1. - Од. зб. 162. - Арк. 282.

37. *Резолюции* XII крымской областной конференции. - Симферополь, 1927.-20с.
 36. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 591. - Арк. 157зв.
 38. Там само. - Од. зб. 162. - Арк. 669.
 39. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 713. - Арк. 2.
 40. Там само. - Арк. 3.
 41. Там само. - Арк. 7.
 42. Там само. - Од. зб. 870. - Арк. 51.
 43. Там само. - Арк. 22.
 44. Там само. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 96. - Арк. 2.
 45. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 870. - Арк. 70.
 46. Там само. - Арк. 55.
 47. Там само. - Од. зб. 942. - Арк. 7.
 48. Там само. - Од. зб. 1032. - Арк. 13.
 49. Там само. - Арк. 18.
 50. *Козлов И.* О национальном строительстве в Крыму. Переработанная стенограмма доклада на VI Объединённом Пленуме ОК и ОКК. - Симферополь: Крымское государственное издательство, 1931. - с. 47.
 51. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1290. - Арк. 40.
 52. Правда. - 1935. - 6 декабря.
 53. *Семёнов Б.А.* О ближайших задачах крымской парторганизации. Речь на Пленуме областного комитета ВКП(б) 15 октября 1934г. - Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1934. - с. 27.
 54. Революция и национальности. - 1933. - №4.
 55. *Коренизация* аппарата КрАССР (к вопросу о вовлечении трудящихся татар в производство, государственные, кооперативные учреждения и общественные организации). - Симферополь: Издание орготдела КрымЦИК, 1929. - с. 7.
 56. Там само. - с. 22.
 57. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1074. - Арк. 4.
 58. Там само. - Од. зб. 1139. - Арк. 77.
 59. Там само. - Од. зб. 1074. - Арк. 15.
 60. Революция и национальности. - 1934. - №3.
 61. Сталин И. т.11, с. 345.
 62. Революция и национальности. - 1935. - №1.
 63. За коммунистическое просвещение. - 1932. - 7 апреля.
- Розділ 3. Організація педагогічного процесу в національних школах Криму у 20-30-х роках ХХ сторіччя.**
1. ДААРК. - Ф. - Р. - 4025. - Оп. 1. - Од. зб. 46. - Арк. 38.
 2. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 57. - Арк. 2.
 3. *Известия* Крымского ОК РКП(б). - 1922. - №10.
 4. *Вестник* административной жизни Крыма. - 1923. - №2.
 5. *Весь Крым.* Юбилейный сборник. 1920 - 1925. - Симферополь: Издательство КрымЦИК, 1926. - с. 38.
 6. Красный Крым. - 1922. - 23 декабря.
 7. *Весь Крым.* Юбилейный сборник. 1920 - 1925. - Симферополь, 1926. - с. 422.
 8. ДААРК. - Ф. - Р. - 460. - Оп. 4. - Од. зб. 140. - Арк. 52.

9. *Отчёт* Совету труда и обороны. На 1 апреля 1922г. - Симферополь: Издательство Крымского ЭКОСО, 1922. - с. 181.
10. Там само. - с. 183.
11. ДААРК. - Ф. - Р. - 663. - Оп. 1. - Од. зб. 82. - Арк. 34.
12. Там само. - Ф. - Р. - 652. - Оп. 1. - Од. зб. 47. - Арк. 282.
13. *Отчёты* КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений КрССР III-му Всекрымскому Съезду Советов. - Симферополь: Б.и., 1923. - с. 69.
14. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 65. - Арк. 82зв.
15. Там само.
16. Там само. - Од. зб. 196. - Арк. 288.
17. Там само. - Ф. - П. - 70. - Оп. 1. - Од. зб. 52. - Арк. 12.
18. Там само. - Ф. - Р. - 652. - Оп. 1. - Од. зб. 47. - Арк. 441 - 441зв.
19. Там само. - Ф. - Р. - 3415. - Оп. 1. - Од. зб. 215. - Арк. 13.
20. *Отчёты* КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений КрССР III Всекрымскому Съезду Советов. - Симферополь: Б.и., 1923.
21. Там само. - с. 165.
22. ДААРК. - Ф. - Р. - 460. - Оп. 4. - Од. зб. 445. - Арк. 79.
23. *Бюллетень* Крымского ЦСУ. - 1923. - №1.
24. ДААРК. - Ф. - Р. - 1622. - Оп. 1. - Од. зб. 1. - Арк. 47.
25. Там само. - Ф. - П. - 100. - Оп. 1. - Од. зб. 60. - Арк. 15зв.
26. Там само. - Ф. - Р. - 460. - Оп. 4. - Од. зб. 445. - Арк. 66.
27. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 358. - Арк. 49.
28. *Вологдин Б.* Народное образование и условия осуществления всеобщего обучения в Крыму. - Симферополь: Издательство Крымского центрального Статистического Управления, 1925. - с. 14.
29. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 25. - Арк. 59.
30. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 358. - Арк. 40зв.
31. *Четыре* года советской власти в Крыму. 1920 - 1924. - Симферополь: издание КрымЦИКа и Совнаркома, 1924. - с. 122.
32. *Весь Крым.* Юбилейный сборник. 1920 - 1925. - Симферополь, 1926. - с. 425.
33. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 47. - Арк. 28-29.
34. Там само. - Ф. - Р. - 652. - Оп. 1. - Од. зб. 208. - Арк. 349.
35. Там само. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 47. - Арк. 32.
36. Там само. - Од. зб. 25. - Арк. 57.
37. Там само. - Ф. - Р. - 652. - Оп. 1. - Од. зб. 208. - Арк. 17.
38. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 382. - Арк. 4.
39. Там само. - Од. зб. 813. - Арк. 12.
40. *Народное* образование в РСФСР к 1924/25 учебному году. - М.: Работник просвещения, 1925. - с. 57.
41. ДААРК. - Ф. - Р. - 652. - Оп. 1. - Од. зб. 611. - Арк. 211.
42. Там само. - Ф. - Р. - 460. - Оп. 4. - Од. зб. 445. - Арк. 14зв.
43. Педагогическая жизнь Крыма. - 1925. - №5.
44. Красный Крым. - 1923. - 16 февраля.
45. ДААРК. - Ф. - Р. - 2717. - Оп. 1. - Од. зб. 65. - Арк. 28.
46. Красный Крым. - 1923. - 18 февраля.

47. ДААРК. - Ф. - П. - 3. - Оп. 1. - Од. зб. 43. - Арк. 103зв.
48. Красный Крым. - 1923. - 30 января.
49. Там само.
50. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 47. - Арк. 126.
51. *Вологдин Б.* Народное образование и условия осуществления всеобщего обучения в Крыму. - Симферополь, 1925. - с. 26.
52. ДААРК. - Ф. - Р. - 663. - Оп. 4. - Од. зб. 719. - Арк. 8.
53. Там само. - Оп. 5. - Од. зб. 76. - Арк. 45.
54. Экономика и культура Крыма. - 1931. - №5.
55. ДААРК. - Ф. - Р. - 460. - Оп. 1. - Од. зб. 8789. - Арк. 240.
56. *Бюллетень* ЦИК и СНК Крымской АССР. - 1931. 16 сентября. №50
57. *Сборник* материалов к отчёту ОК ВКП(б) на XVI областной партконференции . - Симферополь: Б.и., 1932. - с. 60.
58. ДААРК. - Ф. - Р. - 460. - Оп. 3. - Од. зб. 49. - Арк. 170.
59. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1039. - Арк. 135.
60. *Статистический* сборник УНХУ Крымской АССР. - 1932. - ноябрь. №1.
61. *Бюллетень* ЦИК и СНК Крымской АССР. - 1931. - 16 сентября. №50.
62. ДААРК. - Ф. - Р. - 526. - Оп. 2. - Од. зб. 3. - Арк. 5.
63. Экономика и культура Крыма. - 1934. - №9 - 12.
64. Красный Крым. - 1934. - 21 октября.
65. Красный Крым. - 1934. - 10 октября.
66. *Статистический* бюллетень УНХУ Крымской АССР. - 1933. - №1.
67. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1813. - Арк. 25.
68. Там само. - Арк. 66.
69. Революция и национальности. - 1937. - №10.
70. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 8. - Од. зб. 2. - Арк. 1.
71. Там само. - Оп. 10. - Од. зб. 209. - Арк. 1-5.
72. Там само. - Ф. - Р. - 219. - Оп. 1. - Од. зб. 1795. - Арк. 84.
73. Там само. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 8. - Од. зб. 44. - Арк. 40-42.
74. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1863. - Арк. 102.
75. Там само. - Од. зб. 1844. - Арк. 93.
76. Красный Крым. - 1938. - 4 января.
77. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 200. - Арк. 64.
78. ЦДАГО. - Ф. - 1. - Оп. 20. - Од. зб. 1519. - Арк. 26.
79. Красный Крым. - 1921. - 26 мая.
80. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1076. - Арк. 12.
81. ЦДАВО. - Ф. - 166. - Оп. 2. - Од. зб. 618. - Арк. 1.
82. Там само. - Од. зб. 703. - Арк. 103.
83. Красный Крым. - 1924. - 23 июня.
84. ЦДАВО. - Ф. - 166. - Оп. 2. - Од. зб. 618. - Арк. 2.
85. ДАРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 94. - Арк. 31.
86. Красный Крым. - 1928. - 7 октября.
87. ДААРК. - Ф. - Р. - 663. - Оп. 1. - Од. зб. 1195. - Арк. 4.
88. Там само.
89. Там само. - Од. зб. 1196. - Арк. 22.

90. Красный Крым. - 1926. - 23 октября.
91. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 561. - Арк. 24.
92. Красный Крым. - 1924. - 20 мая.
93. ЦДАГО. - Ф. - 1. - Оп. 20. - Од. зб. 748. - Арк. 69.
94. Красный Крым. - 1927. - 7 июня.
95. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 701. - Арк. 32.
96. Там само. - Арк. 41.
97. ЦДАГО. - Ф. - 1. - Оп. 20. - Од. зб. 1524. - Арк. 3,6.
98. ДААРК. - Ф. - П. - 121. - Оп. 1. - Од. зб. 26. - Арк. 33.
99. ЦДАВО. - Ф. - 166. - Оп. 2. - Од. зб. 624. - Арк. 8.
100. Там само.
101. ДААРК. - Ф. - Р. - 652. - Оп. 1. - Од. зб. 47. - Арк. 283.
102. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 199. - Арк. 2.
103. ЦДАВО. - Ф. - 166. - Оп. 2. - Од. зб. 621. - Арк. 1.
104. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 292. - Арк. 1.
105. ЦДАВО. - Ф. - 166. - Оп. 2. - Од. зб. 1767. - Арк. 24.
106. Красный Крым. - 1923. - 20 февраля.
107. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 106. - Арк. 13.
108. Там само. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 47. - Арк. 28.
109. *Пути коммунистического просвещения.* - 1926. - №8-9.
110. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 47. - Арк. 30.
111. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 824. - Арк. 138-140.
112. ЦДАВО. - Ф. - 5. - Оп. 1. - Од. зб. 1816. - Арк. 34, 36.
113. Красный Крым. - 1927. - 16 июля.
114. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 292. - Арк. 39-42.
115. Красный Крым. - 1927. - 5 апреля.
116. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 824. - Арк. 146.
117. Там само. - Од. зб. 700. - Арк. 30.
118. Там само. - Од. зб. 699. - Арк. 60.
119. Там само. - Од. зб. 824. - Арк. 11.
120. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 25. - Арк. 57; Од. зб. 47. - Арк. 126;
Красный Крым. - 1921. - 27 декабря; 1923. - 29 июня; 1925. - 7 августа; *Бененсон М.Е.* Экономические очерки Крыма. - Симферополь: Издание Народного Комиссариата Земледелия КрССР, 1922. - 78с.; *Десять лет советского Крыма:* Сборник посвящённый десятилетию советизации Крыма. (1920 - 1930). - Симферополь: Крымгосиздат, 1930. - 557с.; *Отчёт Крымского экономического совещания на 1 октября 1921.* - Симферополь: Издание Крымского Экономического Совещания - Госиздат КрымОблОтдел, 1921. - 57с.
121. ЦДАВО. - Ф. - 166. - Оп. 2. - Од. зб. 1767. - Арк. 45.
122. Красный Крым. - 1927. - 15 апреля.
123. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 702. - Арк. 8-12.
124. Там само. - Ф. - Р. - 3415. - Оп. 1. - Од. зб. 40. - Арк. 20.
125. Красный Крым. - 1923. - 20 ноября.
126. Красный Крым. - 1925. - 7 августа.
127. Маяк Коммуны. - 1924. - 4 июня.

128. Красный Крым. - 1927. - 22 сентября.
129. Красный Крым. - 1927. - 23 июля.
130. Красный Крым. - 1927. - 13 августа.
131. Красный Крым. - 1927. - 21 июля; 1 сентября.
132. Красный Крым. - 1928. - 24 мая.
133. Красный Крым. - 1927. - ноябрь.
134. Красный Крым. - 1928. - 20 сентября.
135. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1033. - Арк. 76.
136. Красный Крым. - 1928. - 14 июня.
137. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1032. - Арк. 6.
138. Там само. - Ф. - Р. - 137. - Оп. 6. - Од. зб. 42. - Арк. 22.
139. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 813. - Арк. 1.
140. Там само. - Од. зб. 387. - Арк. 14.
141. Там само. - Од. зб. 547. - Арк. 84.
142. Там само. - Ф. - П. - 3. - Оп. 1. - Од. зб. 168. - Арк. 39.
143. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 546. - Арк. 7.
144. ЦДАВО. - Ф. - 1. - Оп. 2. - Од. зб. 1012. - Арк. 3.
145. ДААРК. Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 546. - Арк. 55.
146. Там само. - Од. зб. 846. - Арк. 69.
147. Там само. - Од. зб. 823. - Арк. 15.
148. Там само. - Од. зб. 912. - Арк. 57.
149. Там само. - Од. зб. 809. - Арк. 14.
150. Там само. - Арк. 16.
151. ЦДАВО. - Ф. - 413. - Оп. 1. - Од. зб. 1. - Арк. 11.
152. *Решения IV пленума ОК ВКП(б) декабрь 1929.* - Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. - с. 83.
153. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 912. - Арк. 44.
154. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 65. - Арк. 82зв.
155. ДААРК. - Ф. - Р. - 652. - Оп. 1. - Од. зб. 208. - Арк. 18.
156. Красный Крым. - 1923. - 16 февраля.
157. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 358. - Арк. 50.
158. Красный Крым. - 1924. - 18 сентября.
159. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 547. - Арк. 93.
160. Там само. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 25. - Арк. 57.
161. Педагогическая жизнь Крыма. - 1925. - №6.
162. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 636. - Арк. 12.
163. Новый Восток. - 1926. - №12.
164. ДААРК. - Ф. - Р. - 3415. - Оп. 1. - Од. зб. 1176. - Арк. 2.
165. Там само. - Ф. - Р. - 3440. - Оп. 1. - Од. зб. 64. - Арк. 22зв.
166. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 689. - Арк. 13.
167. Там само. - Ф. - Р. - 3440. - Оп. 1. - Од. зб. 136. - Арк. 9зв.
168. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 619. - Арк. 247.
169. Там само. - Ф. - Р. - 3440. - Оп. 1. - Од. зб. 87. - Арк. 104.
170. Там само. - Од. зб. 13. - Арк. 21.
171. Енъи дюнья. - 1923. - 23 февраля.

172. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 907. - Арк. 12.
173. Там само. - Од. зб. 1039. - Арк. 252.
174. Там само. - Од. зб. 870. - Арк. 49.
175. Красный Крым. - 1929. - 3 сентября.
176. ДААРК. - Ф. - Р. - 137. - Оп. 1. - Од. зб. 281. - Арк. 7зв.
177. Пути коммунистического просвещения. - 1928. - №1-2.
178. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 953. - Арк. 146.
179. Экономика и культура Крыма. - 1931. - №5.
180. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1184. - Арк. 23.
181. *Десять лет советского Крыма: Сборник посвящённый десятилетию советизации Крыма (1920-1930) / Под ред. И. Козлова и др. - Симферополь: Крымгосиздат, 1930. - 557с.*
182. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1204. - Арк. 110.
183. ДААРК. - Од. зб. 689. - Арк. 38-40зв.
184. Там само. - Ф. - Р. - 652. - Оп. 6. - Од. зб. 42. - Арк. 7.
185. *Бубнов А.С. Статьи и речи о народном образовании. - М., 1959.*
186. ДААРК. - Ф. - Р. - 652. - Оп. 6. - Од. зб. 42. - Арк. 6.
187. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1679. - Арк. 122.
188. Там само. - Арк. 130.
189. Там само. - Арк. 134.
190. *Полетаев Д. На боевом участке национально-культурного строительства. Подготовка национальных кадров в Крыму. - Симферополь, 1931.*
191. ДААРК. - Ф. - Р. - 652. - Оп. 4. - Од. зб. 737. - Арк. 20.
192. Там само. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 23. - Арк. 114.
193. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 689. - Арк. 17.
194. Там само. - Ф. - Р. - 460. - Оп. 1. - Од. зб. 10090. - Арк. 9.
195. *Асанов А. О всеобщем начальном обязательном обучении в Крыму. - Симферополь: Крымгосиздат, 1930. - 59с.*
196. Красный Крым. - 1936. - 14 апреля.
197. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1039. - Арк. 136.
198. Там само. - Од. зб. 1844. - Арк. 100.
199. Там само. - Од. зб. 1861. - Арк. 29.
200. Там само. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 8. - Од. зб. 2. - Арк. 93.
201. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1863. - Арк. 102.
202. Там само. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 10. - Од. зб. 111. - Арк. 1.
203. *Известия Крымского ОК РКСМ. - 1922. - №4.*
204. ДААРК. - Ф. - П. - 82. - Оп. 1. - Од. зб. 24. - Арк. 57.
205. Там само. - Ф. - П. - 3. - Оп. 1. - Од. зб. 43. - Арк. 20зв.
206. Там само. - Ф. - Р. - 1622. - Оп. 1. - Од. зб. 1. - Арк. 49.
207. Там само. - Ф. - П. - 346. - Оп. 1. - Од. зб. 42. - Арк. 6.
208. Там само. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 388. - Арк. 48.
209. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1984. - Т. 3.*
210. *Ем. Ярославский. О религии. - М., 1958.*
211. Красный Крым. - 1924. - 5 марта.

212. *Ем. Ярославский*. О религии. - М., 1958.
213. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 106. - Арк. 79.
214. *Ем. Ярославский*. О религии. - М., 1958.
215. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 47. - Арк. 126.
216. Там само. - Од. зб. 10. - Арк. 82.
217. Там само. - Од. зб. 47. - Арк. 31.
218. *КПСС* в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. -М., 1984. - Т. 3.
219. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 387. - Арк. 112.
220. Там само. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 23. - Арк. 249.
221. Там само. - Од. зб. 10. - Арк. 304.
222. Там само. - Од. зб. 23. - Арк. 248.
223. Там само. - Од. зб. 10. - Арк. 363.
224. Там само. - Арк. 5.
225. *Отчёт* Крымского ОК РЛКСМ с января 1925 по январь 1926. - Симферополь: Б.и., 1926. - 67с.
226. ДААРК. - Ф. - П. - 76. - Оп. 1. - Од. зб. 45. - Арк. 95.
227. *Крымский комсомол за работой*. (К 9-й Областной конференции ВЛКСМ и 8-му Всесоюзному съезду). - Симферополь: издание Крымобкома ВЛКСМ, 1928. - 102с.
228. Красный Крым. - 1929. - 11 сентября.
229. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 807. - Арк. 8.
230. Красный Крым. - 1929. - 22 ноября.
231. *Тихомиров П.* Безбожие победит (Обзор текущей деятельности религиозных организаций и работа СВБ в Крыму). - Симферополь: Крымиздат, 1930. - 28с.
232. Красный Крым. - 1929. - 20 октября.
233. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 69. - Арк. 81.
234. Красный Крым. - 1929. - 16 марта.
235. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 112. - Арк. 81.

Розділ 4. Професійна освіта в Криму в 1920-1930 роках.

1. *Отчёт* Крымского областного комитета РКП(б) к XI областной партконференции. - Симферополь: Крымполиграфтрест, 1925. - 70с.
2. *Отчёт* КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений КрССР III-му Всекрымскому Съезду Советов. - Симферополь: Б.и., 1923.- 417с.
3. ДААРК. - Ф. - Р. - 3441. - Оп. 1. - Од. зб. 6. - Арк. 5.
4. Там само. - Од. зб. 32. - Арк. 11.
5. Красный Крым. - 1921. - 9 декабря.
6. *Отчёты* КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений КрССР III-му Всекрымскому Съезду Советов. - Симферополь: Б.и., 1923. - 417с.
7. Красный Крым. - 1923. - 23 июля.
8. *Весь Крым*. Юбилейный сборник. 1920 - 1925. - Симферополь, 1926.
9. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 322. - Арк. 301.
10. Педагогическая жизнь Крыма. - 1925. - №6.

11. *Народное просвещение в РСФСР к 1925/26 учебному году.* - М.: Работник просвещения, 1926.
12. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 698. - Арк. 17.
13. Там само. - Ф. - Р. - 137. - Оп. 1. - Од. зб. 276. - Арк. 112зв.
14. Там само. - Ф. - П. - 147. - Оп. 1. - Од. зб. 159. - Арк. 15.
15. Там само. - Ф. - Р. - 663. - Оп. 1. - Од. зб. 1836. - Арк. 41.
16. *Сборник материалов к отчёту ОК ВКП (б) на XVI областной партийной конференции.* - Симферополь: Б.и, 1932. - 102с.
17. *За коммунистическое просвещение.* - 1933. - 20 сентября.
18. ДААРК. - Ф. - Р. - 713. - Оп. 2. - Од. зб. 117. - Арк. 33.
19. Там само. - Ф. - Р. - 137. - Оп. 1. - Од. зб. 276. - Арк. 116.
20. Там само. - Ф. - П. - 147. - Оп. 1. - Од. зб. 159. - Арк. 17.
21. *Везер Е.* Отчёт Крымского ОК ВКП (б) XVI партконференции. - Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932. - 72с.
22. *Шнайдер Д.С.* Пятилетка Крыма (пятилетний план хозяйственного и культурного строительства Крымской республики). - Симферополь: Крымгосиздат, 1930. - 40с.
23. ДААРК. - Ф. - П. - 147. - Оп. 1. - Од. зб. 159. - Арк. 20.
24. *Десять лет советского Крыма: Сборник посвящённый десятилетию советизации Крыма (1920-1930)/* Под ред. И.Козлова и др. - Симферополь: Крымгосиздат, 1930. - 557с.
25. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1290. - Арк. 36.
26. *Революция и национальности.* - 1930. - №4-5.
27. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1131. - Арк. 28.
28. *Сборник материалов к отчёту ОК ВКП(б) на XVI областной партийной конференции.* - Симферополь: Б.и., 1932. - 102с.
29. ДААРК. - Ф. - П. - 1. - Оп. 1. - Од. зб. 1004. - Арк. 15.
30. Там само. - Ф. - Р. - 219. - оп. 1. - Од. зб. 1844. - Арк. 2.
31. Там само. - Ф. - Р. - 1651. - Оп. 1. - Од. зб. 113. - Арк. 4.
32. *Луначарский А.В.* Просвещение и революция. Сборник статей. - М.: Работник просвещения, 1926. - 432с.
33. *Луначарский А.В.* На фронте просвещения. - М.: Госиздат, 1924. - 54с.
34. *Красный Крым.* - 1922. - 19 декабря.
35. *Красный Крым.* - 1925. - 20 июня.
36. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 23. - Арк. 112.
37. ЦДАВО. - Ф. 166. - Оп. 3. - Од. зб. 1013. - Арк. 4-4зв.
38. *Красный Крым.* - 1926. - 21 марта.
39. ЦДАВО. - Ф. 166. - Оп. 3. - Од. зб. 1013. - Арк. 13.
40. *Луначарский А.В.* Просвещение и революция. - М.: Работник просвещения, 1926. - 432с.
41. ДААРК. - Ф. - Р. - 663. - Оп. 1. - Од. зб. 666. - Арк. 12.
42. Там само. - Арк. 18.
43. *Красный Крым.* - 1929. - 12 февраля.
44. ДААРК. - Ф. - Р. - 663. - Оп. 1. - Од. зб. 1783. - Арк. 61.
45. Там само. - Арк. 16.

46. Там само. - Арк. 48.
47. Красный Крым. - 1923. - 18 ноября.
48. ДААРК. - Ф. - Р. - 663. - Оп. 1. - Од. зб. 1783. - Арк. 62.
49. Там само. - Ф. - Р. - 149. - Оп. 5. - Од. зб. 2. - Арк. 196.
50. Правда. - 1929. - 12 марта.
51. ДААРК. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 83. - Арк. 10.
52. Там само. - Ф. - Р. - 663. - Оп. 1. - Од. зб. 263. - Арк. 114.
53. Там само. - Ф. - Р. - 20. - Оп. 3. - Од. зб. 96. - Арк. 4.
54. Там само. - Арк. 4зв.
55. Красный Крым. - 1931. - 16 апреля.
56. Красный Крым. - 1926. - 10 июня.
57. Красный Крым. - 1929. - 30 марта.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Матеріали архівів

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Фонд 1. - Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК).

1.1. Оп.2. - Од. зб. 1012. - Матеріали про діяльність Товариства сприяння ліквідації неписьменності (тези доповідей, відгуки, протоколи засідань, плани робіт), 28.11.1923р. - 27.10.1925р.

Фонд 5. - Народний комісаріат внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки (НКВС УСРР).

1.2. Оп.1. - Од. зб. 1816. - Матеріали про діяльність відділу нацменшин НКВС УРСР, 9.01.1922р. - 4.01.1923.

Фонд 166. - Народний комісаріат освіти УРСР.

1.3. Оп.1. - Од. зб. 618. - Листування з секціями нацменшин губвідділів народної освіти УСРР.

1.4. Од. зб. 621. - Звіт про діяльність німецької секції Запорізького губернського відділу народної освіти за період з 10.1 - 27.4 1921р.

1.5. Од. зб. 624. - Звіт Центрального Бюро єврейської освіти при Наркомосі УСРР за 1921р.

1.6. Од. зб. 1767. - Протоколи і виписи з протоколів Ради національних меншостей та матеріали до них.

1.7. Оп.3. - Од. зб. 1767. - Обіжники та інструктивні листи Ради по освіті національностей неросійської мови при Колегії Наркомосу РСФСР та листування з нею про продовження культосвітньої роботи національних меншостей.

Фонд 413. - Центральна комісія національних меншостей при ВУЦВК.

1.8. Оп.1. - Од. зб. 1. - Декрети, ухвали, протоколи засідань ВУЦВК, РАК УССР та листування з ВУРПС, НК охорони здоров'я УСРР про українізацію шкіл і громадських установ, Забезпечення самостійності національних меншин на Украхні, 1.08.1923 р. - 10.04.1928р.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Фонд1. - Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків України.

1.9. Оп.7. - Од. зб. 748. - Циркуляри, інструкції, директиви ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) про святкування 4-ої річниці Жовтневої революції, партосвіту, роботу серед національних меншостей, червоноармійців, антирелігійну пропаганду. Список циркулярів і інструктивних листів Агітпропу ЦК КП(б), 10.01.1921р. - 31.12.1921 р.

1.10. Од. зб. 1519. - Циркулярні листи, тези ЦК РКП(б) про роботу серед національних меншостей. Положення про відділи у справах національних меншостей при НКВС і південному бюро ВЦРПС 4.01.1922р. - 15.12.1922р.

1.11. Од. зб. 1524. - Циркулярні листи ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, єврейської секції при ЦК КП(б)У з питань єврейських секцій при партійних комітетах, підготовка до Всеросійської безпартійної єврейської робітничої конференції, 13.02.1922р. -3.12.1922р.

Государственный архив Автономной Республики Крым

Фонд П. - 1. - Областной комитет Всероссийской Коммунистической партии большевиков.

1.12. Оп.1. - Од. зб. 57. - Матеріали к протоколам засіданий малого пленума обкома РКП(б). Конституція Кримської АССР, апрель - октябрь 1921г.

1.13. Од. зб. 62. Матеріали к протоколам президиума кримського обкома РКП(б), январь - 1921г.

1.14. Од. зб. 63. - Матеріали к протоколам засіданий президиума обкома РКП(б) март - сентябрь 1921г.

1.15 Од. зб. 65. - Матеріали к протоколам засіданий президиума обкома РКП(б), ноябрь - декабрь 1921г.

1.16. Од. зб. 102. - Протоколы заседания областного татарского бюро, совещания коммунистов татарской секции, январь - декабрь 1921г.

1.17. Од. зб. 106. - Протоколы заседаний коллегии нацменьшинств. Доклады о работе немецкой секции обкома РКП(б), февраль - сентябрь 1921г.

1.18. Од. зб. 107б. - Протоколы I II Всекрымской конференции коммунистов - армян, заседаний бюро, 1921г.

1.19. Од. зб. 118. - Протокол VII областной партийной конференции РКП(б), 22-24 октябрь 1922г.

1.20. Од. зб. 162. - Положение о Кнтрольных Комиссиях. Статистические сведения о составе областной парторганизации. 1.01.1921 - 31.12.1925.

1.21. Од. зб. 194. - Протоколы заседаний татарського бюро при ОК ВКП(б), январь - ноябрь 1922г.

1.22. Од. зб. 195. - План работы, отчеты, доклады татарского бюро, февраль - декабрь 1922г.

1.23. Од. зб. 196. - Протокол Всекрымском татарской беспартийной конференции и материалы к нему. Доклады окружных татарських секцій, январь - декабрь 1922г.

- 1.24. Од. зб. 199. - Планы работы, отчеты , доклады о работе немецкой секции обкома РКП(б), январь - декабрь 1922г.
- 1.25. Од. зб. 200. - Отчеты, докладне о работе немецкой секции, протоколы беспартийных обраний, материалы о работе среди немцев, ноябрь 1921 - декабрь 1922.
- 1.26. Од. зб. 287. - Протоколы заседания обласного татарского бюро , фехраль - декабрь 1923г.
- 1.27. Од. зб. 292. - Протоколы заседаний, планы и отчеты о работе немецкой секции обкома партии, январь - декабрь 1923г.
- 1.28. Од. зб. 310. - Стенограмма IX областной партийной конференции РКП(б), 9 - 13мая 1924г.
- 1.29. Од. зб. 314. - Протокол и стенограмма X крымской областной конференции РКП(б), 5 - 9 декабря 1924.
- 1.30. Од. зб. 322. - Материалы к протоколам президиума и секретариата обкома, 1924г.
- 1.31. Од. зб. 358. - Протоколы заседаний секции и Всекрымского совещания татар-коммунистов и материалы к ним, январь - октябрь 1924г.
- 1.32. Од. зб. 382. - Материалы о борьбе с татарским буржуазным национализмом и бандитизмом, август 1925 - октябрь 1926г.
- 1.33. Од. зб. 387. - Информационные отчеты обкома ВКП(б) о его работе, январь - апрель 1925г.
- 1.34. Од. зб. 388. - Материалы для докладов, выступлений представителей обкома партии на районных конференциях, 1925 - 1926г.
- 1.35. Од. зб. 546. - Протоколы заседаний нацмен комиссии и совещаний работников подотдела нацменьшинств обкома, январь - ноябрь 1926г.
- 1.36. Од. зб. 547. - Планы, отчеты, обзоры, резолюции о работе среди нацменьшинств в Крыму, апрель - декабрь 1926г.
- 1.37. Од. зб. 561. - Протоколы первого всесоюзного совещания по работе среди греков, первой всекрымской беспартийной греческой конференции, 1926г.
- 1.39. Од. зб. 591. - Стенограмма XII областной партийной конференции, 27 января - 2 февраля 1927г.
- 1.40. Од. зб. 619. - Протоколы заседаний секретариата обкома партии, январь - март 1927г.
- 1.41. Од. зб. 636. - Докладные записки в ЦК ВКП(б) о коренизации аппарата государственных учреждений и промышленных предприятий в Крыму, 1927г.
- 1.42. Од. зб. 689. - Протоколы заседания комиссии по набору в ВУЗы при агитпропе обкома партии. Материалы по подготовке педагогических кадров, 1927г.
- 1.43. Од. зб. 698. - Планы, отчёты, доклады о состоянии работы среди национальных меньшинств, 1927г.
- 1.44. Од. зб. 699. - Инструкции и циркуляры ЦК ВКП(б) о работе среди немецкого населения; протоколы, планы, отчёты, доклады и переписка с обкомом партии по работе среди немцев, 1927г.
- 1.45. Од. зб. 700. - Материалы II Всекрымской немецкой беспартийной конференции, 16 мая - 29 мая 1927г.

- 1.46. Од. зб. 701. - Протоколы заседания бюро еврейской секции обкома партии, планы работ, доклады о работе секции, 1927г.
- 1.47. Од. зб. 702. - Материалы о работе греческой и болгарской секции обкома партии, 1927г.
- 1.48. Од. зб. 703. - Протоколы заседаний бюро, планы работ, отчёты, доклады, обзоры о работе армянской секции и переписка с обкомом партии, 1927г.
- 1.49. Од. зб. 713. - Стенограмма заседания Оргбюро ЦК ВКП(б) «О работе и состоянии Крымской парторганизации» в связи с делом В.Ибраимова, 1928г.
- 1.50. Од. зб. 770. - Материалы о групповой борьбе между татарами коммунистами, а также о велиибраимовщине, май - ноябрь 1928г.
- 1.51. Од. зб. 807. - Доклады обзоры, отчёты агитпропотделов обкома и райкомов партии об антирелигиозной работе, 1928г.
- 1.52. Од. зб. 809. - Материалы о культурном строительстве в Крыму, 1928г.
- 1.53. Од. зб. 813. - Справки и сведения о состоянии учебных заведений Крыма, 1928г.
- 1.54. Од. зб. 823. - Протоколы заседаний бюро немецкой секции, актива, совещаний немцев - коммунистов, январь - декабрь 1928г.
- 1.55. Од. зб. 824. - Отчёты, доклады, выводы обкома и райкомов партии о работе среди немецкого населения, 1928г.
- 1.56. Од. зб. 846. - Доклады о работе обкома партии, 1926г.
- 1.57. Од. зб. 870. - Протокол и стенограмма областного партийного совещания по вопросу национальной политики в Крыму, 1 - 12 ноября 1929г.
- 1.58. Од. зб. 907. - Доклады, справки и другие материалы о культурном строительстве в Крыму, 1929г.
- 1.59. Од. зб. 912. - Планы работы, протоколы заседаний бюро и совещаний немецкой секции агитпропотдела обкома. Резолюции I Всекрымской конференции нацменьшинств. I Всекрымского комсомольского немецкого актива, 1929г.
- 1.60. Од. зб. 942. - Материалы к XV областной партийной конференции, 1930г.
- 1.61. Од. зб. 953. - Протоколы заседаний бюро обкома, май - сентябрь 1930г.
- 1.62. Од. зб. 1004. - Доклады, информации о состоянии кадров партийных работников национальных меньшинств и об учёбе, 1930г.
- 1.63. Од. зб. 1032. - Докладные записки по вопросу национального строительства, 1930г.
- 1.64. Од. зб. 1033. - Информации, докладные, тезисы о хозяйственном и культурном строительстве в немецких деревнях Крыма, 1930г.
- 1.65. Од. зб. 1039. - Информационные сводки, докладные записки и другие материалы о работе по ликвидации неграмотности и о культурном строительстве, 1930г.
- 1.66. Од. зб. 1074. - Стенограмма областного совещания по вопросу коренизации аппарата и национальном строительстве, 11 января 1931г.
- 1.67. Од. зб. 1131. - Стенограмма XVI областной партийной конференции, 20 - 24 января 1932г.
- 1.68. Од. зб. 1139. - Протоколы заседаний бюро обкома, январь - май 1932г.
- 1.69. Од. зб. 1184. - Стенограмма совещания по вопросу работы школ и партийного просвещения. Протокол областного совещания культурно-бытовых учреждений по

оздоровительной работе среди детей, 3 марта - 16 сентября 1932г.

1.70. Од. зб. 1204. - Протоколы заседаний секретариата обкома партии, август 1933 - январь 1934г.

1.71. Од. зб. 1290. - Стенограмма XVII областной партийной конференции, 16 - 20 января 1934г.

1.72. Од. зб. 1679. - Стенограмма совещания по вопросу состояния работы с/х техникумов. Материалы о работе парторганизации Пединститута, январь - апрель 1936г.

1.73. Од. зб. 1813. - Стенограмма совещания при обкоме партии учителей школ Крыма. Протоколы совещаний отдела по итогам чистки, март - апрель 1937г.

1.74. Од. зб. 1844. - Материалы к отчёту обкома ВКП(б) на XIX областной партийной конференции, июнь 1938г.

1.75. Од. зб. 1861. - Протоколы заседаний бюро крымского обкома, апрель - май 1938г.

1.76. Од. зб. 1863. - Протоколы заседаний бюро обкома, июнь 1938г.

Фонд П. - 3. Крымская областная контрольная комиссия ВКП(б).

1.77. Оп.1. - Од. зб. 43. - Госсводка о состоянии Крыма за 1923г.

1.78. Од. зб. 162. - Материалы о татарских группировках, о постановлении ЦК ВКП(б) о землеустройстве евреев в Крыму, 1927г.

1.79. Од. зб. 168. - Материал по обследованию крымской организации ВКП(б), 1926 - 1927г.

Фонд П.-70. Феодосийский окружной комитет РКП(б).

1.80. Оп. - 1. - Од. зб. 52. - Агитпропотдел. Татарская секция. Отчёты и доклад о работе секции, 1922г.

Фонд П. - 76 Евпаторийский райком ВКП(б).

1.81. Оп.1. - Од. зб. 45. - Отчёты о работе райкома с материалами, 1926г.

Фонд П. - 82 Ялтинский окружной комитет РКП(б).

1.82. Оп.1. - Од. зб. 24. - Планы работы татарской секции, её отчёты, 1923г.

Фонд П.-100 Бахчисарайский райком ВКП(б).

1.83. Оп.1. - Од. зб. 60. - Отчёты, информации, доклады, письма Бахчисарайского райкома партии в обком ВКП(б) о его работе с ноября 1926г. по октябрь 1927г.

Фонд П. - 121 Джанкойский райком ВКП(б).

1.84. Оп. - 1. - Од. зб. 26. - Протоколы заседаний агитколлегии и совещаний актива, справки о работе еврейской секции и среди немцев, январь - декабрь 1925г.

Фонд П. - 147 Крымский областной комитет РЛКСМ - ВЛКСМ.

1.85. Оп. - 1. - Од. зб. 159. - Протоколы заседаний отборочной комиссии в ВУЗы, техникумы, рабфаки страны. Информации и сводки по работе учебных заведений Крыма, 1928г.

Фонд П. - 150 Крымский областной Истпарт о революционном движении в Крыму.

1.86. Оп. - 1. - Од. зб. 112. - Обзор и докладная записка члена пленума крымского обкома партии П. А. Надинского о деятельности троцкистов и национальных буржуазных группировок 1917 - 1924г. Доклад сотрудника истпарта Дегтярёва «Парторганизация Крыма в борьбе с двумя уклонами в области нац. политики», 1935 - 1936г.

1.87. Од. зб. 167. - Докладная записка, заявления коммунистов и др. материалы по истории татарской буржуазной националистической партии «Милли-Фирка» и группировках татар в областной парторганизации, 1936г.

Фонд П. - 346 Джанкойский окружной комитет РКП(б).

1.88. Оп.1. - Од. зб. 42. - Протоколы совещаний татарских работников и отчёты о работе татарского сектора, январь - август 1923г.

Фонд Р. - 20 Народный комиссариат просвещения Крымской АССР.

1.89. Оп.3. - Од. зб. 10. - Выписка из протокола заседания президиума крымского обкома РКП(б) «О состоянии дела народного образования», 1923г.

1.90. Од. зб. 23. - Протоколы комиссии по рассмотрению штатов при райОНО. Списки уволенных работников. 1925 - 1926г.

1.91. Од. зб. 25. - Переписка НКП с ГПУ по проверке личного состава. Сведения о школах и учащихся по социальному и национальному составу, 1926г.

1.92. Од. зб. 47. Переписка с крымским ОК ВКП(б) по вопросам работы Наркомпроса Крыма и личному составу. Октябрь 1926 - декабрь 1928г.

1.93. Од. зб. 69. - Переписка, 1928г.

1.94. Од. зб. 83. - Директива ЦК ВКП(Б) от 15.04.1929г.

1.95. Од. зб. 94. - Переписка с ГПУ, 1930г.

1.96. Од. зб. 96. - Протокол заседания комиссии КрымЦИКа по проверке работы НКП, 1929г.

1.97. Од. зб. 106. - Постановление ОКК по докладу Совкультгруппы о выполнении Постановления ЦК ВКП(б) от 5 сентября о начальной и средней школе и VII Пленума ОК ВКП(б) о политехнизме, 1932г.

1.98. Од. зб. 112. - Материалы по учёту личного состава об уволенных как социально-чуждых элементов, 1933г.

1.99. Оп.8. - Од. зб. 2. - Переписка, сведения о школьных зданиях. Информационный отчёт НКП Крымской АССР о работе 1938/39г., 1940г.

1.100. Од. зб. 44. - Отчёт школьного управления НКП Крымской АССР, городских и районных ОНО о работе школ за 1940/41г.

1.101. Оп. 10. - Од. зб. 111. - Статистические отчёты о работниках учреждений образования, 1940г.

1.102. Од. зб. 209. - Отчёты о распределении школ и учащихся по языку на котором происходит обучение. 1940 - 1941г.

Фонд Р. - 137 Государственная (республиканская) плановая комиссия при СНК Крымской АССР.

1.103. Оп. 1. - Од. зб. 276. - Материалы о введении всеобщего обучения в Крымской АССР, 1927г.

1.104. Од. зб. 281. - Пятилетний план развития народного просвещения в Крымской АССР, 1927 - 1928г.

1.105. Оп. 6. - Од. зб. 42. - Краткий исторический очерк «Положение национальных меньшинств Крыма в дореволюционной России и после ВОСР», 1930г.

Фонд Р. - 149 Народный комиссариат финансов Крымской АССР.

1.106. Оп. 5. - Од. зб. 2. - Отчёты Наркомфина КрАССР об исполнении республиканского и местного бюджетов за 1928 - 1929 гг.

Фонд Р. - 219 Крымское Центральное Статистическое Управление.

1.107. Оп. 1. - Од. зб. 1795. - Списки школ с нерусским языком. Обследование начальных, неполных средних и средних школ с нерусским языком обучения, 1.10. 1938г.

1.108. Од. зб. 1844. - Отчёты школ ФЗУ, 1940г.

Фонд Р. - 460 Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции.

1.109. Оп. 1. - Од. зб. 8789. - Материалы обследования работы по введению всеобщего обязательного начального обучения в Крыму, 09. - 12. 1930г.

1.110. Од. зб. 10090. - Материалы обследования всеобщего начального и семилетнего обучения и контроля за выполнением постановления ЦК ВКП(б) о школе, 1931 -1932г.

1.111. Оп. 3. - Од. зб. 49. - Отчёты, постановления, сводки и другие материалы о состоянии и ходе всеобща в Крыму, 10.1930 - 03.1931г.

1.112. Оп. 4. - Од. зб. 140. - Акты обследования отдела народного образования, 05 .1921г.

1.113. Од. зб. 445. - Протоколы заседания коллегии НКП по вопросам о I Всекрымском съезде по просвещению. План доклада о деятельности Крымского НКП, 1923г.

Фонд Р. - 526. Представительство Крымской АССР при ВЦИК.

1.114. Оп. 2. - Од. зб. 3. - Материалы для Всесоюзной конференции по культурному строительству Второй пятилетки, 1932г.

Фонд Р. - 652 Совет Народных Комиссаров Крымской АССР.

1.115. Оп. 1. - Од. зб. 47. - Переписка с НКП. Отчёт о деятельности Крымнаркомпроса. 14.11.1921 - 23.10.1922г.

1.116. Од. зб. 208. - Переписка с НКП, 1922 - 1923 г.

1.117. Од. зб. 601. - Переписка с Наркомпросом, 04. - 12. 1924г.

1.118. Оп. 4. - Од. зб. 737. - Дело об организации в Крыму институтов: с/х, медицинского и химического, 04. - 10. 1931г.

1.119. Оп. 6. - Од. зб. 42. - О работе Крымского Педагогического Института, Мединститута, 01. - 06. 1933г.

Фонд Р. - 663 Центральный Исполнительный Комитет Крымской АССР.

1.120. Оп. 1. - Од. зб. 82. - Выписки из протоколов заседаний Президиума КрымЦИКа. Протокол заседания ЦК Помгол. Докладная записка о состоянии народного образования, 1922 - 1923г.

1.121. Од. зб. 263. - Материалы о деятельности Наркомпроса Крымской АССР. Протоколы заседания Коллегии НКП, отчёт о работе по ликвидации неграмотности, 1925г.

1.122. Од. зб. 666. - Переписка с президиумом крымского рабфака о правилах приёма слушателей. Правила поступления на рабфак, 1926г.

1.123. Од. зб. 1195. - Краткая справка по истории крымских цыган. Протокол заседания кооперативного актива цыган, 21.09.1928г.

1.124. Од. зб. 1196. - Переписка с ВЦИКом об организации помощи и проведении культурно - просветительной работы среди айсоров, 21.08.1928 - 8.01.1929г.

1.125. Од. зб. 1783. - Материалы о деятельности рабфака. Правила приёма на рабфаки, развёрстка мест. Статистические данные о принятых на рабфак, 1929г.

1.126. Од. зб. 1836. - Материалы о работе среди национальных меньшинств. Докладные записки и циркуляры Уполнацмен КрымЦИКа, 1929г.

1.127. Оп. 3. - Од. зб. 442а. - Доклад нацменкомиссии при Президиуме ЦИК Крымской АССР отделу национальностей при ВЦИКе, 01 - 05.1931г.

1.128. Оп. 4. - Од. зб. 719. - Отчёт НКП Крымской АССР о работе школ, 1932г.

1.129. Оп.5. - Од. зб. 76.- Сводный доклад Наркомпроса Крымской АССР о состоянии всеобуча в Крымской АССР, 9.09.1933г.

Фонд Р. - 713 Крымский Совет Профессиональных Союзов.

1.130. Оп. 2. - Од. зб. 2. - Переписка с ВЦСПС и ЦК Союзов, 1933г.

Фонд Р. - 1622 Бахчисарайский районный отдел народного образования.

1.131. Оп. 1. - Од. зб. 1. - Отчёты и доклады о деятельности районо, 1923г.

Фонд Р. - 1651 Народный комиссариат лёгкой промышленности.

1.132. Оп. 1. - Од. зб. 113. - Материалы по подготовке кадров. Директивы, приказы, распоряжения уполномоченного НКЛП по Крыму о выпускных испытаниях в школах стахановцев, 1940г.

Фонд Р. - 2717 Алуштинский районный отдел народного образования.

1.133. Оп. 1. - Од. зб. 65. - Отчёты и доклады Алуштинского ОНО, 03. - 09.1924г.

Фонд Р. - 3415 Ялтинский районный отдел народного образования.

1.134. Оп. 1. - Од. зб. 40. - Дела татарских и нацменовских подотделов, 1920г.

1.135. Од. зб. 215. - Резолюция 2-го Съезда Советов и деятельность ОНО за истекший год, 10.08.1922 - 23.01.1923г.

1.136. Од. зб. 1176. - Доклад инспектора по педагогическому образованию об обследовании Симферопольского татарского педагогического техникума, 19.01. 1926г.

Фонд Р. - 3440 Ялтинский татарский педагогический техникум.

1.137. Оп. 1. - Од. зб. 13. - Сведения об учащихся и администрации техникума, справки о работе преподавателей, 1924 - 1929г.

1.138. Од. зб. 64. - Сведения и выводы о состоянии техникума, 09. - 12.1927г.

1.139. Од. зб. 87. - Протоколы заседаний Педагогического Совета, 09.1927 - 06. 1928г.

1.140. Од. зб. 136. - Годовой отчёт о работе техникума, 1929г.

Фонд Р. - 3441 Ялтинский промышленно-экономический техникум.

1.141. Оп. 1. - Од. зб. 6. - Отчёты о деятельности промышленно-экономического техникума в первом полугодии 1922 - 23 уч.года.

1.142. Од. зб. 32. - Доклад заведующего Промышленно-экономического техникума о состоянии техникума на 1 октября 1923 г.

Фонд Р. - 4025 Евпаторийский районный отдел народного образования.

1.143. Оп. 1. - Од.зб. 46. - Статистические сведения о числе учащихся и школ, 1921г.

2. Документальні публікації (збірники доповідей, програми, резолюції)

2.144. Всекрымский съезд профсоюзов (13 - й Симферополь). Резолюции XIII Всекрымского съезда профсоюзов. - Симферополь: Изд-во Крымского Совета профсоюзов, 1929. - 137с.

2.145. Всекрымская областная конференция. 16-я 1932. - Симферополь: Изд-во газеты "Красный Крым", 1932. - 23с.

- 2.146. Всекрымский съезд профессиональных союзов (14-й Симферополь). Решения 14-го Всекрымского съезда профсоюзов 20 - 24 марта 1932г. - Симферополь: Крымгосиздат, 1932. - 48с.
- 2.147. *Год работы в Крыму.* Отчет Крымского Совета Профессиональных Союзов 4-му Всекрымскому Съезду Профсоюзов. - Симферополь: Изд-во РИО КСПС, 1922. - 84с.
- 2.148. *Год работы:* Отчет Крымского Совета Профсоюзов и Народного Комиссариата Труда КрССР за 1923г. VI Всекрымскому съезду Профсоюзов. - Симферополь. : Крымпрофсовет, 1924. - 102с.
- 2.149. *Дело Вели Ибраимова и др.* Обвинительное заключение, речи государственного и общественного обвинителей, приговор. - Симферополь: Крымгосиздат, 1928. - 48с.
- 2.150. *Крымский ЦИК.* Созыв 4-й. Отчет о деятельности. (январь - март 1925г.). - Симферополь: Изд-во Орготдела КрымЦИКа, 1925. - 49с.
- 2.151. *Материалы* к отчету Крымского областного комитета ВКП(б) к XIV-й областной конференции. - Симферополь: Изд-во Крымского областного комитета ВКП(б), 1928. - 58с.
- 2.152. *Материалы* к отчету ОК ВКП(б) 17-й областной партконференции. - Симферополь: Крымпартиздат, 1931. - 131с.
- 2.153. *Материалы* к докладу правительства КрАССР о советском, хозяйственном и культурном строительстве КрАССР на IV сессии XV созыва Всероссийскому Центральному Исполнительному Комитету. - Симферополь: Гос.издат КрАССР, 1933. - 212с.
- 2.154. *Материалы* к отчету правительства КрАССР VIII съезду Советов КрАССР. - Симферополь: Крымгосиздат, 1935. - 198с.
- 2.155. *Народное хозяйство* Крыма за 1925/26 год Конъюктурный обзор. - Симферополь: Изд-во Крымплан, 1927. - 202с.
- 2.156. *Народное хозяйство* Крыма за 1926/27 год Конъюктурный обзор. - Симферополь: Изд-во Крымплан, 1928. - 172с.
- 2.157. *Народное хозяйство* Крыма за 1927/28 год Конъюктурный обзор. - Симферополь: Изд-во Крымплан, 1929. - 192с.
- 2.158. *Народное образование* в СССР. Общеобразовательные школы. Сборник документов. 1917 - 1973гг. - М.: Педагогика, 1974 - 559с.
- 2.159. *Народное образование, наука и культура* в СССР. Статистический сборник. - М.: Статистика, 1977. - 448с.
- 2.160. *Отчет* народного комиссариата внутренних дел КрССР Второму всекрымскому съезду Советов рабочих, красноармейских, военноморских депутатов с 17 ноября 1921 г по 17 октября 1922. - Симферополь: Изд-во Народного комиссариата Внутренних дел КрССР, 1922. - 110с.
- 2.161. *Отчеты* Крым ЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений КрССР III Всекрымскому Съезду Советов. - Симферополь: Изд-во Крымцик, 1923. - 417с.
- 2.162. *Отчет* Крымского Совета Проф.Союзов с марта 1924г. по март 1925г. К X Всекрымскому Съезду профсоюзов. - Симферополь: Изд-во Крымпрофсовета, 1925. - 186с.

- 2.163. *Опыт крымской школы*. Сборник 1. Симферополь: Госиздат, 1935. - 203с.
- 2.164. *Опыт крымской школы*. Сборник 2. Симферополь: Госиздат, 1936. - 127с.
- 2.165. *Опыт крымской школы*. Симферополь: Издат КрАССР, 1939. - 101с.
- 2.166. *Опыт крымской школы*. Симферополь: Госиздат, 1940. - 120с.
- 2.167. *Отчет Крымского ОК РЛКСМ*. - Симферополь, 1926. - 67с.
- 2.168. *Отчет правительства КАССР VI съезду советов*. - Симферополь, 1929.- 120с.
- 2.169. *Отчет правительства КАССР VII съезду Советов*. - Симферополь: 1931. - 135с.
- 2.170. *Отчет Совету Труда и Оборона*. На 1 апреля 1922г. - Симферополь: КрЭКОСО, 1922 - 216с.
- 2.171. *Профсоюзы на новом этапе*. Материалы к отчету КСПС 14-му Всекрымскому съезду профсоюзов. - Симферополь: Крымгосиздат, 1932. - 91с.
- 2.172. *Пятилетний план народного хозяйства и культуры КрАССР*. - Симферополь: Крымиздат, Б.г. - 111с.
- 2.173. *Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921г*. Выпуск 1. - Симферополь: Крым СтатУправление, 1922. - 116с.
- 2.174. *Политпросветработа комсомолка летом*. - Симферополь: Б.г., 1926. - 119с.
- 2.175. *Постановления II сессии ЦИК Крымской АССР 5 ноября 1929г*. 1929г. Джанкой - Симферополь: Крымгосиздат, 1929 - 61с.
- 2.176. *Постановления VII Всекрымского съезда советов рабочих, крестьянских, красноармейских, краснофлотских депутатов*. - Симферополь: Крымполиграфтрест, 1931. - 20с.
- 2.177. *Постановления Пленума Крымского областного комитета ВКП(б) от 5 - 6 мая 1935г*. - Симферополь: Изд-во КрымАССР, 1935. - 35с.
- 2.178. *Резолюции* принятые шестым Всекрымским съездом Советов рабочих, крестьянских, красноармейских, краснофлотских депутатов. 28 апреля - 5 мая 1929г. - Симферополь: Крымгосиздат, 1929. - 87с.
- 2.179. *Резолюции II Пленума Крымского Совета профсоюзов XIII созыва 58 января 1930г*. - Симферополь: 1930 - 72с.
- 2.180. *Резолюции III Пленума Крымского Совета профсоюзов XIII созыва 23 - 27 мая 1930г*. - Симферополь: Изд-во 1930. - 66с.
- 2.181. *Резолюции Крымского областного агитпросвещения*. (30 августа - 2 сентября 1929г.). - Симферополь: Крымгосиздат, 1929. - 93с.
- 2.182. *Решения IV Пленума ОК ВКП(б)*. декабрь 1929. - Симферополь: Крымгосиздат, 1929. - 90с.
- 2.183. *Резолюции XVI Всекрымской областной конференции ВКП(б)*. 20 - 24 января 1932г. - Симферополь: Изд-во газеты "Красный Крым", 1932. - 23с.
- 2.184. *Резолюции XI Пленума Крымского ОК ВКП(б) 20 - 21 августа 1936* - Симферополь: Госиздат, 1936. - 47с.

3.Періодичні видання

А) Газети

- 3.185. *Еньи дюнья*. - Орган Крымского ОК ВКП(б). - 1923. - 23 февраля.
- 3.186. *Жизнь национальностей*. - Орган Наркомнаца РСФСР. - 1921. - 5 ноября.

- 3.187. *За коммунистическое просвещение*. - Орган НКП РСФСР. - 1932. - 7 апреля; 1933. - 20 сентября.
- 3.188. *Красный Крым*. - Орган Крымского ОК ВКП(б), ЦИК и СНК Крымской АССР . - 1921. - 6 мая; 1922. - 23 декабря; 1923. - 30 января; 1923. - 16 февраля; 1923. - 18 февраля; 1923. - 20 февраля; 1924. - 20 мая; 1924. - 23 июня; 1924. - 24 июня; 1925. - 7 августа; 1926. - 23 октября; 1927. - 5 апреля; 1927. - 15 апреля; 1927. - 7 июня; 1927 . - 16 июня; 1927. - 22 сентября; 1928. - 7 октября; 1929. - 12 марта; 1934. - 10 октября; 1934. - 21 октября; 1935. - 6 декабря; 1938. - 8 января.
- 3.189. *Маяк Коммуны*. - Орган Севастопольского райкома ВКП(б). - 1924. - 4 июня.
- 3.190. *Правда*. - Орган Центрального и Московского комитетов ВКП(б). - 1929. - 12 марта; 1935. - 6 декабря.

Б) Журналы

- 3.191. *Бюллетень* Крымского ЦСУ. - 1923. - №1.
- 3.192. *Вестник* административной жизни Крыма. Орган Народного Комиссариата Внутренних Дел. - 1923. - №2.
- 3.193. *Известия* Крымского ОК РКП(б). - 1922. - №10.
- 3.194. *Известия* Крымского ОК РКСМ. - 1922. - №4.
- 3.195. *Коммунистический вестник*. Орган ОК РКП(б). - 1924. - №9.
- 3.196. *Новый Восток*. Журнал Научной Ассоциации Востоковедения Союза ССР - 1926. - №12.
- 3.197. *Педагогическая жизнь* Крыма. Орган НКП Крымской АССР. - 1925. - №5; 1925. - №6.
- 3.198. *Пути коммунистического просвещения*. Орган Агитпропотдела ОК ВКП(б) и НКП Крымской АССР. - 1926. - №8 - 9; 1928. - №1 - 2.
- 3.199. *Революция и национальности*. Орган Совета национальностей ЦИК СССР и Коммунистической Академии. - 1930. - №4 - 5; 1933. - №4; 1934. - №3; 1935. - №1; 1937. - №10.
- 3.200. *Экономика и культура* Крыма. Орган Госплана Крымской АССР. - 1931. - №5; 1934. - №9 - 12.

4.Монографії, брошури та статті.

- 4.201. *Аникст А.М.* Культурное строительство в пятилетке. - М. - Л.: Госиздат, 1929. - 96с.
- 4.202. *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII – 90-е гг. XX в.). - Симферополь: 1999.
- 4.203. *Асанов А.* О всеобщем начальном обязательном обучении в Крыму. - Симферополь: Крымгосиздат, 1930. - 59 с.
- 4.204. *Асанов А.* Народное образование в Бахчисарайском районе // *Крым*. - 1926. - №2. - С.179-181.
- 4.205. *Ачкинази И.В.* Крымчаки: историко-этнографический очерк. - Симферополь: Дар, 2000. - 190с.
- 4.206. *Балич У.* Октябрьская революция и народное просвещение // *Красный Крым*. - 1924. - 7 ноября.

- 4.207. *Балич У.* Состояние народного просвещения в Крыму // Педагогическая жизнь Крыма. - 1925. - №6. - С.3-16.
- 4.208. *Балич У.* Анализ советских систем народного просвещения // Педагогическая жизнь Крыма. - 1925. - №7-8. - С.5-11.
- 4.209. *Балич У.* Местный бюджет и народное образование // Педагогическая жизнь Крыма. - 1925. - №9-10. - С.9-16.
- 4.210. *Балич У.* К культсовещаниям нацменьшинств // Пути коммунистического просвещения. - 1926. - №1. - С.20-25.
- 4.211. *Балич У.* Состояние дела народного образования в Крыму // Пути коммунистического просвещения. - 1926. - №5. - С. 11-16; №6-7. - С. 10-21.
- 4.212. *Білодід І.К.* 40 років радянської освіти на Україні: матеріали до лекції. - К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1957. - 31с.
- 4.213. *Бочагов А.К.* Милли Фирка. Националистическая контрреволюция в Крыму. - Симферополь: Крымиздат, 1930. - 119с.
- 4.214. *Бубнов А.* Школа на повороті. - Харків: Радянська школа, 1932. - 40с.
- 4.215. *Бреев С.* Развитие теории и практики образования без отрыва от производства в РСФСР (1917-1941). - Саранск: Мордовское книжное издательство, 1973. - 164с.
- 4.216. *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Крымская Республика: год 1921. - Симферополь: Таврия, 1992. - 126с.
- 4.217. *Бушманов А.Ф.* Народное образование в СССР к 15-й годовщине Октября. -М.: Учпедгиз, 1932. - 71с.
- 4.218. *Буценко А.И.* Советское строительство и национальные меньшинства на Украине. - Харьков: 1926.
- 4.219. *Быков Б.* Крымский комсомол в борьбе за индустриализацию. - Симферополь: Крымпартиздат, 1934. - 52с .
- 4.220. *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905-1920). - К.: Габілітації - УВУ, 1996. - 359с.
- 4.221. *Вдовин А.И.* Национальная политика 30-х годов (Об исторических корнях кризиса межнациональных отношений в СССР) // Вестник московского университета. Сер.8. История. - 1992. - №4. - С. 17-37.
- 4.222. *Вигдоров А.* Национальная школа при царе и советской власти. - М. - Л.: Учпедгиз, 1931. - 23с.
- 4.223. *Вессель Н.Х.* Очерки об общем образовании и системе народного образования в России. - М.: Учпедгиз, 1959.
- 4.224. *Вологдин Б.* Народное образование и условия осуществления всеобщего обучения в Крыму. - Симферополь: Издательство Крымского Статистического Управления, 1925. - 32с.
- 4.225. *Гернле Е.* Основні питання пролетарського виховання. - Харків: Радянська школа, 1933. - 143с.
- 4.226. *Гірчак Е.* Завдання національно-культурного будівництва. - Харків: Пролетарій, 1929. - 48с.
- 4.227. *Глубочанский А., Ривкина Е.* Крымская Калифорния // Остров Крым. - 2000. - №5.
- 4.228. *Гонтар О.В.* Деякі питання міжнародних відносин на Україні в 20-ті роки // УІЖ. - 1991. - №7. - С. 125-130.

- 4.229. *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. - М.: Политиздат, 1978. - 339с.
- 4.230. *Горбачёв С.* Проекты освоения Крыма (из истории еврейских поселений в Крыму) // *Остров Крым.* - 2000. - №5.
- 4.231. *Грабарь Т.В.* Культурная революция в СССР – составная часть ленинского плана построения социализма (1917-1937). - М.: Высшая школа, 1968. - 94с.
- 4.232. *Гриценко М.С.* Розвиток радянської школи на Україні. - К.: Радянська школа, 1958. - 71с.
- 4.233. *Губогло М.Н.* Языки этнической мобилизации. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. - 811с.
- 4.234. *Гусева С.О., Цобенко М.М.* Здосвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-30рр.) // *УІЖ.* - 1991. - №2. - С. 45-54.
- 4.235. *Гутянський С.К.* Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні . - К.: Видавництво Академії наук УССР, 1960. - 108с.
- 4.236. *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм в Україні: 20-30-ті роки. - К.: Либідь, 1991. - 342с.
- 4.237. *Данильченко О.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. - К.: АН України. Інститут історії України, 1993. - 58с.
- 4.238. *Десять лет Советского Крыма.* Сборник посвященный десятилетию советизации Крыма (1920-1930)/ Под ред. И.Козлова. - Симферополь: Крымгосиздат , 1930.-557с.
- 4.239. *Декель-Хен И., Хиллиг Г.* В поисках Рая: о еврейском землеустройстве в Крыму. - Симферополь: Издательский центр БЕЦ „Хесед Шимон”, 2004. - 120с.
- 4.240. *Ден Н.* Крым. - М. - Л.: Госиздат, 1930. - 85с.
- 4.241. *Деятели крымскотатарской культуры (1921-1941).* Биобиблиографический словарь/ Гл. ред. и сост. Урсу Д.П. - Симферополь: Доля, 1999. - 240с.
- 4.242. *Дроб'язко П. І.* Українська національна школа: витоки та сучасність. - К.: Академія, 1997. - 181с.
- 4.243. *Духно П.І.* Школа на селі та її громадська роль. - Харків: Державне Видавництво України, 1926. - 60с.
- 4.244. *Евреи в Крыму.* Кратный очерк истории иудейских общин в Крыму. Сб. ст. Под ред. Могаричёва Ю.М. - Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. - 64с.
- 4.245. *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920-1990 рр.). - К.: Інтел, 1994. - 182с.
- 4.246. *Евтух В.* Этническое меньшинство: понятие, признаки, функции // *Философская и социологическая мысль.* - 1994. - №1-2. - С. 159-175.
- 4.247. *Елагин В.* Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // *Революция в Крыму.* - 1924. - №1. - С. 39-101.
- 4.248. *Єфіменко Г.Г.* Національна політика керівництва ВКП(Б) в Україні 1932-1938 рр. (освіта та наука). - К.: НАН України. Інститут історії України, 2000. - 72с.
- 4.249. *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932 - 1938). - К.: НАН України. Інститут історії України, 2001. - 304с.
- 4.250. *Єфіменко Г.Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) // *УІЖ.* - 2000. - №2. - С. 82-93; №4. - С. 37-47.

- 4.251. *Єфіменко Г.Г.* Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932-1938) // УІЖ. - 2000. - №5. - С. 3-17; №6.-С. 51-66.
- 4.252. *Живодьор В.Ф.* З історії національного шкільництва. - К.: Інститут змісту і методів навчання, 1998. - 144с.
- 4.253. *Заволока С. П.* Освіта на Україні. - К.: Мистецтво, 1963. - 111с.
- 4.254. *Золотоверхий І.Д.* Становлення української радянської культури (1917 - 1920 рр). - К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1961. - 424с.
- 4.255. *Из практики* долгон-плану в українській школі: Збірка статей. За ред. Срібного А. - Харків: Держвидав України, 1926. - 90с.
- 4.256. *Из истории* педагогической мысли и школы. Сборник трудов. Под ред. Ротенберг В. - М.: 1974. - 161с.
- 4.257. *Кабанов П.И.* История культурной революции в СССР (спецкурс). - М.: Высшая школа, 1971. - 271с.
- 4.258. *Камилев А.* Культпоход комсомола Крыма. - Симферополь: Крымпартиздат, 1934. - 57с.
- 4.259. *Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція (20 - 30-ті рр.). - К.: Наукова думка, 1991. - 96с.
- 4.260. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. - К.: Глобус: Вік, Едмонт: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. - 175с.
- 4.261. *Клочко В.Ф.* Культурное строительство в советской деревне в годы второй пятилетки (1933-1937). - М.: Госкультпросветиздат, 1956. - 144с.
- 4.262. *Комаровский Б.* Диалектика развития научно-педагогической мысли. - М.: Работник просвещения, 1929. - 139с.
- 4.263. *Кравець В.* Історія української школи і педагогіки. - Тернопіль: 1994. - 357с.
- 4.264. *Корольов Ф.П.* Ленінська концепція культурної революції і завдання педагогіки. - К.: Товариство Знання, 1970. - 48с.
- 4.265. *Королёв Ф.Ф.* Очерки по истории советской школы и педагогики. 1921-1931. - М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1961. - 508с.
- 4.266. *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. - М.: Международные отношения, 2003. - 784с.
- 4.267. *Костырченко Г.В.* Отец народов. Ленинская и сталинская национальная политика // Родина. - 2003. - №2. - С.8-13.
- 4.268. *Крымская АССР: 20-30-е годы.* Исторический очерк. Препринт №8. Гл. ред. Хворостяный И.М. - К.: Б.и., 1989. - 18с.
- 4.269. *Крымская АССР (1921-1945)* сост. Горбунов Ю.И. - Симферополь: Таврия, 1990. - 319с.
- 4.270. *Кулінич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. - К.: 1995.
- 4.271. *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1921-1928). - К.: Основи, 1996. - 396с.
- 4.272. *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. - К.: НАН України. Інститут історії України, 1995. - 204с.
- 4.273. *Куманёв В.А.* Революция и просвещение масс. - М.: Наука, 1973. - 355с.

- 4.274. *Ланда Р.Г.* Ислам в истории России. - М.: издательство Восточная литература, 1995. - 311с.
- 4.275. *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. - Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. - 248с.
- 4.276. *Литвин В.* Україна: міжвоєнна доба (1921-1939). - К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2003. - 512с.
- 4.277. *Луначарский А.В.* Культурные задачи рабочего класса. Культура общечеловеческая и классовая. - Петроград: Издательство Союза Коммунистов Северной области, 1919.
- 4.278. *Луначарский А.В.* На фронте просвещения. Доклад о народном просвещении на 2-ой сессии ВЦИК 9 октября 1924г. - М.: Госиздат, 1925. - 54с.
- 4.279. *Луначарский А.В.* Наши текущие задачи. (Какая школа нужна пролетарскому государству). Сб. ст. - М.: Издательство Работник просвещения, 1924. - 102с.
- 4.280. *Луначарский А.В.* Задачи просвещения в системе советского строительства. Доклад на I Всесоюзном Учительском съезде. - М.: Работник просвещения, 1925. - 47с.
- 4.281. *Луначарский А.В.* Проблемы народного образования. Сб. ст. - М.: Издательство Работник просвещения, 1925. - 57с.
- 4.282. *Луначарский А.В.* Третий фронт. Сборник статей. - М.: Работник просвещения, 1925. - 152с.
- 4.283. *Луначарский А.В.* Просвещение и революция. Сб. ст. - М.: Работник просвещения, 1926. - 432с.
- 4.284. *Луначарский А.В., Халатов А.* Вопросы культурного строительства РСФСР. Доклады на XIV Всероссийском съезде Советов (15 мая 1929). - М. - Л., 1929.
- 4.285. *Мансуров Г.* За культурное строительство национальностей. - М.: Госиздат, 1927. - 42с.
- 4.286. *Макарова Г.П.* Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР. 1917-1923. Исторический очерк. - М.: Наука, 1987. - 172с.
- 4.287. *Машкін А.* Освітня політика за добу диктатури пролетаріату. - Харків: Державне Видавництво України, 1926. - 136с.
- 4.288. *Народна освіта і педагогічна наука в УРСР. 1917-1967.* За ред. Бондар А. - К.: Радянська школа, 1967.
- 4.289. *Народное образование, наука и культура в СССР.* Сб.статей. - М.: Статистика, 1971. - 403с.
- 4.290. *Нариси історії українського шкільництва (1905-1933).* За ред. Сухомлинської О.В. - К.: Заповіт, 1996. - 304с.
- 4.291. *Немцы в Крыму.* Очерки истории и культуры/ сост. Лаптев Ю.Н. - Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. - 256с.
- 4.292. *Орлянський В.С.* Євреї в Україні в 20-30 роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. - Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. - 240с.
- 4.293. *Панчук М., Польовий Л.* Німці в Україні в радянський період // Політика і час. - 1992. - №9-10. - С. 61-66.
- 4.294. *Педагогика переходной эпохи.* Под ред. Шульгина В.Н. - М.: Работник просвещения, 1930. - 304с.

- 4.295. *Пилипчук О.Я.* Історія науки та освіти в Україні. (найдавніші часи – перша третина ХХ ст.). - К.: тов. Міжнародна фінансова агенція, 1998. - 80с.
- 4.296. *Пистрак М.* Насущные проблемы современной советской школы. - М.: Работник просвещения, 1925. - 188с.
- 4.297. *Полетаев Д.* На боевом участке национально-культурного строительства. Подготовка национальных кадров в Крыму. - Симферополь: Крымское Госиздательство, 1931. - 65с.
- 4.298. *Поляковская С.В.* Культурное строительство в Крыму. - Симферополь: Крымиздат, 1939. - 27с.
- 4.299. *Прокопенко Г.* Розвиток загальноосвітньої школи УРСР за сорок років Радянської влади. - К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1958. - 38с.
- 4.300. *Проскурін П.В.* Розвиток народної освіти на селі. - К.: Товариство Знання УРСР, 1969. - 21с.
- 4.301. *Плясовских В.С.* Политика КПСС в области народного образования. - М.: Мысль, 1987. - 224с.
- 4.302. *Ряппо Я.П.* Народня освіта на Україні за десять років революції. - Харків: Державне видавництво України, 1927. - 126с.
- 4.303. *Ряппо Я.П.* Что дала Октябрьская революция в области просвещения на Украине. - Харьков: Книгоспілка, 1928. - 121с.
- 4.304. *Салмин А.М.* Союз после Союза. Проблемы упорядочения национально-государственных отношений в бывшем СССР // Политические исследования. - 1992. - №1-2. - С.34-55.
- 4.305. *Самединов А.* Десять лет хозяйственного и культурного строительства Крыма. - Симферополь: Крымиздат, 1930. - 43с.
- 4.306. *Самединов А.* О советском, хозяйственном и культурном строительстве Крымской АССР. - Симферополь: Крымпартиздат, 1934. - 52с.
- 4.307. *Сейко Н.А.* Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ –першій половині ХХ ст. - Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 2000. - 157с.
- 4.308. *Сірополко С.О.* Історія освіти в Україні. - Харків: Афіша, 2001. - 664с.
- 4.309. *Скрипник М.О.* Проти культурницької замкненості: методи і форми роботи у виробничій діяльності органів освіти. - Харків: Українській робітник, 1929. - 63с.
- 4.310. *Ступарик Б.М.* Шкільництво Галичини (1774-1939). - Івано-Франківськ: ІСДО, 1994. - 144с.
- 4.311. *Ступарик Б.М., Моцак В.Д.* Ідея національної школи та національне виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939 рр.). - Коломия: Вік, 1995.- 174с.
- 4.312. *Ступарик Б.М.* Національна школа: витоки, становлення. - К.: Інститут змісту і методів навчання, 1998. – 334с.
- 4.313. *Тихомиров П.* Безбожие победит. (Обзор текущей деятельности религиозных организаций и работа СВБ в Крыму). - Симферополь: Крымиздат, 1930. - 28с.
- 4.314. „Українізація” 1920-1930-х років: Передумови, здобутки, уроки. - К.: Інститут Історії України НАНУ, 2003. - 450с.

- 4.315. *Урсу Д.П.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941 гг.). - Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. - 144с.
- 4.316. *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. - М.: Готика, 1998. - 208с.
- 4.317. *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. - К.: НАН України. Інститут історії України, 1999. - 482с.
- 4.318. *Чешко С.В.* Философия и мистика национального вопроса // Общественные науки. - 1990. - №3. - С. 103-114.
- 4.319. *Чирко Б.В.* Національні меншості в 20-30-х рр. // УІЖ. - 1990. - №1. - С. 51-64.
- 4.320. *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ ст.). - К.: Асоціація Україно, 1995. - 215с.
- 4.321. *Черкашин Л.В.* Загальне навчання в УРСР (1917-1957). - К.: Радянська школа, 1958. - 64с.
- 4.322. *Чехович В.А., Касьянов Г.В., Ткачова Л.І.* Держава і українська інтелігенція (деякі питання взаємовідносин у 20-х - на початку 30-х рр.). - К.: АН УРСР Інститут історії, 1990.
- 4.323. *Шевчук Г.Н.* Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. - К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1963. - 432с.
- 4.324. *Шишкин А.Ф.* Проблемы культурной революции и задачи культстроительства на новом этапе. - Л.: Ленинградский областной отдел народного образования, 1931. - 27с.
- 4.325. *Шнайдер Д.* Пятилетка Крыма (пятилетний план хозяйственного и культурного строительства Крымской республики). - Симферополь: Крымгосиздат, 1930. - 40с.
- 4.326. *Щербаков М., Рагацкин С.* Крымская АССР. - Симферополь, 1939.
- 4.327. *Элькина Д.Ю.* На культурном фронте. Из истории борьбы за ликвидацию неграмотности в СССР. - М.: Издательство Академии педагогических наук, 1959. - 143с.
- 4.328. *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ століття. - К.: НАН України. Інститут історії України, 2002. - 187с.
- 4.329. *Якубова Л.* Соціально-економічне становище етнічних меншин УСРР (20-ті - початок 30-х років ХХ ст.). - К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. - 455с.
- 4.330. *Ярославский Е.* Против национализма, против религии. Сб. ст. М. - Л.: Огиз Московский рабочий, 1931. - 46с.

5. Автореферати дисертацій.

- 5.331. *Балуба І.А.* Польська національна меншина України в 20-30-ті рр. ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 1997. - 24с.
- 5.332. *Бистрицька О.Б.* Розвиток системи освіти національних меншин в Україні (1917-1939рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук. - Харків, 1998.
- 5.333. *Борисов В.Л.* Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр.: Автореф. дис...канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 2003. - 20с.
- 5.334. *Войналович О.О.* Становлення і розвиток загальноосвітньої школи національних меншин в Україні (1917-1938рр.): Автореф. дис...канд. пед. наук. -К., 1993.

- 5.335. *Калакура О.Я.* Українська полонія в 1917-1939 роках: Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 1995. - 23с.
- 5.336. *Марчук М.В.* Освіта в Україні в період національного відродження (1917-початок 1930-х рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 2003. - 19с.
- 5.337. *Мельник Н.І.* Національно-культурний розвиток болгарської меншини в Україні в 20-30-х рр.: Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 1996.
- 5.338. *Наседкина Л.Д.* Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины. 20 - начало 30-х годов: Автореф. дис...канд. ист. наук. - К., 1993. - 17с.
- 5.339. *Обидьонова О.В.* Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук. - Донецьк, 2000. - 19с.
- 5.340. *Орлик В.М.* Молдовани в Україні (1920-1929рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 1998. - 17с.
- 5.341. *Потапова Л.В.* Розвиток національної школи в Україні (1917-1933): Автореф. дис...канд. пед. наук. - Луганськ, 1998.
- 5.342. *Черкаський А.В.* Національно-культурне будівництво на Півдні України в 20-ті роки: Автореф. дис...канд. іст. наук. - Одеса, 1994. - 24с.
- 5.343. *Чирва Ю.* Розвиток народної освіти України (1917-1932рр.). Історіографія проблеми: Автореф. дис...канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1995.